

ПИРОТСКИ
ЗБОРНИК

_____ 5 _____

ПИРОТСКИ ЗБОРНИК

БР. 5

1 9 7 3.

И з л а з и   ј е д а н п у т   г о д и ш њ е

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

др Петар Козић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ

Божидар Антић

др Илија Николић

др Јован Бирић

Јован Манић

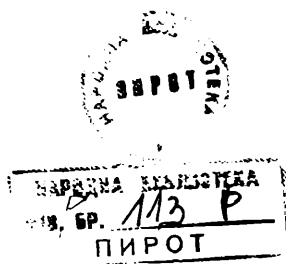
др Миодраг Видановић

Новица Живковић

мр Радомир Антић

Радован Живковић

др Тодор Васић

Лектор: Новица Живковић

Коректор и технички уредник: Момчило Цветковић

Последње две деценије XIX века у Пироту је живело и револуционарно деловало неколико професора пиротске гимназије, књижевника и публициста, већег имена и формата, који се још памте, чија дела имају трајну вредност, и данас, у измењеним друштвеним односима и садржајима, а после скоро једног века. Међу тим именима (Лујо Адамовић, Коста Н. Костић, Стеван Сремац, Јаша Продановић, Никола Јакшевац, Никола Ранојевић, и други) особитим квалитетима зрачи име Радоја Домановића, истакнутог српског друштвеног и политичког сатиричара, у епоси настајања и постојања српске напредне грађанске књижевности. Њихово дело није оцењено нити је њиховим именима одржано место, посебно у историји развоја културе и револуционарних кретања града Пирота и његовог подручја. Др Илија Николић одужио се једним дивним чланком професору Јакшевцу у име свога завичаја.¹⁾ О Радоју Домановићу, са нешто архивске грађе, започео је својим чланком разговор (о његовој присутности у Пироту) Мил. Николић²⁾, док је Светислав Петровић са изразом људске топлине евидентирао нека сећања Пироћанаца на свога професора, Радоја Домановића, кога су волели и као таквог га упматили.³⁾ Поводом стогодишњице рођења Радоја Домановића биће доста говора и разговора о димензијама његовог вишеструког стваралачког рада, биће више но до сада дијалектичких осветљења не само тога дела већ и онога што је о њему речено у есејима, чланцима, некролозима и написима од више врста буржоаских писаца, радикалских идеолога, књижевних естетичара и историчара. Овај чланак је скроман прилог тим настоја-

1) Др Илија Николић, Никола Јакшевац као скупљач народних умотворина, (Пиротски зборник, III).

2) Мил. Николић, Радоје Домановић у Пироту, Настава и васпитање, 1956. године.

3) Свет. Петровић, Сећање на Радоја Домановића, Република, 1955, 284, XII, стр. 4.

њима, углавном уколико се они односе на Домановићево стварање у Пироту 1895, у коме је свега непуних осам месеци био гимназијски предавач, књижевник, грађанин и радикал.

I

Чим је завршио студије на Филолошко-историјском одсеку Велике школе у Београду, Домановић је 28. октобра 1894. године⁴⁾ поднео молбу министру просвете и црквених послова за постављење. У молби је тражио постављење „за предавача било које гимназије у Краљевини, или, ако то буде могуће, да ме постави за учитеља које београдске основне школе... На овај начин не само што би ми се створила могућност да отплатом дуга скинем забрану на сведочанство, но и да не напуштам и не прекидам своје спремање за професорски испит.”⁵⁾ Уз молбу, Домановић је место сведочења о свршеном факултету поднео уверење, јер му је сведочанство задржао декан факултета до исплате дугова, а на тражење Домановићевих поверилаца, међу којима и универзитетског фонда за помагање сиромашних студената. На полебини Домановићеве молбе персонални начелник министарства просвете, Ст. Пецић, написао је: „Нема сведочења јер му није издато због дугова с тога држим да ову молбу не треба ни упућивати Главном просветном савету на оцену.” Тако је молба Домановића фактично била одбијена и стављена у архиву, „као свршен предмет.”

Почетком јануара 1895. године Домановић успева да одужи један део дугова и продужи рок враћања дуга Фонду за помагање сиромашних студената до „пријема прве предавачке плате.” Деканат му је уручио сведочанство а овај је истог дана са њиме поднео молбу министру просвете за постављење поново „за предавача било које средње школе у Србији”. Наћи упражњено место предавача српског језика, у ово време школске године, било је скоро нерешив проблем, јер су све гимназије настојале да своја кадровска питања реше на самом почетку школске године. У изузетним случајевима таквих места могло је бити средино школске године, и постављења нових предавача, само по „потреби службе”, у „великој нужди.” С јесени 1894. године предавач српског језика у пиротској гимназији,

---

⁴⁾ Др Димитрије Вученов, Радоје Домановић, Београд, 1959, год. стр. 18. Види и Деловодни протокол Министарства просвете, број 2108 из 1895. године — Даље само. ДА СРС (Државни архив Социјалистичке Републике Србије).

⁵⁾ ПБР 20146 од 28. октобра 1894. год. — ДА СРС.

Паун Спасић позват је на одслужење војног рока. Његови другови замолили су министра просвете да на његово место не поставља „другог предавача већ да му се место задржи“, а они обећавају да ће заменити његове часове, „те настава неће ништа изгубити његовим одсуством.“ Министар просвете је схватио другарство предавача пиротске гимназије, али га није усвојио, јер је наставу српског језика у ослобођеним крајевима сматрао толико значајном „да се она не може одржати тако дугом заменом без тежих последица“, те је 21. јануара 1895. године потписао решење о постављењу Радоја Домановића за предавача пиротске гимназије „са годишњом платом од 1500 динара, рачунајући је од дана постављења.“⁶⁾

Домановић је стигао у Пирот 24. јануара и јавио се Управи гимназије у Пироту истога дана у поподневним часовима. Како, у то време, није у школи било Јакова Продановића, предавача српског језика, то су његове колеге сматрале за потребно да међу њима дође што пре до састанка, па су са Домановићем отишли у „главну гостионицу у Пироту“ и тамо га представили Продановићу. О том сусрету Јаков (Јаша) Продановић је двадесет година касније, записао: „Почетком 1895. године видео сам у главној гостионици једног младог човека доста небрижно одевена, с великом, густом косом . . . Очекивали смо тога дана новог обућарског помоћника за најбољу обућарску радњу. Не знам ни сам како сам закључио да је тај незнацац — обућарски помоћник. Из те заблуде извела су ме два професора . . . Довели су га за мој сто и представили га. То је био Радоје Домановић кога сам упознао у редакцији „Дела“, чији сам био члан 1894. год., када му је штампана једна приповетка.“⁷⁾

Домановић је био потпуно непозната личност када је дошао у Пирот и примио дужност предавача српског језика и литерарних облика у гимназији 26. јануара 1895. године. Само га се сећао Јаков Продановић из времена када је у Београду био члан Редакције књижевног часописа „Дело“. Чак ни касније у току ове године неће се у Пироту знати за њега да је писац, а његови ученици то ће сазнати тек наредних година.⁸⁾ Имао је тада 22 године и био је почетник предавач. Нешто објављених приповедака нису изазивале веће књижевно интересовање да би ауторово име популарисале.

⁶⁾ ДА СРС, МПС, ПБР 1248/1895 и ПБР 1894/1895 и ПБР 8746/895.

⁷⁾ Јаков Продановић, Сећања о двадесетогодишњици његове смрти; Српски књижевни гласник, књ. XXXIX, 1933. год.

⁸⁾ Република, 1951, број 284, стр. 4.

О њима је узгред један загревачки књижевни хроничар 1896. године написао: „Данас више није никаква умјетност писати онакве ствари какве је писао Домановић до 1896. године.”⁹⁾ Очигледно, Домановић ће ући у ред познатијих наших приповедача тек стварима написаним баш у Пироту.

Истог дана Продановић је нашао Домановићу и стан. Била је то соба у такозваној Казначејевој кући, која је гледала према цркви. Кућа се налазила преко пута Цареве цамије, до кафане Солун, касније у Улици Бранковој, број 5.¹⁰⁾ Наредних дана Продановић је Домановића упознао и са неким истакнутијим пиротским радикалима — учитељем Стојаном Аранђеловићем, свештеником Алексом Јовановићем, званим Дзанта, који је „завршио псалтирску школу у Високу, под Старом планином, а после купио парохију у Пироту за 200 чаршијских гроша”, књижаром Стојаном Петровићем, и другима. Међутим, у гимназијском колегијуму није му могао пружити неки топлији пријем, јер су предавачи ове гимназије, а међу њима и сам Продановић, потписали захтев министру да се место Пауна Спасића не попуњава, а сем тога и зато што је колектив већим својим бројем, на челу са директором школе Јованом П. Митровићем, био режимски опредељен, што није чинио Продановић, па је његово представљање Домановића у њиховим наговештавањима могло открити Продановићевог политичког једномишљеника, а са тиме и њиховог идолошког противника. Уосталом, знало се још и то да су сви професори ове гимназије „који су се бавили писањем били радикали”, што се тада називало још и „социјалним левичарима.”¹¹⁾ Продановић је у овом случају могао бити незаменљив друг Домановићу још и због тога што су се нешто раније мало познавали, што су се оба „бавили пером”, што су били „јабанције” односно „странци”, што међу њима није била ни већа разлика у годинама (тада је Продановић имао 5 година службе и први пут је полагао професорски испит 1895.), итд.

II

Домановић је затекао Пирот у једном јачем капиталистичком узлазном развоју. То више није била заостала новоослобођена турска касаба. У току шеснаест година од свог националног ослобођења Пирот је успео да достигне општи развојни ниво осталих србијанских паланки. Када је Радоје дошао, Пирот је имао 9860 становника, потпуно

⁹⁾ Босанска вила, 1900, стр. 131.

¹⁰⁾ Република, 1951, број 284, стр. 131.

¹¹⁾ Исто.

гимназију, неколико основних школа, женску школу, трговачко-занатлијску школу, окружну администрацију, војну окружну команду, градску библиотеку са читаоницом, грађански хор (пored гимназијског), гимнастичко друштво „Душан силни“, итд. Град је добио и свој регулациони план, па је приватни капитал журно подизао стамбене и пословне зграде. Налазећи се на обалама веће реке, Пирот је имао услове и за своје урбално култивисање, подизање паркова, башти, градских чесми, и слично. Некада важна трговачка и војничка станица са тврђавом која му је пружала сигурност, сада је Пирот још и гранично насеље, које је имало не само економски значај у овом региону Србије, већ и политичко-војнички значај, који је наметао Србији посебне обавезе према њему, материјалне више но према Лесковцу и Прокупљу у новоослободеним крајевима, на пример.

Одлазак турског становништва попуњавају досељеници из сеоске средине, оног слоја који се у селу економски уздизао развојем капиталистичког стварања великих земљишних поседа с једне и становницима околних села, који су остали без земље, или имали ситне поседе, те пошли у град да нађу изворе своје егзистенције било као надничари, најамници, печалбари или слуге — измеђари. Аграрни дугови и капиталистичка трговина извршили су снажну економску диференцијацију на селу, па је из тих осиромашених маса настајао један слој пролетаријата. У Пироту је и занатлијско-произвођачки слој, некада снажан и бројан, крајем XIX века доживљавао нове производне преображаје из којих су наступали градска сиротиња и градски пролетаријат. Већ крајем XIX века у Пироту је приметно настојање да се формира класна радничка политичка организација. У том погледу Домановић је и у Пироту нашао оно што је видео и доживљавао у Крагујевцу. У Пироту су се ова унутрашња класна померања и капиталистичка издвајања и концентрисања одражавала негативно на културни развој града, али у том погледу нису биле боље прилике ни у Лесковцу, а ни у Брању, суседним варошима Пирота.

Радикална странка у Пироту, а и у читавом његовом подручју, као тада напредна грађанска странка, окупила је напредније осиромашено сељаштво и градску сиротињу, нудећи им својим програмом решење многих социјалних питања. Супротно њој снажно је стајао и династички режим, јер се у свим ослободеним крајевима године 1878, па и у Пироту, осећала нека култна захвалност династији Обреновића, која је ово ослобођење „остварила“. Требало је доста и времена и напора, уз друштвена кретања и развоје производних снага и продукционих односа, да се мит

ослободилаца Обреновића овамо пољуља. Истина, Пирот са његовим подручјем није захватило „ванредно стање“ које је захватило 1883. године источну Србију, а ни сама такозвана зајечарска буна, али то никако не значи да и у овом региону није било маса које су тражиле промену друштвеног уређења у Србији у смислу превазилажења и мењања капиталистичко-производних и апсолутничко-монархистичких односа и садржаја у животу и развоју Србије као модерне балканске државе. Ја не знам колико је и како Домановић ту стварност у Пироту доживео, али знам да се баш у Пироту приволео тада још напредној Радикалној странци. Он то није уметнички овековечио како су то учинили Бора Станковић у Врању и Стеван Сремац у Нишу, али је учинио и извршио на један други начин — директним нападом на врх капиталистичког и династичког руководства, које је кочило логичке и дијалектичке токове србијанског друштва, уопште. Не знам да ли је и лично волео ове тек ослобођене крајеве од турског феудализма и верског мистицизма, јер нам то нигде у свом делу није пружио, али знам да је једном своме другу писао „да би сваки србијански чиновник требао да у овим крајевима проведе по неколико година на служби држави и народу.“ Чини ми се да је овим и оваквим дометима своје политичке, књижевне, васпитачке и јавне делатности бар за нијансу револуционарнији од Станковића и Сремца, који су, опет на други начин, исту друштвену мисију вршили, али мирније, умереније и нешто конзервативније. Уосталом, Домановић је у Пироту био тако мало времена и сем тога, оптерећен радом у школи, писањем књижевних дела и љубавним забављањима са својом другарицом са којом ће се у Пироту и венчати, да би могли од њега више тражити, у јавном раду, у грађанској активности, у познавању узбуркане паланачке средине непомирљивим социјалним противречностима, итд.

Домановић је ушао у учионицу гимназије пре поделе предмета на наставнике. Тада је рекао ученицима да ће предавати и у старијим рзредима.¹²⁾ Међутим, после седнице наставничког већа, на којој је извршена подела предмета на наставнике и направљен распоред часова, Домановић је добио часове српског језика у нижим разредима и часове земљописа у III разреду. Српску књижевност и књижевне облике, као и до сада, иако је био по струци природњак, имао је предавати Јаков Продановић. Њега ће читав месец дана замењивати Домановић, пошто је Продановић имао одсуство за полагање професорског испита. Та-

---

¹²⁾ Исто.

ко је Домановић у току фебруара имао и већи број прекобројних часова, што је представљало посебну тешкоћу, јер се он, као почетник, имао спремати за сваки час, а врста часова из српског језика било је више.

Сем наставних часова, Домановић је задужен од стране наставничког већа руковођењем Бачком књижицом и једним разредним старешинством. Како су се књиге бацима издавале на читање из ове књижнице у петак после подне, а седнице разредних већа и часови разредног старешине одржавали скоро сваке седмице, то је Домановић тим функцијама био знатно оптерећен, те му је одиста мало времена остајало за књижевни, политички и јавни рад.

Пиротска гимназија налазила се у приватној кући, у „здању Рабен Баруха”,¹³⁾ која није одговарала школи, јер за ту сврху није подизана. Пироћанци су оклевали са подизањем нове гимназијске зграде исто као и Врањанци, који су са Ибиш агиним конаком, као гимназијском зградом, дочекали чак и трећу деценију XX века. Имала је седам разреда, а осми разред је добила наредне школске, 1895/96. године. Кабинети и наставне збирке оскудевали су у много чему. Од бугарског разарања гимназије 1885. године мало се што учинило да се спаљено и опљачкано попуни новим. Гимназијска библиотека имала је 1894/1895. године 228 дела са „802 нумере“ тј. са часописима. Бачка књижица је била још оскуднија, имала је само 44 дела „са 472 нумере”. Број уписаних ученика никада није био, од како је ова гимназија добила старије разреде, мањи од две стотине ученика. Гро Ђака налазио се у нижим разредима, који се разним осипањима смањивао у старијим разредима до врло ниских бројки. Школске 1895/96. године било је на крају школске године у I раз. 64, у II — 42, у III — 33, у IV р. 19 у V — 21, у VI — 15, у VII — 8 и у VIII разреду 12 ученика и ученица, а уписано је 268, значи 32 ученика више.¹⁴⁾

На седници наставничког већа 30. маја, која је имала задатак да размотри успех школе на крају трећег тромесечја, Домановић је рекао за своје ученике „да скоро сви не познају литературу”, а на завршетку школске године још и ово: „Ученици не познају књижевни језик, мало читају и навикли су на олако оцењивање.”¹⁵⁾ У свом извештају директор школе је констатовао да су ученици постигли „незадовољавајући успех из српског језика” још и зато

¹³⁾ Раније се налазила у згради код цркве званој Митрополија.

¹⁴⁾ Годишњи извештај Гимназије у Пироту, 1896. (Даље ИГ)

¹⁵⁾ ПБР 7501/1895, види и ПБР 5570/1895.

што дуже времена нису имали „стручну наставу”, јер је бивши предавач отишао у војску а нови касно дошао. Домановић је био пуританац када се радило о језику. Он је владао одличним књижевним језиком и није подносио неправилности у њему. Истина, он је имао доста разумевања за тешкоће које у савлађивању књижевног језика имају ученици у новоослобођеним крајевима, али је тражио да у том превазилажењу локалног говора буду одлучујући и баци и предавачи, па и читави школски колективи. Директор Митровић је и сам био таквог мишљења, па је на почетку школске године наставнички савет донео одлуку да сви наставници исправљају у говору своје ученике и настоје да се у свакој прилици и на сваком месту говори чистим српским језиком.¹⁶⁾ Сем тога постојао је и један општи распис министра просвете за све врсте школа у источној и јужној Србији у коме се наређује да се настави српског језика посвети максимална пажња, и напомиње да ће се „према успеху из овог предмета предавачи и учитељи не само оцењивати, већ и унапређивати и награђивати”. Поред тога речено је да ће се неуспех из којих других предмета чак и толерисати ако успех из српског језика буде повољан, односно добар, врло добар или одличан.¹⁷⁾

Супротно овом званичном ставу, учитељи и предавачи радикали олако су оцењивали ученике из српског језика. Када је школске 1894/95. године вршио дужност министарског изасланика у пиротској гимназији, Јован Цвијић је запазио то „олако оцењивање”. Било је мишљења, међу радикалским предавачима нарочито, да ученици и школе у новоослобођеним крајевима не могу постићи онај успех који постижу школе и гимназије у предатној Србији. Цвијић овај разлог није усвојио, па је наметнуо строжи критеријум оцењивања. Тако је у јуну ове школске године од 246 ученика пиротске гимназије прешло са позитивним успехом у старији разред 148 ученика а „испит зрелости” положило од 10 кандидата свега њих 7.¹⁸⁾

Директор пиротске гимназије у кондуит листу Домановића за шк. 1894/95. г. унео је описну оцену: „Касно дошао, има почетничко наставничко искуство, више има успеха у настави историје и земљописа него у српском језику.”¹⁹⁾ Није ми позната оцена Домановића у врањској гимназији, као ни оцена Домановића у лесковачкој гимназији школске 1897/98. г. Међутим, директор гимназије у Лес-

16) Исто.

17) ПБР 11384/1884.

18) ИГ. 1896.

19) ДА СРС МПС Ф 32—18/1895. Историју Срба у Пироту предавао свега месец дана.

ковцу, Коста Ивковић, за школску 1896/1897. г. записао је: „Домановић предаје, истина, по концентричним круговима али нема ентузијазма предавачког.”

Тешко је претпоставити да је Домановић посвећивао неку нарочиту пажњу свом педагошко-методском уздицању. Педагогија и методика нису се у то време учили на Великој школи. У професорској библиотеци у Пироту не би се могло рећи да је било стручне литературе из те области. Сем тога, ни сам Домановић није био неки бољи ђак. У нижим разредима гимназије у Крагујевцу био је одличан, али у старијим једва добар. У његовој дипломи „испита зрелости” ове гимназије стоји да је имао само „у српској историји и земљопису врло добар” док је „у свим другим предметима имао тројке”. Ни на Великој школи није био бољи. Испите је полагао нередовно, многе је одлагао „због болести, а из неких је и падао.” Посебно треба напоменути да се својих професора нерадо сећао, изузев наставника цртања у крагујевачкој гимназији Живка Југовића, који му је омилио сликарство, па је Домановић по завршетку гимназије намеравао да оде на студије сликарства, што му отац није одобрио, те је Домановић на Филолошки одсек Велике школе отишао против своје воље и без љубави.²⁰⁾ Изгледа да Домановић одиста није имао много љубави према предавачком позиву за који се као за свој једини животни позив тако дуго спремао. У својим приповеткама, у ствари „Мртво море” нарочито, Домановић је оштро осудио стару школу, карактеришући је као вербалистичку, формалистичку, механичку и дегенерисано-хуманистичку. Таква је школа одиста и била у XIX веку у нас. Али, она се ипак крајем XIX века модернизује и „европејзира”. Да ли је Домановић шта предузимао против те омрзнуте му старе школе и какве је резултате постигао, тешко је рећи. Успеси су му у све три године наставничке службе били незавидни, ако је и у Лесковцу практиковао концентричне кругове. Његови ученици саопштавају да је био озбиљан, духовит и објективан наставник. Кажу да је ученике чешће питао и да су његове оцене имале само тренутну вредност, тј. ученик је могао данас добити пет, а сутра слабу оцену. Има трагова да је оцењивао и ученичку досетљивост и афирмисану интелигенцију, али само када се она читавала у вези са наставном материјом. То сведочи случај са учеником из Ржане. Њему је Домановић дао „дебелу петицу” и то „са великим апетитом”. Домано-

---

²⁰⁾ Правда, 1939. год., стр. 386. Саопштење Данице, уште Радовановић, кћери Радоја Домановића. О томе има и у приповести „Роџендан”.

вић је затражио од ученика да му у реченици каже поређење придева ДОБАР по ступњевима. Ученик је одговорио „Моје село Ржана је добро, твоје Овсиште је боље, али је Житорађе најбоље“. Домановић му је тада дао да чита народну епску песму „Бој на Косову“. Ученик је песму прочитао и препричао, уз више цитирања стихова и са напоменом да, када се једнога дана ослободи Косово од Турака, онда треба да сви говоримо у десетерцу како је у народним песмама“. „Ја му тада рекох: како ће у десетерцу одговорити на питање: Одакле си незнана делијо?, а он мени, ни пет ни шест, већ: „Ја сам, брате, из Пирота града“. Раздраган овим брзим одговором, узвикнем:

„Нека знаде цео свет
Од Радоја имаш пет.

а он као из рукава:

„Оцена ми није мала
Професору драгом нек је хвала!“²¹⁾

Има података да је са ученицима разговарао у десетерцу чак и у току испитивања ученика за оцену и у Врању и Лесковцу. У Лесковцу је било доста ученика пореклом Црногораца, који су као колонисти населили Јабланишту. Ови ученици су по традицији познавали десетерачки говор, па су увек код Домановића имали и добре оцене. Дакле, овај устаљени наставни манир могао се и злоупотребити, и то врло често.

У лесковачкој гимназији Домановић је при оцењивању обраћао пажњу и на страначко опредељење ученика. Према саопштењу Луке Јововића, ученици радикали увек су из српског језика код Домановића имали већу оцену.²²⁾

У једном разговору са Јорданом П. Илићем, из Пирота, који је био у II разреду, у коме је предавао Домановић (било је и другог Јордана Илића, али са средњим словом А), на питање ко је био бољи ђак од њих двојице Јордана, он је одговорио са благим осмехом: „Код Домановића је био бољи онај који је био радикал.“²³⁾ Међутим, обојица су били одлични ђаци и награђивани су књигама.²⁴⁾

---

²¹⁾ Свет. Петровић у свом чланку који овде цитирам погрешно евидентира 1896. год., мада Домановић није био у Пироту те године.

²²⁾ Лука Јововић, Домановићев ученик у Лесковцу 1896. године; усмено саопштење 1939. у Лесковцу.

²³⁾ Др Јордан Илић, проф. Теолошког факултета, усмено саопштење 1940. год. Београд.

²⁴⁾ ИГ за 1896/1897.

Педагошки став и однос према ученицима, веле његови баци, а њих је веома мали број живих, био је шаљив, али и оштар, па је хтео и да ошамари ученика.²⁵⁾ Јордан П. Илић као професор методике наставе веронауке на Теолошком факултету испричао је студентима један случај из своје гимназије који илуструје нетактичност предавача. На часу Домановића дежурни ученик је читао молитву по завршетку часа. За то време, један ученик је, у првој клупи, стругао прстима по клупи и стварао звукове. Домановић је сачекао да се молитва заврши, али не до краја, већ до последњих речи „од луковаго“, а тада је хитро пришао ученику и у тренутку када је он подизао прсте да се прекрсти, а дежурни изговарао оно „од лукаваго“, ошамарио га, па је у разреду одјекнула смеша звукова речи молитве и шамара, што је дуго времена памћено и изазивало весело расположење.

Домановић није написао ни један чланак о школи и настави. Изузетак чини његов чланак о народним играма у настави гимнастике у гимназији, који је написао у Лесковцу, а објавио у годишњем извештају њеном. Тај чланак је написао по налогу директора, Мирка Поповића. Иначе, сви предавачи су били обавезни написати по који чланак и објавити га бар у годишњим извештајима школе. У чланку Домановић фаворизује наставу у којој доминира развијање патриотских осећања, те подвлачи да народне игре, оне из круга народног херојског плеса, негују код ученика борбеност, јунаштво, херојство и љубав према домовини.

Две карактерне особине Домановића — снажни патриотизам и епска традиција — део су васпитања српске патријархалне породице. Домановићи су пореклом из Херцеговине. Домановићев деда по оцу, Милић, био је слуга код устаничког војводе Павла Цукића. Као слуга је заимао, али гусле из куће није отуђивао. И по оцу и по мајци, која је била унука Павла Цукића, Домановић је култно носио врлине чојства и јунаштва. А те врлине траже епски израз и епске ликове. Домановић није могао да не уноси у токове својих наставних часова, поготово када се радило о српском језику и српској народној поезији, своја дубока осећања тих врлина. Чак и у својој сатири „Марко Краљевић по други пут међу Србима“, уводи Марка Краљевића у митско-епску снагу народну, која не може издржати борбу против владајуће бирократије и средстава којима она окива у ланце тираније народне масе. У том он иде толико далеко да самог јунака Марка кити и конзервативизмом,

---

²⁵⁾ Време, 1943. год.

борбом против велосипедисте, на пример. Домановић је знао напамет знатан број народних епских песама, чак и „Женидбу Максима Црнојевића”, најдужу од свих српских епских песама, и то са свим њеним варијантама. Можда је и тим романтичарским визијама и феноменима стицао Ђачко поштовање и дивљење, поред изванредне вештине говора и приповедања, што му је од мајке по наслеђу и васпитању остало. Мајка му је оставила и таленат лепог певања. У нашој књижевности се зна да су мајке баш народном књижевношћу и културом снажно утицале на формирање књижевних стваралаца — Лазе Лазаревића, Ивана Цанкара, Милована Глишића, Сима Матавуља, па, ево, и Радоја Домановића. Домановић је страсно волео мајку, много више него оца, шкрца.

Целог живота није могао заборавити жалост коју је мајци учинио једног пролећа када је са друговима дошао код родитеља на одмор. У соби, на пећи, налазила се кутија и у њој мајчино ново и скупоцено либаде.

Не знајући и не осврћући се на кутију, један од његових другова запалио је у пећи намештена дрва. Кутија и либаде су изгорели. Мајка је кукала, а син и његови другови су је тешили: „Купићемо ти боље од прве плате”. Мајка није ту радост дочекала.²⁶⁾

У почетку школске 1895/1896. године добио је само часове, а не и друга задужења у школи, пошто се рачунало са његовим скорим премештајем из Пирота.²⁷⁾

III

Домановићеви дани у Пироту имали су и непријатности. Након месец дана боравка у Пироту, када га је свет ближе упознао (углавном као веселака, љубитеља вина, песме и свирања чувеног и најбољег у Понишављу свирача Алилка),²⁸⁾ сазнао да је ћосав, а не да брије бркове и браду (што није било уобичајено код професора који су махом носили браде), да је син оне Шумадије, и Србије, која је овим крајевима донела ослобођење 1878. г. — кроз град се пронела вест да је Домановић „војни бегунац”. Та вест допра је и до ушију његових колега и ученика. Сав ауторитет који је до тада стекао ових дана је падао у Нишаву. А таква вест у Пироту, у коме се војска волела, била је особито тешка. У новоослобођеним крајевима само су Цигани скитачи успевали да избегну војну обавезу и од

²⁶⁾ Мил. Јовановић, Радоје Домановић, Правда, 1939, број 2485 од 15 марта.

²⁷⁾ ПБР 13966/1895. Види и ДА СРС МПС Ф 58—22/1900.

²⁸⁾ Република, цитирано.

ње бежали. Српски синови то нису ни помишљали да чине. У чему је била ствар? На дан регрутовања 1894. године, Домановић је оглашен привремено неспособним за службу у војног рока. Имао се, према томе, годишње без позива у одређено време јављати на поновни војни преглед. У војној администрацији тај је предмет затурен, па је Домановић хитно са војном потреницом позват да се јави војној команди у Крагујевцу као „војни бегунац“, пошто се за протекло време, од дорастања за војни преглед, није јавио. Позват је хитно и преко војног органа приведен у команду места у Пироту. Тамо је изјавио следеће:

„Рођен сам 4. фебруара 1873. год. у селу Овсишту, у срезу јасеничком, округа крагујевачког. Регрутован сам 1894. године и речено ми је да ћу о распусту бити позван да служим војску ако будем био способан, јер сам прошле године био слабог здравља, те нисам могао војску служити.“²⁹⁾

Проблема са служењем војске имао је и касније, све до коначног ослобођења војне обавезе као стално неспособан услед „развијене грудне болести“. Иза случаја са војном потерницом дошли су налози за наплате Радојевих дугова. Међу потраживаоцима дуга налазио се и захтев Фонда за помоћ сиромашним студентима на Великој школи.

Радоје Домановић је као студент често и на многим странама чинио новчане позајмице. Трошио је много. Играо је карте, пио и бземисао, али не толико да би се све то могло назвати кобнијом маном. Тек од 1899. он ће се одати боџији, и у њој сагорети. Ерих Кош саопштава: „Као и сва тадања београдска уметничка боџија и Домановић ће сувишак своје енергије и незадовољства растапати у пићу и јаловим разговорима и за бескрајних ноћних седељки, пљуцкајући крв у марамицу, узпразно трошити и здравље и време.“³⁰⁾ Милош Домановић, учитељ у Јарушицама, отац Радоја Домановића, богаташ, поседник 10 хектара очевине и 30 хектара земље добијене у мираз са женом Параскевом, унуком Павла Цукића, трговац коњима, лихвар, итд., немилосрдно је трошио паре на ловачке псе и ловачке пушке. За све остало он није имао пара. Кад су му се нашли у кући отпуштени државни службеници: син Радоје, снаха Наталија и кћи Марија, он је викао: „Кукү! Четири службеника, а једна плата! Ко ће то издржати!“³¹⁾ Радоје Домановић је као студент продавао чак и своје пос-

²⁹⁾ ДА СРС МПС Ф 26—8/1895.

³⁰⁾ Ерих Кош, предговор Сатире Р. Домановића, Београд 1962. године.

³¹⁾ Правда, цитирано.

тељне ствари. Једанпут му је отац рекао: „Не чудим се што све то продајеш, него како купце налазиш. Смешно ми изгледа кад неко упрти јорган и душек, па се са муштеријама цењка око тога.”³²⁾ Шкртац своје врсте, он је сину слао само онолико колико му је требало за стан и храну. У Крагујевцу је сместио Радоја да станује најпре код попа, школског друга свога брата, свештеника у Јарушицама, а наредних година код пензионисаног либералног среског начелника. Очев новац Радоје није видео у својим рукама; за њега су плаћали његови станодавци. Другови су Радоја звали, због расипања новца на раскалашан живот, „прортом врећом.“ Његове потребе није могла финансирати ни мајчина тајна помоћ, која није била мала. Задуживао се на разне начине. Своме другу Ристу Одавићу дуговао је пет стотина динара. „Једног дана“, бележи Одавић, „дође Домановић и пружи ми рукопис са речима: „То ти је за дуг; из хонорара наплати дуг који ти дугујем. Замисли! Приповетка нема ни три стране за 500 динара!”³³⁾ Међу потражиоцима налазио се и Фонд за помагање сиромашних студената на Великој школи. Њему је дуговао 14 динара. Директор Митровић му је дугове одбијао од плате, према законским прописима о висини стављања забране на примања чиновника у краљевини Србији. Материјално стање Домановића и после женидбе учитељицом није се поправљало. Он троши и даље без размишљања. На путовања није трошио, јер никуд даље од Новог Сада није ишао. Ни на одећа није трошио, јер су њих двоје у том погледу били врло скромни. Већи издатак имао је тек од 1896, када је из Сремских Карловаца пребегао у Србију његов шурак, па наставио учење у Гимназији у Крагујевцу. Његово издржавање помиње у својој молби за премештај у Крагујевац тек 1897. године. У свим својим молбама за премештај и слично, он истиче своје „тешко материјално стање.“ Отац за њега није хтео ни да чује по завршетку факултета. Ти односи су се нарочито погоршали после Радојеве женидбе „сиромашном учитељицом“, како је говорио његов отац. И када се срео са сином и снахом у свом дому у Јарушицама, с пролећа 1896. године, Милош Домановић се једва помирио са сином, рекавши том приликом: „Нико ми тако безобразно није подвалио као Радоје.”³⁴⁾

Када је дошао у Пирот, Домановић је био политички неангажован. Све приче о његовом приласку радикалима „још на Великој школи“ су произвољно нагађање. Његова

---

³²⁾ Исто.

³³⁾ Р. Одавић, Књижевност, књ. VIII, VI—XII, 1950. год. страна 271.

³⁴⁾ Правда, цитирано.

сестра, Марија, причала је 1939. године да Радоје никада није ничим показивао неку страначку екстремну ангажованост. Са оцем, вели она, никада о политици није ни речи проговорио. Отац му је био либерал и као таквог су га радикали, када су били на власти 1889—1892. године, два пута премештали и два пута „стављали у покој” — пензионисали, иако није имао више од 22 године службе. Узалуд је Милош Домановић молио радикаског министра: „Молим те, господине министре, као бога, постави ме у Јарушице...”, узалуд је богорадио, жалио се у стилу тужбалице: „пензионисаше ме ни кривога Богу ни људима, ни држави, ни цркви, ни општини, ни Ђацима, ни Бачким родитељима”;³⁵⁾ узалуд, јер су радикали плански почели прогон учитеља — „курца”, како су тада звали либерале.

И Радоја су другови на факултету звали „курца”, не зато што је припадао либералима, већ зато што је према странкама био инертан. Када су вршени избори за председника „Побратимства” 1892. године, Домановић није гласао ни за социјалистичког, ни радикаског, ни либералног кандидата, изјавивши тада: „Омладина треба да остане ван партија.”³⁶⁾

Либерална странка га није привлачила, јер је била омрзнута у народу. Сем тога, она је била режимска странка, а режим је подржавао Обреновиће, који су његовог прадеду, Павла Цукића, убили. Мајка му је о томе са много горчине причала и њену мржњу на Обреновиће пресадио је у своју душу. Радикална странка тих година улази у издају народних маса, врши компромисе са владајућим странкама, подржава династију и продужава век трајања класних непријатеља и експлоататора сиромашних сељака, грађанске сиротиње и ситнопоседничких пољопривредних произвођача. Радикална странка је пактирала са Бугарима, а ови су на Сливници потукли Србе. Ослањала се на царску Русију, а ова је тада била апсолутистичка, непросвећена и спахијско-феудална земља. Прогони интелигенције су сурови и масовни. Управник града Београда, Бадемлић, пише своме министру за Јанка Веселиновића: „Треба га отпустити да огладни па ће бити миран.” Радикали из Главног одбора били су поштеђени прогона; прогоњени су гимназијски професори и учитељи — њихова војска. Очигледно, Радикална странка га на студијама није могла одушевити да би јој пришао.³⁷⁾

³⁵⁾ ПБР 11707 од 15. августа 1893. год.

³⁶⁾ Риста Одавић, Радикали од фебруара 1889. до августа 1892. године; Збирка у САНУ.

³⁷⁾ Драг. Трајковић, Радоје Домановића, — Лесковачки зборник, VII. Види и Лесковачки гласник 1938. год. број 36.

Радничка партија, која је, истина, и у Домановићево време постојала, није била кадра да преузме слободарску акцију из руку напредних грађанских странака све до свог првог конгреса 1903. године. За њу Домановић као да није имао слуха чак ни касније. Истина, његово се име појављује 1903. г. на списку сарадника часописа „Живот”, што га је уређивао Радован Драговић, један од првака Социјал-демократске радничке партије, али само кратко време, јер је и тада „имао поглед управљен у прошлост и био у извесној мери конзервативац и традиционалист”, вели Димитрије Вученов,³⁸⁾ а Милан Богдановић још прецизније тврди: „Радоје Домановић је био затворених очију и за појаву новог друштвеног фактора, радничку класу и њену борбу која тада већ добија организоване форме.”³⁹⁾

Што је Радоја Домановић пришао Радикалној странци у Пироту фебруара 1895. године, има се признати активности Јакова Продановића. Продановић је умео да му приђе, да га повуче за собом, да му пружи прихватљиве разлоге и да му наметне своју мисао о Радикалној странци, којој Домановић има безусловно приступити. Тај еластични политичар, Јаков Продановић, који се дивно сналазио у режимима двеју крвно завађених династија,⁴⁰⁾ савладао је тврдоглавог Домановића, за кога се не зна да је икад икога послушао тако предано као Продановића. Не знам колика је била активност Домановића у месном одбору Радикалне странке, али знам да је имао простран круг радикала и грађана у коме се кретао, сам или са Продановићем. У школском колегијуму је изазвао извесну мржњу због свог потенцираног радикалисања. Кад му је отац чуо за страначко ангажовање, рекао је: „Мој Радоје је заборавио да су мени радикали хтели ископати кућу. Ископаће је и њему.” Сећајући се свога професора, Радоја Домановића, пиротски терзија Михаило Тошић вели: „Имао је бунтован левичарски став, па га због тога нису трпели ни директор Јован Митровић ни колеге наставници.”⁴¹⁾ Национално-револуционарна традиција из четрдесетих година XIX века у Пироту се није дала заборавити. Социјални бунт Адама Богосављевића, који је проистакао из учења Светозара Марковића, надовезивао се на први ослободилачки бунт Пироћанаца против турске тираније четрдесетих година XIX в. У тој констелацији устаничке и револуционарно-борбене психологије Пироћанаца нашле су одјека и грмљавине зајечарске радикалске буне. Имајући то у виду, тешко је рећи да

---

³⁸⁾ Д. Вученов, цит. дело.

³⁹⁾ Милан Богдановић, Стари и нови, IV, 1952. год. стр. 67.

⁴⁰⁾ Споменница Јакова Продановића, Београд, 1949. год.

⁴¹⁾ Република, цитирано.

Пирот није имао снажну радикалну организацију, без обзира што се фетишизирала ослободилачка функција династије Обреновића у овом крају.

У школи су професори, радикали, вршили међу омладином вешто камуфлирану пропаганду.⁴²⁾ Школске 1896/1897. г. Продановић даје за писмени задатак ученицима VI разреда тему: „О политичким беседама“. Разуме се, Продановић је ову тему дао, наводно, ради увежбавања једног књижевног жанра, али и тенденциозно, свакако, јер ученик није могао говорити о политичким беседама римских сенатора и грчких трибуна а не повезати их са онима из свога времена, које је чуо и од самог Продановића на општинским и посланичким изборима, или од кога другог, или их је, пак, читао у дневној штампи.

И Домановић и Продановић су са особитим ентузијазмом држали предавања о Његошу и Мажуранићу, о првом више, а о другом мање, јер је први политички био актуелнији од другог. Познато је да се последњих година XIX в. односи између Црне Горе и Србије погоршавају. Принц Петар Карађорђевић је постао зет црногорског кнеза и појачао тиме своје позиције доласка на престо краљевине Србије. Радикали су у династији Петровића имали искреног пријатеља, баш из тих побуда. Распре о симпатијама према Црној Гори, или мржњи на њу, распривале су се и међу школском омладином. Има доста разлога тврђењу, да су те распре и слични конфликти који су из њих проистицали, довели учитељску школу у Нишу до затварања. Колико су и Домановић и Продановић на овој релацији са ученицима радили види се и по бројним темама, које су давали ученицима за писмене и домће задатке, углавном из „Горског вијенца.“ Домановић је чак, у врањској гимназији, драматизовао „Горски вијенац“ за Ђачко извођење и покушао да са том приредбом изађе и пред гледаоце.⁴³⁾

Продановић је учинио још један снажан утицај на Домановића, није му дао да се „изгуби“ у паланачкој средини, отуђи од стваралачке активности и отупи према догађајима у својој домовини. Може се са доста вероватноће рећи да је Продановић учинио да се у Пироту Домановић више посвети књижевности и да почне са квалитетним стваралаштвом, са којим се Домановић одиста и с правом назива књижевником. То видимо и по томе што је у Пиро-

⁴²⁾ Р. Требјешанин, рукопис Лесковачка гимназија — монографија.

⁴³⁾ Р. Требјешанин, Три прве деценије Врањске гимназије, Врање 1971. год.

равља да смо у нашој књижевност и раније имали снажне писце политичких сатира. Змајеве политичке сатире против кнеза Михаила направиле су такве политичке потресе, да се ауторитет кнеза Михаила тресао од поруге и понижења. Војислав Илић је нанео краљу Милану тешке ударце својом политичком сатиром. Домановић је сатиром захватио последњег Обреновића, за кога је рекао „да је правио толико политичких глупости да је за сатиру представљао изврстан материјал.“

Домановић је имао урођени таленат за хумор. Сви су у његовој бројној породици били духовити. Радо је се из њихове заједнице издвојио тиме што је умео љутито и пакосно насмејати се свакој људској мани. Служио се хиперболом, иронијом алегоријом, алузијом, инсинуацијом и сарказмом. Ни карикатурисање му није било страном.

У V разреду гимназије написао је једну приповетку. Она је носила потресну жаоку ироније на рачун народних сујевernih причања. Такве приповетке писао је и Глишић, али Домановићев мотив је типичнији. У то време је неки хајдук из Сипића харао по Левчу, Лепеници и Јасеници. У народу је кружила прича да ко из тамошњег манастира украде било коју реликвију и буде је носио са собом, никада га неће погодити пушчано зрно. Овај хајдук упада ноћу кроз прозор у манастир и краде реликвију. Када се удаљио од манастира и насеља, веже реликвију својој кобили за гриву изнад саме главе. Затим се измакне и опали из пушке. Кобила падне мртва, а хајдук узме реликвију и са њом тресне о земљу.⁴⁸⁾

Сатира „**Не разумем!**“ је директна, без алергије и алузије, и са сатиром „**Укидање страсти**“ представља уникат свога жанра у Домановићевом стваралаштву. И не само то; ова је сатира изнад свега више но смео управо дрзак, напад на војску, која је увек била фактор са којим се никада и нигде није смело шегачити. Сатира на рачун војске ни у народу није била популарна. Војска се увек рачунала као чедо народа, јер су у њој били синови читавог народа. Шала са војском коштала је Бургу Јакшића живота. То је чињеница. Домановића за ову сатиру није ни глава заболела. То је непојмљиво и чудно.

Директан повод за писање ове сатире је лични доживљај Домановића приликом слања за њиме потренице у којој се карактерише као војни бегунац. Жаока сатире је у садржају речи „разумем“, која се на сваком кораку и за све у војсци изговара, и њене негације — „не разу-

---

⁴⁸⁾ О Домановићу написана до сада једна монографија и преко 200 разних предговора, некролога, есеја, чланака итд.

мем“, која се у војсци не сме чути, али је, ето, изговара Доамновић, који не разуме бирократску администрацију обреновићске војске.

Сатиру Домановић почиње личним доживљајем.

— Дошло време да служим војску а не тражи ме нико. Једва чекам да ме позову, али заман чекам.

Супротно томе војска позива оне који су ратовали у три минула рата, па зато што се не јављају по четврти пут, назива их војним бегунцима. За њега кажу да је умро. Узалуд их он уверава:

— Али ја сам жив.

Администратор му одговара:

— Ајд', иди! Ти си за мене мртав. Не постојиш на свету док те општина не упути!

Касније, када га општина не упућује, они га, иако је „мртав“ оглашавају војним бегунцем.

Стиче се утисак да је ова сатира, ако не јача, а оно не мање вредности од других Домановићевих политичких сатира за које Богдановић вели: „Из његове политичке сатири провејава једна тешка друштвена скепса, није политичка већ је страначка.“ Тако се не би могло рећи за сатиру „Не, разумем!“⁴⁰⁾, Аналогно томе, намеће се закључак да је Домановић у Пироту започео писање својих политичких сатира и да му је ова из Пирота једна од најсмелијих и најобјективнијих.

Трећи, и у исто време једини, књижевни рад Домановића јесте роман „Из школе у живот.“ Почео га је писати у Пироту и са одласком из Пирота напустио. И то је једна од Домановићевих врста стваралаштва у вароши у којој је одиста директно из школе ушао у живот. Нема података о судбини романа. Изгледа да није ни довршен. Домановићева кћер саопштава да је рукопис са осталом Радојевом заоставштином и многим кућним драгоценостима нестао за време окупације 1915. године, када су Домановићи напустили стан у Београду и пошли у избеглиштво. Продановић о роману саопштава шкрто и оскудно:

„Читао ми је из романа поједине одељке. Ту он слика живот у Пироту, портретише разне личности, а нарочито гимназијске предаваче и износи своје доживљаје у тој средини и утиске из кругова у којима се кретао.“

Писање романа нанело је Домановићу доста непријатности, јер су његови другови, предавачи, сазнали да их Радоје карикира. Вероватно је и сам Домановић увидео бесмисао писања романа, а можда му је то и Продановић на-

---

⁴⁰⁾ „Зора“, Мостар, 1898. год. М. Богдановић, цит. дело, страна 67.

говестио, пошто је било очито да ће његово објављивање нанети више штете него користи Радикалној странци. Занимљиво је да неки часописи објављују појаву романа и после четири године након Домановићевог одласка из Пирота. Тако је мостарска „Зора“ 1898. године објавила:

„Из школе у живот“ зове се нови роман што га је написао Радоје Домановић, даровити млади приповедач и сарадник наше „Зоре.“ Писац је уједно вољан да свој роман драматизује за играње.”⁵⁰⁾

Београдска „Звезда“ такво обавештење даје 1899. године: „Наш вредни сарадник Радоје Домановић написао је роман „Из школе у живот“. Како сазнајемо, писац је вољан да свој роман и драматизује. Неколико одломака из овог романа донећемо ускоро у „Звезди.”⁵¹⁾

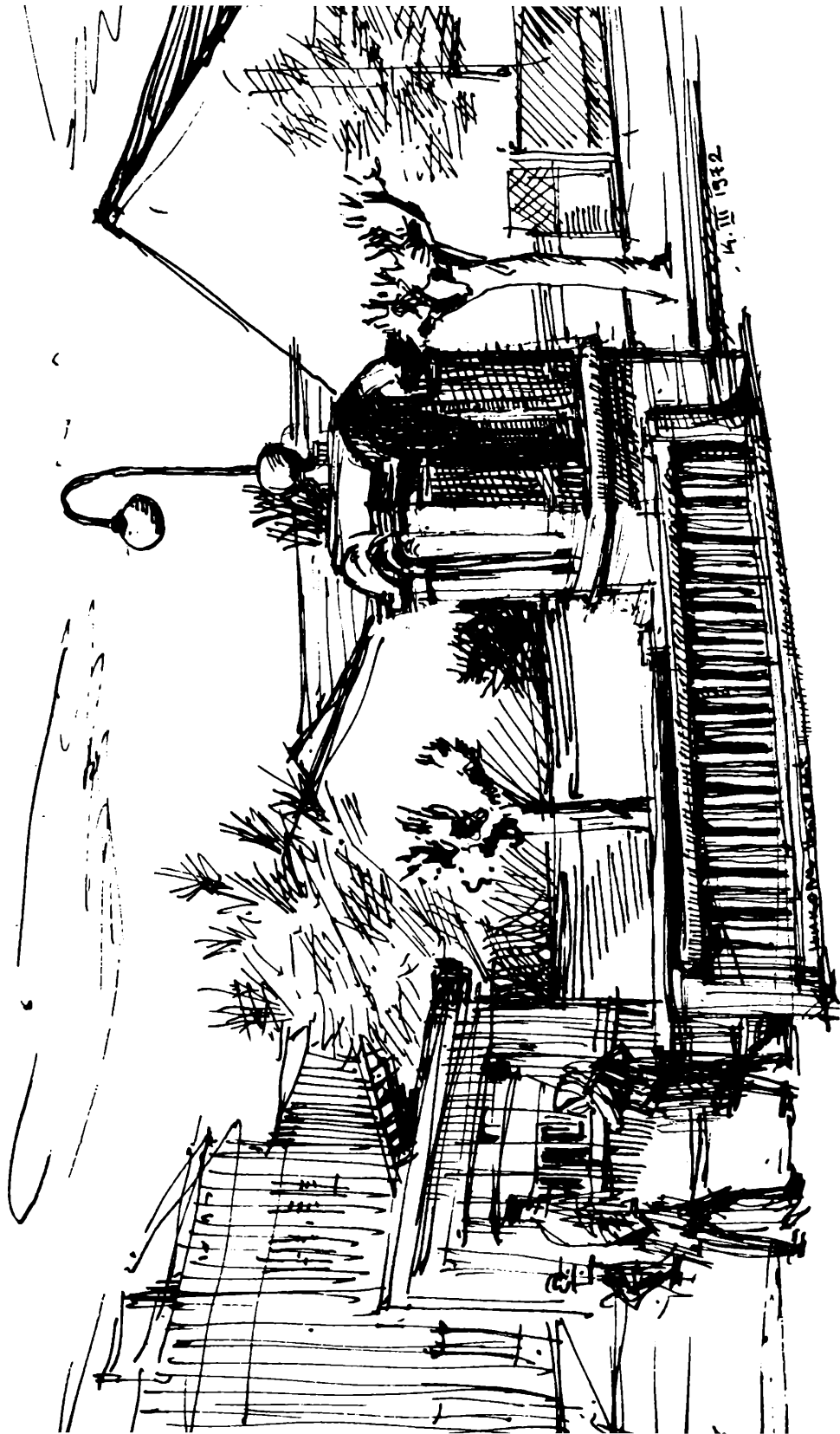
Штета је што је рукопис изгубљен и због тога што се зна да га је Домановић лично илустровао, а Домановић је био талентован аматер сликар, који је „целог века сликао“, али од чијих сликарских радова ништа више није сачувано до једног породичног портрета.

Домановић је са женом Наталијом напустио Пирот 20. X 1895. године. Некаква игра случаја хтела је да поново добије постављење за предавача гимназије у Пироту 2. јуна 1902. године. За седам година одсутности из Пирота, Домановић је провео још само до јуна 1898. године у просветној служби, када је као предавач гимназије у Лесковцу отпуштен из државне службе по Закону из 1898, и поводом затварање десет гимназија и једне реалке у Србији, а са тиме и отпуштање предавача, у првом реду оних који нису имали положени професорски испит. До 1902. године Домановић је био чиновник у Министарству просвете и Државном архиву, а једно време и без службе. За то време он је написао своје познате сатире: **Вођа, Страдија, Мртво море, Марко Краљевић по други пут међу Србима, Данга и друге.** Својим сатирама, а и радикалским похвалама, Дома новић је постао познат књижевник и политички радник. Године 1902. династија попушта са својим апсолутизмом, долази до компромиса са једним делом радикала, те у оваквој политичкој клими и Радоје Домановић бива враћен у просветну службу, у пиротску гимназију. Међутим, директор гимназије у Пироту, који је добио решење о постављењу Домановића још јуна јавља 14. августа да Домановић

⁵⁰⁾ „Зора“, Мостар, 1898. године.

⁵¹⁾ „Звезда“, Београд, 1899. године.

Никола Николић: „Гушевица” ►

joш није стигао на дужност. У међувремену Домановић се потукао са кумом, Продановићем, па је на предлог министра просвете краљ Александар Обреновић потписао решење о поновном отпуштању Домановића из просветне службе 17. августа 1902. године.⁵²⁾ Тако се неком чудном игром случаја, десило да Домановић започне своју предавачку службу у Пироту и заврши је у њему за свагда⁵³⁾.

V

На крају резимирам садржај и концепцију овога скромно рада.

За необично кратко време од свега 8 месеци присутности у Пироту, Домановић је остварио неке високе домете у свом стваралачком делу.

Као књижевник доживео је сазревање свог књижевног дара, омеђио путеве свом уметничком стваралаштву и оплодио свој ембрион политичке сатире формирањем једног коначног погледа на свет и става према друштвеним кретањима своје епохе.

Носећи исконска слободарска зрачења српске патријархалне породице, која је по Светозару Марковићу успешно одолевала другој и мрачној тиранији, Домановић је пришао Радикалној странци као, тада, носиоцу савести напредних маса, али која ће касније преузимањем власти, извршити издају своје идеологије.

Немајући слуха за дубока друштвена кретања и вида за рабање и узрастање радничке класе, он још у Пироту, а касније и до смртног часа, феноменално развија страначку сатиру и остаје у њој, пошто, будући далеко од идеологије радничке класе, не проширује видике, нити их је у страначким комплексима могао проширити, те се са смрћу једне и рабањем друге монархије, за чију се промену залагао, исцрпљује и разара идеолошки, те фактично доживљава стваралачки пад односно стагнацију.

Пиротска средина, а са њоме и врањска и лесковачка, допринела је формирању политичког лика и става Радоја Домановића. У тим данима и срединама он узраста до висине буржоаско-паланачког политичара, што се у његовом бићу на чудан начин асимилира са наслеђеним традиционализмом. Штета је што није узрастао до сатиричара револуционарних видика радничке класе, до чега му успон није био ни далек ни мучан, нарочито после сатире „Мртво

---

⁵²⁾ ДА СРС МПС Ф XVI — 43/1903. Види и Ф XXVII — 87/1902. године.

⁵³⁾ Датуми су навођени по старом календару, пошто се такви налазе у оригиналним документима.

море", у којој он покопава један свет који се, дијалектички речено, морао покопати. И да је само још неколико корака „кренуо у лево” — за Горким, на пример, или доследно остао на стазама Светозара Марковића, колико би нас његово име и дело високо зрачило савешћу двају векова.

Да завршим речима академика др В. Бурића: „Иако се Домановић није непосредно борио за социјализам, он је ипак један од оних великих људи из наше прошлости који су — верно народу до последњег даха — са дирљивим патриотским прегалаштвом крчили путеве бољој будућности.”

Слободан Цунић је, свакако, најпознатији и најафирмисанији књижевник пореклом из горњег Понишавља. Припада средњој генерацији савремених српских писаца, и, за разлику од осталих наших савремених књижевника који о животу села повремено пишу, скоро целокупна Цунићева проза испуњена је сеоском тематиком. Његове збирке приповедака и романи оцењивала су најпознатија пера савремене српске књижевне критике као зрела уметничка остварења, а кандидовање и улазак Цунићевих романа у најужи избор (међу прва 2—3 остварења) за Нинову награду роману године на српскохрватском језичком подручју својеврсна су признања и доказ више уметничких резултата које је остварио овај писац. О Цунићевој прози, углавном похвално, писали су и познати критичари, као што су Миодраг Протић, Маријан Јурковић, Драган Јеремић, Милосав Мирковић, Павле Зорић, Драшко Реџеп, Тоде Чолак, Зоран Гавриловић, Предраг Палавестра и други.

Рођен у Темској, крај Пирота, 28. новембра 1921. године, Цунић је завршио гимназију у Пироту, а Правни факултет у Београду. Радио је као уредник Литерарне редакције, а сада је уредник Редакције образовног програма Радио - Београда.

Књижевним радом Цунић је почео да се бави још као ученик пиротске гимназије, када је читао своје почетничке литерарне радове на састанцима Бачке литерарне дружине. И као гимназијалац, ученик ондашњег осмог разреда, Цунић је 1940. објавио у **Пиротској омладинској ревији** прву своју приповетку **Данка**, чија је тематика социјална, а затим и приповетку **Она**, која говори о животу каменорезаца у пишчевом завичају.

Рат је прекинуо овај почетак литерарног стварања, а тек 1948. године у београдском часопису **Младост** Цунић је објавио и прву своју песму **Мати**, а затим и песме посвећене Београду и далекој Кини.

Сем двеју збирки приповедака (**Зрна и Глади**) и трију романа **Виноград Господњи**, **Пагани** и **Курјак**), Цунић

је објављивао приповетке и фрагменте из обимнијих дела у **Савременику**, **Књижевним новинама**, на Радио Београду, у **Борби**, **Политици**, **Нини**, **Летопису Матице српске**, **Градини**, **Слободи**, **Пиротском зборнику** и другим листовима и часописима.

Писао је и објављивао и путописе, а једно време био је стални филмски критичар Радио Београда. Последњих година огледао се и као писац за децу па је Радио-Београд извео неке Џунићеве игре за децу.

Оглашавање и афирмација: З Р Н А

Већ првом својом књигом, збирком приповедака **Зрна** (објављеном 1951. године), Слободан Џунић се огласио нашој књижевној јавности као формиран писац који уме и има шта да каже.

И већ на првим страницама ове зреле, животом набијене прозе, на почетку приповетке чији наслов носи и књига, сресћемо пишчеву инспирацију: „А када ме заједно са шумом ветра који долази са Старе планине, запахне свеж и лаки мирис брада, испуњавајући ми груди и будећи у мени годинама затајиване мисли, ја схватам како било земље куца кроз моје жиле, и како иста крв сунца, земље и ветра струји мноме и каменом на коме стојим.“ Ето у тој реченици је сав Џунић из **Зрна**, па и из неких других дела, то је његово уметничко „вјерују“: дубока повезаност, сраслост са завичајем, природом, земљом! Свежина природе буди и пали стваралачку снагу уметника, она оплођује, оплемењује и даје животне сокове. Ово Џунићево поимање природе, активно присуство пејзажа у структури његове прозе даје целокупном пишчевом стваралаштву поетску боју и чар, једну особену лирску нит која у читаоцу изазива снажне емоције.

Мада тематски разноврсна, са широким временским дијапазоном, књига **Зрна** сва је везана за пиротски крај, прецизније: за сеоску, темачку средину. Пишући о селу одакле потиче и за које је везан чврсто и трајно, Џунић овом збирком наставља прекинуту нит, враћа у српску савремену књижевност сеоску приповетку из епохе српског реализма крајем XIX века, али је богата и оплемењује лиризмом, књижевним квалитетом XX века. Присуство психолошке анализе такође је модерна књижевна тековина. Мада је ова проза продужетак традиционалног књижевног поступка, Џунићев реализам је оригинална и непоновљива стилизација живота прожета поезијом.

Писца интересује многострукост, сложеност и свеукупност мукотрпног сељачког живота, како савременог, исто тако и оног у ближој и даљој прошлости. Отуда се у ње-

говим приповеткама смењују социјална тематика из међуратног периода (приче **Зрна** и **Њива у Рудињу**) и љубавна садржина древних времена (**Миљана**) са страдањима и отпором људи у току другог светског рата (**Класје** и **Писма**), а завршна проза **Снег** сва је испуњена интимистичким анализама пишчевог унутрашњег бића у послератном раздобљу.

Међуратна друштвена гибања у приповеци **Зрна** преломљена су кроз психу главне личности, дечака Радована, ученика I разреда ондашње гимназије. То је дало приповеци, поред социјалне, и психолошку димензију, а тиме је и остварен благи лични, исповедни тон. Радован мора да прекине започето школовање због једног несташлука чије последице за њега умало нису постале далекосежне, али из којег је писац извукао једно опште животно сазнање, драгоцену зрну мудрости и истине: „... научио сам да се у томе свету људима суди не по ономе што су учинили, него по томе ко је тај што им дели правду за учињено...” Садржину живота чини патња, сиромаштво, свакодневна борба за голи опстанак, а живот је испуњен међусобним сељачким подвалама и преварама, свабама и тучама, које понекад, као у случају Радованова оца, свршавају вишемесечним затвором. Но, јунаци ове приче нису злопамтила, спремни су да опросте и пруже руку помирења.

У приповеци се смењују патња и ведрина, да би се нашао оптимистички расплет, јер ће родитељи дечака Радована, упркос сиромаштву смоћи снаге и средства да омогуће сину наставак школовања.

Евокација детињства доживљена је снажно, обogaћена широм сликом сеоског живота и уметнички транспонована са изразитом дозом тоpline и благости пишчеве.

Највише сродности са српском реалистичком приповетком има **Њива у Рудињу**, коју је писац касније посебно објавио. Социјална садржина (наивни млади сељак упада у замку сеоског газде, те му читав вишегодишњи труд оде у неповрат), превара са признаницом, хронолошки редослед у приповедању — све је то као, рецимо, у приповеткама Милована Глишића, али је, истовремено, и друкчије. Узбуди оваде читаоца снажна, дубока и искрена, исконска љубав младога намученог сељака према земљи. И није то позната сељачка лакомост за земљом, нити је љубав према земљи условљена само могућношћу извлачења из сиромаштва, већ је то једно чисто и светло осећање, преточено у ведре, идиличне слике: „Сунце је, а уоколо све тихо и мирно. Чујем само како испред мене шушти земља коју раоници преврћу и како задихано дишу волови. Земља је црна и добра, на сунцу, преврнута, она се сјаји, у дебелим масним кришкама.”

И, упркос неуспеху, и поред неостварених жеља да добије већу и плодну њиву кума и газде Давида, добродушни јунак ове приче на крају ће пренети својој уплаканој жени пишчеву мисао, пуну неуништивне животне вере и ведрине:

„ — Биће боље, велим. — Не бој се.
Ја сам знао да мора бити боље.”

Овакав пишчев поглед на живот, његова вера у лепо-ту живљења произишла је из Џунићевог стално присутног хуманизма. Надање у бољу сутрашњицу јесте илузија, али и окрепљује човека: „Колико је само добро кад човек може да се нада!” скоро узвикује у себи јунак ове приповетке.

Сигурно највише и најлепше поезије открива новела **Миљана**. Сва привидно испуњена животном свакидашњицом, ова трагична љубавна повест подсећа на древне легенде које увек у себи носе и зрна животне истине и чари поезије. Већ уводни пасус доноси читаоцу арому и атмосферу древног, легендарног и поетског. Лепо и племенито, лирски узвишено, чиста љубав сеоске девојке Миљане супротстављена је суровости патријархалне средине, изложена порузи и срамоти. Горда лепотица Миљана воли сеоског учитеља, што изазива протест родитеља и оговарање и подсмех села, јер се противи укорењеном схватању да је школован човек изнад просте девојке, не може и не сме да има са њом ништа што је трајно и заједничко. Поиграо се учитељ нежним девојчиним срцем, пробудио у њему љубав величанствене снаге, а сам остао хладан и по страни. И Миљана ће остати господар своје љубави и свога срца. Супротставиће се оцу, одупираће се његовим прегњама и батинама, биће „несташна и пркосна овца (која) хоће да побегне од свога стада”, тврдоглава и упорна, „налазећи да су траве мирисније и слабе када их пронађе и опасе сама”. А кад мора да пође за другог, невољеног човека (јер је у животу најчешће тако бивало), стоички ће бити горда, усправна и лепа у својој трагици. Никада неће изневерити себе и своју љубав, јер је најчистија љубав њена врховна потреба и суштествена одлика њене душе. Зато ће радије отићи у смрт „јер није хтела... да има деце од човека кога није волела”.

Има у последњем, скоро самоубилачком гесту горде Миљане, постојане у својој љубави, нечег од трагичног, фаталистичког оптерећења, као што га има и у судбини Андрићеве муслиманске лепотице Фатиме из романа **На Дрини ћуприја**.

Лик Миљане, сав из једног комада, врло рељефан, изведен је са дубоким познавањем најјачих људских осећа-

ња, понирањем у најскровитије кутове човекове душе, заобљен и чист, делује као најлепша и најсветлија боја и најсетнија песма, као лепота и поезија усред атмосфере пуне мрака, суморне и сурове прозе животне свакодневнице, неразумевања за лепоту, племенитост и узвишеност људске душе.

Догађаји у приповеткама **Класје** и **Писма** збивају се у току другог светског рата, такође на селу. Међутим разлика међу њима је очевидна, не само у садржини, већ и у квалитету. **Писма** приповедају о старици Јањи, чији је унук далеко у заробљеништву и која своју љубав преноси на партизанске борце. Мада јој је тело немоћно и слабо, у старици се буди енергија која је води далеко у планину, партизанима. Она им, ношена топлом љубављу, односи топлу одећу, а у село под бугарским окупаторима доноси и кришом растура партизанске летке. Иако преображај старе Јање у сарадника бораца за слободу није довољно образложен, њени покретачки мотиви узвишени су у својој племенитости, те приповетка осваја једноставношћу и унутрашњом топлином.

Величанственој по својој хуманистичкој поруци, приповеци **Класје** недостаје дубина уметничког захвата, те су овде пишчеви домети нешто умањени. Стиче се утисак да је у **Класју** Цунић највише подлегао утицају социјалистичког реализма. Поступак девојке, која се предаје Бугарима због везе са вољеним партизаном и тиме покушава да спаси животе двадесеторице невиних младића, пун је пожртвовања и племенитости високе врсте, али остаје утисак романтичарски наивног геста. Очит је недостатак пишчеве снаге да дивна осећања двоје младих, који свесно одлазе у смрт за узвишене идеале, уздигне на одговарајући уметнички ниво. Такође су бледи и неуверљиви дијалози који делују извештачено и патетично.

Завршни прозни текст **Снег** разликује се од свих претходних приповедака у књизи. У **Снегу** нема фабуле, то је једна врста лирског записа, својеврсна песма у прози о писцу који се из града враћа у село. Но, зато ова проза нуди прегршт емоцијом прожетих мисли и асоцијација. У пишчевој машти поново оживљавају личности из његових претходних приповедака, рећају се успомене из детињства, изазивајући нове унутрашње доживљаје. Тако на једном месту сретнемо и пишчево поимање књижевности: „Смаграм да реч и не може бити ништа друго него исповест или манифест човечности.” Стварајући ову своју књигу, Цунић је увек часно и доследно исписивао своју „исповест“ и свој „манифест човечности.”

Приликом сусрета читаоца са књижевним првенцем Слободана Цунића, доживи се неко снажно, племенито осе-

ћање, топли и искрени хуманизам писца. Џунићева љубав према људима његова завичаја озарила је јунаке његове књиге. Отуда ни у једној приповеци нећемо срести изрази-то негативне ликове људи из пишчевог краја. Чак и оним личностима, чији су поједини поступци непоштени и не-часни, писац је, у име хуманизма и разумевања, спреман да прашта. Такав је, на пример, случај са суседом Митром у приповеци **Зрна**.

Већина личности доживљава патње и страдања, разочарања и тугу. А, ипак, из ове прозе зрачи ведрина и оптимизам, вера у лепоту живота даје снаге, одржава људе виталним, окрепљује их и очвршћује.

Бројна лирска места у описима природе или у топлим људским душевним стањима истовремено су и најлепши делови ове поетске прозе, врхунски узлети и домети, највећи и најбољи доказ да је прозни писац Слободан Џунић истовремено и песник нежних и снажних људских емоција, трепераве и стално уздрхтале човекове душе и срца. Зато се за ову књигу с правом може рећи да је она успешна синтеза животног реализма и снажног, стално присутног лиризма.

Но, већ у првој књизи своје прозе Џунић ће испољити и неке своје слабости које су најизразитије у стварању фабуле. Фабула већине приповедака није довољно развијена и разграната, то је, како се понекад каже, танка фабула, којој недостају занимљивост, разгранатост и ширина.

Пишчев специфични стил плени спољашњом, привидном мирноћом и једноставношћу казивања. А испод тог спољашњег мира садржане су унутрашње буре и снажни душевни доживљаји јунака. Посебан квалитет овог оригиналног стила постигнут је коришћењем исповедног тона, односно приповедањем и првом лицу једине у свим приповедакама, сем у **Миљани** и **Класју**. Оваквим начином приповедања појачана је топлина доживљавања. Пратећи Џунићеве јунаке, читаоци су у ситуацији да се са њиме саживе, сроде. Тиме нам пишчев поетски свет постаје близак и драг.

Виши уметнички домет: Г Л А Д И

Дугачак је пут који је стваралац Слободан Џунић превалио од књиге **Зрна** до друге збике приповедака — **Глади** (1957. год.), и — значајнији су резултати које је донела ова књига, виши је уметнички ниво који је њен стваралац досегао. Приповедач из **Зрна** постао је у **Гладима** снажни сликар најдубљих, најинтимнијих и најтрајнијих чежњи и болова човекових, сликар пролазних животних манифестација трансформисао се у песника трајних, не-

пролазних, општељудских животних вредности. Глади су већ доказ да се наш писац уврстио у ред најбољих лите-рарних стваралаца овога времена и народа.

Мотив глади, исписан у наслову књиге, као каква унутрашња осовина спаја сва ова прозна остварења, срећно их повезује у једну јединствену целину. И то нису физичке глади, глади тела, реч је о гладима душе, о незадовољеним људским чежњама разних времена, о потреби и тежњи за слободом, самосталношћу, срећом, љубављу и људским разумевањем. Већ тај централни мотив даје књизи шира значења, универзалну дубину и општељудску димензију. На крају свих ових приповедака сретну се незадовољство и умор, горчина и резигнација као израз и последица незадовољене, гладне човекове душе. Отуда су и Џунићеве личности најчешће људи добра, племенита срца, чија су чиста и светла осећања натруњена и замућена разноликим животним недаћама.

Прва од приповедака (**Каменорезац**) занимљива је прича о снажно доживљеној инспирацији народног, сељачког уметника — каменоресца Момира. И та прича о љубави једноставног, необразованог, али врло осећајног човека из народа према школованој, градској девојци, својеврсна песма у прози, сва је изаткана од сетних расположења, од туге која се у себи крије да би избила попут ерупције и каменоресца занатлију претворила у уметника. Његова дивна уметност, исклесана у камену, никла је из незадовољене љубави, из глади и туге за љубављу. Уметност ће за каменоресца бити спас и најбоље уточиште, покушај изливања болног људског поноса једне чисте, али несрећне људске природе.

Ни сеоска жена — патница Гена из **Зидова** неће наћи уточиште, разумевање и мелем за глади свога тела и, још више и болније, за глади своје душе. Чекаће Гена свога мужа из печалбе више од двадесет година, чиста, нетакнута од других мушкараца, биће то маратонски дуго испосништво, одрицање од телесних задовољстава и љубавних уживања, да би на крају, после мужевљева повратка, жртвовање остало несхваћено, ненаграђено, чак кажњено. У покушају да на себе прими и искупи давнашњи мајчин грех, уместо разумевања и саосећања, доживљаваће ова жртва живота и многобројних животних зидова — препрека јавне и скривене поруге сеоских завидљивих жена што „ставља свој скуг” другим, гућим мужевима, иако то није хтела и увек је одбијала да чини. А када јој и њен муж, повратник из печалбе ускрати задовољство, опет ће доћи подсмех. После дуго жељеног састанка, доћи ће и коначни растанак, јер ће надања и снови остати недосегнути и неостварени.

Џунић је остварио у овој изврсној причи, психолошки највише продубљеној, велику, снажну и дубоку, праву драму незадовољене жене, гладне живота и његових лепота. Зато је Драган Јеремић, истичући књижевне квалитете **Зидова**, с правом и писао: „И по методичности и минuciозности анализе, по језгровитом и лепом казивању, по психолошкој оправданости и тачности запажања он се (Џунић — прим. П. Н.) у својој најбољој приповеци, у **Зидовима** уздиже до Андрићевих приповедака, до његове **Госпођице**.

Богатећи садржај своје прозе, Џунић је у новелама **Осмеси** и **Отуђени** мењао амбијент збивања. Уместо дотадашње сеоске средине и људи, сада је реч о малограђанском животу и људима.

Десетогодишњи сеоски дечак Ненад у социјално-психолошкој новели **Осмеси** долази да служи породицу председника суда која летује у винограду крај рске. То је дало прилику писцу да прикаже лицемерје и „благод” богатих али празних душа градске господе, спремне да вребају и понизе горду и чисту природу дечака Ненада. Господа — лицемери из града проливају неискрене „крокодилске” сузе над судбином Цанкаревог слуге Јернеја, а сами понижавају и сакате душу свога слуге — дечака Ненада. И спонтано, ненаметљиво, јавиће се у читаоцу пишчева мисао да је боља, чистија и светлија душа слободног сиромаха него живот богатих.

Савремени, али и општељудски филозофски и етички проблем отуђења човека, проблем усамљености тзв. малог човека, малограђанина, обрадио је Џунић у новели **Отуђени**. Тривијална, досадна свакидашњица живота гони човека на повлачење у себе, усамљеност и отуђивање од околног света. Ситан чиновник Петар Мијић доживљава тужан, трагичан крај смрзавајући се у снегу, после његовог највећег и јединог успеха у животу — зачуђујуће плодног лова. И док се Петров живот у атмосфери „беле смрти” лагано гаси, писац у ретроспективи оживљава пред читаоцима један празан, пуст и безвољан живот, без садржаја, смисла и идеала. У последњим тренуцима живота главне личности, живим и упечатљивим сликама и догађајима промиче пред читаоцима судбина једне промашене људске егзистенције, која се целог века завањава илузијама, храни се и одржава малим надама. Док остварује једини животни подвиг (успешан лов), из душе и тела Петровог као да су истекле последње животне капи. Извршивши свој подвиг, остваривши тај свој сан, овај човек кога је живот унесређио и учинио слабићем, као да више нема зашто да живи.

Имп्रेसионира способност и мајсторство писца када од приче о бесадржајном животу сачињава занимљиву, уз-

будљиву, психолошки осенчену, животном истином надахнуту, праву модерну новелу.

Враћајући нас у древна времена, налик на бајку или поетизовану легенду, проза **Прељино казивање** одудара од строгог и чврстог плана ове књиге, као што одудара и **Качи на песма**, друга верзија приповетке **Њива у Рудињу** из збирке **Зрна**. Отуда нам се чини да би овим двома причама више било места у првој збирци.

Приближавајући се народном, усменом приповедању, Цунић је у **Прељином казивању** у стилу народног приповедача развио тему и тезу о снази мајчине љубави која спречава један злочин. Иако је љубавник напустио, млада, невснчана мајка Топола не убија своје новорођенче кад оно почне да сиса. Као да је са млеком из њених дојки потекла и љубав из њеног срца... Писац је тежио да и овде оствари лирски штимунг, нешто меко, топло, оплемењујуће и људско струји из ове „фолклористичке“ приче — бајке, али остаје утисак књишке конструкције, недоживљеног и недовољно животног, који проистиче баш из инсистирања на пренаглашеној осећајности и поетизацији приче.

Три приповетке (**Кад сунце залази**, **Сетва** и **Осмеси**) односе се на дане под бугарском окупацијом у току другог светског рата. Али писац у њима не приказује јунаке из борбе, овде је реч о жртвама окупаторског терора као и покушају човековом да своје људске квалитете сачува уред атмосфере испуњене злочином и смрћу.

Психолошки вешто је вођена и „ухваћена“ атмосфера нервозе, неспокојства, тајанствене слутње смрти младог сеоског брачног пара, жртава бугарских војника у прози **Кад сунце залази**. Символика казана насловом обогашена је бројним асоцијацијама. Док из планине допиру пучњи партизанских бораца, један бугарски војник сећа се своје жене која је погинула приликом бомбардовања и убија двоје невиних људи гоњен дивљом жељом за одмаздом над недужнима. Без крупних речи, избегавајући патетику, једноставно и топло, више наговештајима, асоцијацијама и спољашњим описима, зашао је писац у крваву, дубоку и велику игру између злочинца и жртава.

Прави, модерни психолошки реализам највише врсте демонстриран је у приповеци **Амбис**. То је слојевита и чиста психолошка анализа човека — жртве и уметнички снажно сведочанство о злочинима окупатора. После паљења сеоских кућа и појата у знак одмазде због народног отпора, окупаторски војници хватају гимназијалца Предрага и принуде га да убије измрцвареног, везаног човека, вероватно партизана. Том приликом млади Предраг полуди, и сам жртва веже се за „своју“ жртву, те проведе целу ноћ

крај леша. Откривајући чисту, невину душу младога човека, сељаци говоре: „Није стигао да воли ни једну девојку, па се заљубио у леш.”

Сликајући такве дубинске вртлоге, амбис, лудило човеково, писац је изванредно вешто одолео опасности да склизне у натурализам. Бизарна материја није повукла писца, уметник је овом приликом спретно владао графом и створио најлепшу своју приповетку у овом периоду.

Изрони пред читаоцима (у приповеци **Сетва**) светао, херојски лик мајке, једноставне, племените сељанке, жене из народа и његових дубина, а освоји нас одједном, на препад пишчева поента: и непријатељски војник је човек! То је схватила сељанка Марта осетивши чежњу за својом мајком и својом земљом италијанског војника који је додељен да јој помаже у пољу. Ова жена и мајка величином своје душе, топлином и ширином схватања и снажним саосећањем са туђим чежњама и боловима уздиже се у ред изабраних, величанствених женских ликова, каквих је мало у нашој народној и уметничкој литератури.

Сетвом је Џунић испевао својеврсну химну земљи. Туђинског војника и припросту сељанку земља и рад на њој зближе, повежу, помогну да се преко разлике. Заједничким обделавањем земље открива се заједничка нит и љубав мост који ће чврсто спојити људе упркос националним, језичким и свим другим разликама. Лепа, племенита и антиратна је Џунићева основна мисао у **Сетви**: Йде зближује рад (а раздвајао их је дотле рат).

Џунићеве прозни радови из збирке **Глади** богатији су садржином, шири и дубљи својим значењима, њихова је форма разноврснија и модернија, свестран је, дакле, напредак који је писац остварио у поређењу с првом збирком приповедака.

Уметник се више не задовољава приказом једино свога завичаја, села под Старом планином, већ је ту и нови продор у живот и психу малограђанског света и човека. Основна мисао о гладним људским душама, недостижним вишим животним вредностима, патња и болови изазвани неостваривањем и немогућношћу да се срећа оствари сведоче да је реч о ширим значењима ове књиге; Џунић је кренуо од локалних и стигао до општевременских и општељудских интересовања, емоција и мисли. Дубоко понирање у људске интимае, прецизна, минуциозна анализа душевних плаима и осека, вајање садржајем пуних психолошких портрета и мотивисаност речи, преживљавања и поступака личности упућују нас на закључак да је ово дело врсног познаваоца људске душе. Џунић уме да се загледа у човекове дубине, да зарони и проникне у човеков унутрашњи свет и да узбудљиво приповеда о том свету. Присуство те

психолошке грађе и, с друге стране, недостатак спољних описа, чак и лабава, неразвијена или недовољно развијена фабула сведоче да су ова прозна остварења више и пре новеле него приповетке. Ова констатација највише се односи на најбоља остварења књиге: **Зидове и Амбис**. А познато је колико је неопходно пишчево мајсторство и колико је мало врских стваралаца добрих новела, не само у нас! Недостатак догађаја, спољних збивања и описа мора се надокнадити унутрашњом сложеном садржином, драматичношћу више врсте, како би се читалац не само заинтересовао, већ и узнемирио и узбудио. Тај тежак задатак Џунић је мајсторски обавио у већини својих прозних остварења.

Глади су, истовремено, и композиционо мајсторски грађена књига. Пријатно је изненађење и сазнање да ни у двема приповеткама не можемо наћи исти поступак у композицији, у свакој следећој приповеци или новели на нов начин је структурирана грађа у односу на претходну. Овде је очевидна разноврсност, сложеност и богатство архитектонике ове густо ткане и јединствене прозе.

И, најзад, Џунић је у **Гладима** свој, оригиналан стваралац пре свега, јер је успео да створи свој стил. Са чистог врела народног говора уметник се надахнуо свежином, изворношћу, да би тај говор оплеменио сопственим, правим песничким стилским средствима. Специфичност и изворност Џунићева стила садрже се у једној посебној ароми, богатству боја и тонова, у могућности да се опише и доживи атмосфера и, можда највише, у топлом, сетном и меланхоличном тону. Зато се овај стил може назвати уметничком стилизацијом народног говора.

Шири стваралачки замах: ВИНОГРАД ГОСПОДЊИ

Прелаз са краћих прозних остварења ка широј, комплекснијој грађи, који доноси уметнику нове тешкоће и захтева већу стваралачку имагинацију, обављен је у роману **Виноград Господњи** на задовољство поштовалаца Џунићеве литературе.

Овај први роман Слободана Џунића још је јаче везан за нашу сeosку, србијанску и балканску средину. Његове су везе, истовремено, и са нашом књижевном традицијом. Очите су додирне тачке у тематици између **Винограда Господњег и Нечисте крви** Борисава Станковића. Али, филозофска димензија, као и начин на који је развијена грађа, композициона структура романа су Џунићеве, оригиналне и непоновљиве. Дакле, романсијер је кренуо од

нечег већ познатог да би створио нешто своје и ново и тиме дао лични допринос богатству српске прозе.

У **Винограду Господњем** Џунић прати завршне акорде, болну, најдраматичнију фазу, коначну дегенерацију која се манифестује у облику економског и физичког, али и психолошког и моралног пропадања једне, некад богате и чувене, сеоске породице у условима убиственог дејства зеленашко-банкарске капиталистичке привреде, под утицајем „убиствене и смртоносне снаге меница“ (Џунић). Пробија се кроз живот, ка његовим висовима, бори и упиње да освоји „виноград Господњи“ (метафоријска слика богатства и моћи) ова србијанска, наша сеоска породица, а када га освоји, изгубиће га и стрмоглавиће се у амбис, на дно живота. Успон је приказан само у сећањима и ретроспективи, „пост фестум“, да би сиромаштво и пад, као тама после светла, били далеко тежи, мрачнији и болнији. Глад за богатством и имањем истрошила је људе, отупила њихову освајачку, убојиту снагу, нестали су снови и илузије, остала је животна бсда, претворило се живљење у тамновање, дошло се у бездан. Реч је, дакле, о силазној фази путање, о мучној, тамној, разбољеној слици наше аргатске породице, трагичној и мутној судбини њених чланова, сасушених, испошњених, без некадашње врелине и снаге крви и тела. Реч је о људима који трају и дотрајавају своје последње дане.

Но, оваква социјална тематика није спутала пишчеву имагинацију. Џунић је у **Винограду Господњем** отишао најдаље, осветљавајући тамне и светле душевне црте својих јунака. Оживљавају пред читаоцем усковитлане страсти, снага воље и њени ломови, ломи се уз болове људска душа, судара се у њој племенитост са крајњим егоизмом, смењују се надања са разочарањима и горчином, што изобличава, дехумнизује човека. Варљива је ова књига, као и већина других Џунићевих прозних радова. Као да време споро, монотono протиче, као да се ништа видљиво не збива, а, у ствари, ломе се, трагично, болно, као у душевном ковитлацу живе људи и читаве породице.

И трећи, најшири и најуниверзалнији елеменат сарджинске структуре овог романа је Џунићева филозофска порука, сазнање и мисао као права животна мудрост. Ова поетска филозофија, резултат дубоких и дуготрајних лутања по тунелима и лавиринтима живота, открива ругобу и лепоту живљења, показује противречности, сложености, испреплетаности тужног, разбољеног, усковитланог животног пута са острвцима, оазама среће и радости. Писац је успео да схвати и сликовито оживи, конкретизује животну логику, искидану нелогичношћу, садржану у односу на људске јединке не толико према другима, већ највише према

свом, сопственом бићу. Остварењем унутрашње, душевне хармоније осмишљава се човеков живот. Јер, човек је и „тамница, мрак . . . Што дубље гледаш, мрак све гушћи, тама црња“, али „ . . . има човек на дну себе, у себи, једно зрно, лопту светлости.“ Сумња, неверовање у човекову лепоту, племенитост, надвладана је веровањем, сазнањем да у човеку постоји и „једно зрно, лопта светлости.“ Недосегнуте вредности живота, „големо“, чему овде теже људи, нису ван њих, но у њима! И кад се открију, као што чини јунакиња романа Јерина, макар на крају трњем посугог живота, засветли и човекова душа, испуни се и осмисли његов живот и покаже се да је „човек виши него што јест“. Па, иако то дође као изненађење, можда неочекивано, природно је и нормално као што је нормално да се после кише небо разведри, као што светлост дана смењује ноћну таму.

Мали је број личности, носилаца животних токова у **Винограду Господњем**, јер је овај роман и слика својеврсних породичних односа. У центру је женска личност, сурпуга, мајка и бака Јерина, чије име асоцира на познати лик проклете Јерине из народне епике. Јерина је „вечита опозиција“, отелотворење женске тврдоглавости и упорног, вечног супротстављања. Противи се она и мужу Јосиму док он граби и стиче богатство, а супротстављаће се и сину Борбији кад расипа и растура имање и новац. Свађа се Јерина у току читавог романа са мртвим мужем и живим сином, да би се тек у последњим данима њеног живота упалила „лопта светлости“ у Јерининој души. Осакутио је живот душу ове снажне жене „густе и тамне, јаке крви“, као што јој је саката и нога, али ће се душа, на крају, ипак оплеменисти.

Муж Јеринин, Јосим, творац је успона породице, велики гладник за земљом, великом кућом — „арвулином“ и богатством, а расипни син Борбија супротност је очеве, распикућа и рушилац. Њему, творцу породичног пада, Јерина упућује прекор: „У сто година једном добеш на копање, на њиву, па нећеш пешице него чезом, фијакер тражиш.“ У вечној тежњи за нечим „големим“, незадовољни, мрачни Борбија машта о интензивном, садржајном животу, као да прекомерним и сталним уживањем жели да надокнади сва одрицања, не само оца и мајке, него и свих предака. И у тој, неоствареној и неостварљивој, јединој жељи сав је сагорео, испоснила се и сасушила његова снага, истекла врела крв. Остао је да траје уморан, болестан, да мрзи мајку, али и себе . . .

Захватајући животну грађу са њене тамне стране, приказујући несреће, зло и црно у људима, Џунић се својим психолошким реализмом приближио натуралистичком књижевном методу. Но, писац није упао у плитки, површни

натурализам. Иако је највише реч о мраку човекове душе, кад је људско близу анималном, бруталном и дивљем, атмосфера изопачености људске ублажена је топлином и племенитошћу, озрачена светлошћу и хуманизмом.

Осмисливши овако драматичну грађу, писац је у роману постигао густину, збијеност, „густо ткање” (Милосав Мирковић). Суочавају се и сударају личности **Винограда Господњег** међу собом, разговарају живи са мртвима, препиру се, свађају, цео роман је једна расправа у ретроспективи коју људи воде међу собом и са собом. И у тим судбоносним животним тренуцима проговарају људи стилем пуним узбуђења, њихов је говор пун страсти и ватре, у заносу и грчу, често афективан, искидан и грцав, што и одговара њиховим душевним стањима. Уметнички је оправдан избор оваквог, емоцијама прожетог стила, јер је тиме оствариван склад садржине и форме. Но, ваља такође приметити да бројна понављања, повремена развлачења и преопширни описи умањују утисак о хомогености. (Читаве две главе романа, на пример, садрже опис једне вечере у Борђијиној кући).

Локалну боју роману даје и језик који се темељи на говору пиростког краја, чиме су и афирмисане вредности овог старог, локалног говора у нашој књижевности. Богат је, свеж и изражајан Џунићев речник, осећа се брижљиво и стрпљиво трагалаштво за јаком, новом, изражајном речи. У језичком смислу, **Виноград Господњи**, као и каснији Џунићев романи, представља право благо и драгоценост.

Курзивни уметци, који складно повезују поједине догађаје или илуструју какву пишчеву мисао, служе читаоцу као предах после врлудања кроз кањоне и дубодолине овог слојевитог романа. Ове складне приповедачке минијатуре одишу дахом народне легенде, испуњене су трагикомичним животним судбинама и богате симболиком. Живот је у њима прави циркус у коме човек не зна да ли да „пукне од смеха или да умре од муке.” У тој блиставој прози, „приповедачким медаљонима”, Џунић је демонстрирао највиши „смисао за концизно, за бирану фразу, за избалансирану реченицу” (Драшко Ребеп). Ови бисери прозе, писани високом, артистичком формом, нуде читаоцу прави и потпуни уметнички доживљај.

Право освежење: ПАГАНИ

Четврта Џунићева књига, а његов други роман, **Пагани** (1964) доноси бројне новости и представља право освежење не само у књижевном опусу овога писца, већ и у читавој српској прози шездесетих година. **Пагани** значе прекид веза са традиционалистичком, реалистичком књи-

жевношћу српском, са којом су биле повезане и на њој се надовезивале Џунићеве збирке приповедака и роман **Виноград Господњи**. Нема у **Паганима** ни трагова од утицаја српских реалиста, а највише Борисава Станковића, чија су имена критичари дотле с правом повезивали с Џунићевом прозом.

Особен, свој, нов, аутентичан и непоновљив је писац Џунић у роману **Пагани**. У чему се огледају та особеност и оригиналност? Одговор пружа сама књига својом тематском структуром, необичним ликовима, оригиналном композицијом и свежим стилем и језиком.

Ту је, најпре, скоро потпуно напуштање класичне фабле. Нема у овој књизи приповедања о догађајима у уобичајеном смислу, узалуд ће читалац за њима трагати, а ипак, ту је представљено богатство људскога живота у свој својој пуноћи, сложености, бојама и звуковима. Исто тако, читаоца изненађује и неубичајен начин вајања ликова, као и оригинална архитектоника ове књиге. Читав један свет и живот, богат и сложен, замишљен је и представљен као једно коло које се непрекидно врти, без краја и конца, у лудом, заковитланом, помамном ритму. То је слика животних таласања, плима и осека које се смењују и никад не престају да то чине, бујан, дивљи, уздрхтали, скоро махнути круг и ковитлац животне свежине, љубави и љубавних страсти. Јединство целине и чврстину композиције писац је остваривао лемећи, кидајући поглавља на природне целине, пасусе, који се не завршавају тачком, како је уобичајено, већ се настављају у следећим пасусима и тако сви постају повезани, јединствени, као да проистичу једни из других и истовремено увиру једни у друге. На тај начин роман добија врло чврсту структуру, делови овог „кола“ су збијени, компактни и повезани.

Мада је сам писац испод наслова записао одредницу „роман“, не може се тај квалификатив потпуно прихватити, већ се мора условно примити. Нису **Пагани** прави роман, јер не одговарају књижевно-теоријским захтевима ове богате књижевне врсте.

Па, онда, шта су **Пагани**?

Највећи број критичара који су писали о **Паганима** изјашњава се да је то једна особена поема елементарном, исконском животу, слободном и ослобођеном свих стега и норми савремене цивилизације, песничко враћање природи која га је надахнула, коју писац са страшћу воли и чија љубав избија и пробија се са скоро сваке странице ове књиге. **Пагани** су „панска бајка“ (Бранко Пеић), „идентификација с природом“ (Зоран Гавриловић), „бурлеска о паганском слављу порока“ (Зоран Максимовић), то је свежа и освежавајућа проза која делује као поезија својом

разиграошћу, својим звуковним чаролијама, ритмом и музиком. Сем основне инспирације — природе, писац се надахнуо и са непресушног, древног врела народне уметности и живота. Да се најзад помогнемо и пишчевим речима: **Пагани** су нова и на нов начин испричана „прича — кажа а не шарена лажа“. Иако је читаво ово дело производ богате пишчеве фантастике, оно ипак извире из живота и њему се враћа целим својим током.

Очигледно је да се **Пагани** опирају, измичу дефиницији, схеми и калупу, и то је још један, можда најјачи доказ оригиналне вредности ове књиге. Свим својим значењима и структурама ова проза је сва против стереотипности и окамењивања, противи се свему што је конвенционално, схематизовано, нормирано, а окренута је слободном, неспутаном, безбрижном и лакокрилом. Тако је писац и приступао својој књижевној грађи: препуштао се слободним, усковитаним животним таласима да га носе у нова тражења и налажења.

Као и у свакој кажи, и овде је реч о фантастичном крају и збивањима. У имагинарном селу Спрудишту прогони се зима, сељаци Спрудиштанци — човечанци ударају глогов колац зими (да се више не врати!) и, предвођени неколиким, такође више фантастичним него стварним личностима, почињу обесно коло живота које се врти без краја — јер живот нема краја. Почине ова поамна, скоро дивља игра у рано пролеће покладним весељем народним („Олалије“) и наставља се, заковитлана, неуморна, непрекидна у току благих пролећних дана, летњих припека и плаховитих пљускова, смењују се годишња доба, суше и кише, пулсира коло у ритму живота, час смиреније и спорије, а затим брже, живље, дивље, али никад не стаје, вечно је као живот.

Писац је у **Паганима** извршио највећи продор у свет фантастичног, разиграна је богата пишчева машта. И, у поређењу с осталим Џунићевим делима, нарочито с онима која претходе **Паганима**, у овој је књизи стваралачки допринос имагинације највиднији и највећи. Ипак, не треба заборавити и превидети да су **Пагани** препуни животне атмосфере, надахнути животним соковима, испреплетани богатством јарких, бљештавих животних боја и звукова природе. Присутни су у овој књизи и елементи сомнамбулних стања, нарочито у грађењу личности које су и реалне, нестварне, више појмови и симболи него људи, а ипак су надојене животним соковима, произишле из живота.

Глад за животом, најпре и највише незајажљива глад за природом и њеним лепотама — јесте пишчев одговор на дилеме и проблеме савременог човека, окованог тековинама цивилизације. Враћање у природна стања и природу из

које смо поникли, стапање с природом, уживање и радовање у природном, слободном, неспутаном животу, одбацивање конвенција и норми — ето једног од излаза, поетског открића и решења, једне од битних порука **Пагана!**

Пантеистички доживљај света и његових богатстава испуњава и прожима **Пагане**. Не клањају се и не моле богу овде људи, чак ни калуђери, већ се радују природи, божанства се изједначавају, мешају, друже, једу, пију и играју са људима. То је паганска визија света у којој је главно живот а не смрт, радовање а не туга, смех је насупрот сузама, земља је супротстављена небу. Божанско се спушта са пиједестала, силази с небеских висина и повезује се с природним, животним, земаљским. Отуда се може рећи да у **Паганима** има духа и атмосфере ренесансе. Зато су **Пагани** славље, апотеоза страшног, чулног, елементарног, права „сатирска свечаност“ (Бранко Пеић), понекад злу и пороку, а највише лепотама и радостима које пружа страсна, дивља, раздрагана, љубавна и животна игра. То је премоћ, тријумф телесног, путеног, над духовним, апстрактним, победа животног и стварног над нестварним, безживотним. Присуство обесног распусног, чак пикантног, лакомислене понесености љубавним заносима буди снове о срећи, правој, чистој, непатвореној и елементарној.

Овај Џунићев роман — песма, права светковина природног и паганског, подсећа и опомиње човека модерног доба на минуло, заборављено, на оно што је присутно у човеку, а стално је потискивано и гушено. Иако су **Пагани** књига о животној радости, они су, како пише Бранко Пеић, „израз дубоке болне жеље човека за отискивањем од низа норматива којима људи наших времена тако питома, тако горко и безгласно робују. И зато су **Пагани** одређени смислом своје изузетности у читавој новијој српскохрватској прозној продукцији.“ И, додајмо, у томе и јесте савремено значење **Пагана**.

Текућа књижевна критика која се бавила овом књигом није до сада сагледала и осветлила још један слој, мисао и значење Џунићевих **Пагана** или је преко ове значајне вредности олако прешла. Реч је о сатиричном у **Паганима**. У критичко-сатиричном светлу, али без грубости и драстичности које сатира понекад има, приказани су припадници свештенства, најпре и највише главне личности романа калуђер Виноје и сестра Параскева, које, уместо религиозних идеја и идеала, проповедају и славе, па и сами се подају сластима и уживањима овоземаљског света и живота, присталице су и носиоци епикурејских схватања и живота у смислу жеље за уживањима у радостима које живот пружа.

Калуђер Виноје говори и живи потпуно супротно од онога што би од припадника цркве ваљало очекивати. Насу прот смерности, богобојажљивости и аскетизму, одрицањима сваке врсте, овај филозоф епикурејства истиче девизу која садржи праву похлепу за животом и уживањима: „... не секирај се много, не дај што мораш, а узми што ти душа и задњица желе!“ Уместо да се моли богу за кишу, што Спрудиштанци од њега очекују, он са страшћу, попут фратара у Матавуљевом роману **Бакоња фра Брне**, ужива у богатој гозби: „... разломио је погачу на два неједнака дела и објавио рат бубрежњаку, грудима и салу...“ У складу са својим именом, Виноје воли и вино. Он је права, прворазредна винопија, јер „док остали празне по четрдесет чаша, само ће свети Виноје више“, он пије вино „сипајући на големи и неугасиви пожар у себи“. Тако се Виноје „препушта хлебу, месу и вину да се са њима бије и мучи!“ Похлепу за јелом и пићем употпуњава склоност ка љубавним авантурма. Спреман је Виноје да „зарад једне онакве сукње, као што је Јагодина, у кал и заборав баци оне (свече и богове — прим. П. Н.) од којих живи“. Уместо проповедања божјих заповести, или баш насупрот њима, овај мудрац уживања у животу, монах Виноје, на свој начин брани право на грех јер „кује закон незаписани ни у плочице ни у глину, а који је закон овај: није смртни грех да украдеш, превариш и прељубиш, него је смртни грех вино кад пустиш да оде у ништавило уместо у грло!“

Тај припадник цркве и монах изриче најбогохулније мисли, највећу негацију бога, казујући да су људи измислили бога зато што им је био потребан као нада, ослонац обмана: „... будале које ничу и тамо где их не сејеш... измислиле су и нешто нарочито: једно што ће за све бити и заслужно и криво:

ништавило живо: бога, јехову, саваота, алаха: онага!“ и даље: „тек свако како уме и зна: према себи и свом наличју! Тако се

измишљотина родила! И не само то него је и оживела: добила главу, реп, ум, очи, језик, ноге, и свашта уз то: почела је да једе и пије: да лоче крв, да крка месо, да коске крчка, да године и векове гута и ждере, и то преко других бајаги у име свих! Почела је да тражи слуге и слушкиње станишта, робове и ропкиња да пред њим падају ничице, и то преко других бајаги у име свих! Најзад је опет преко других кобајаги у име свих, а највише преко мене, почела и да се подсмева свима који су је измислили и који је домишљају и премишљају не досећајући се у чему је јадац: да ће је нестати чим измишљање сасвим оде на другу, лепшу и људскију страну!“ да би закључио разбијајући и последње остатке заблуда о постојању бога: „... он

то су они сами: нешто у њима посебно, отприлике и овако: мало им што су оно што јесу, па би хтели да су и већи и мањи од себе"

Другу половину овог монашког, али нимало светачког пара представља сестра Параскева, не само „депотница да јој нема равне у три царева града, него и нарочита и нарочита светица." Ова вечна заводница, чијим љубавним чарима нико не може одолети, која се и сама радо и с уживањем препушта овоземаљским задовољствима животним и љубавној игри, прошла је „кроз иглене уши, сито и решето", варала и „преварила све, чак и саму себе". Ни та светица не живи светачким животом, већ се подаје чулним задовољствима и телесним страстима, макар се то и греховима звало: „Научила сам да стално чиним грехове: волим каштигу, па то ти је!" Њена разблудна песма живота у цркви, у дому смрти, личи на складну музику коју производе најбољи народни инструменти и извире из саме природе: „... то је било храмовно црквено појање, а ипак су једни чули да сестра Параскева пева као да млати у дрмбољ и тамбурицу, други су у њему видели ћемане, гусле и гајде, а трећи опазили чак и ћурликање и окарину која се купа у млеку, меду и вину, а и славујев пев и косов зев!" Оваква распусна, слободна, животом и природом надахнута песма чак у свецима (са зидних фресака) изазива похотљиве, слабострасне и грешне жеље „па своја вековна станишта тада су напустили неки храмовници на челу са светим Никодином, и умешали се међу свет понашајући се онако како се никада дотле нису понашали". Пожуда и сладострашће толико снажно прожимају песму сестре Параскеве и одударују од свечане, мртвачке атмосфере храмова да чак и Виноје прекорена певачицу — светицу: „Певаш као да ово место није увориште и гробиште, већ извориште!"

Две „беле врране", Јагода и Милијан, чине други пар овог љубавног четвороугла у коме се љубавни партнери често смењују. Писац је уносио највише фантастике стварајући ликове Јагоде и Милијана. Они су људи — птице, иреална, фантастична бића, појмови и симболи, али и носиоци људских схватања и особина.

Сва несобузdana и неспутана у свом љубавном заносу и игри, Јагода је „мало вртоглава, па не подноси досаду", те је „пре Милијана имала десетак мужева". Она је целом својом душом, а још више телом, окренута животним, чулним радостима и задовољствима, док је „делија — дембелија" Милијан „пола човек, а пола не зна се шта је." Њиме господари елементарни љубавни занос женом. Испуњени жестоком крвљу, ово двоје носилаца љубавне игре препуни су тежњом за љубављу, исконском путеношћу и купидонском понесеношћу љубавним сновима и надањима.

Сликајући сељаке Спрудиштанце као масу жељну „добрих јестија и питија“, која се препушта животном вртлогу да је носи, писац Слободан Цунић, врстан посматрач, познавалац и психолог свога народа, открива особине и менталитет људи овога поднебља слика, светле, а чешће тамне стране сељачког народа, спремног на ситне међусобне подвале, крађе, лаж и преваре, ситничавост радозналих, себичних и осветољубивих људи, који, такође, нису злопам тила, весељаци су и спремни да опросте, забораве грех па и да помогну човеку. Најмаркантнија и најбоље уочена особина сељачке душе у Цунићевим **Паганима** свакако је вечно незадовољство собом, имањем, временом, свим и свачим. Своје незадовољство Спрудиштанци изражавају сталном кукњавом и јадиковањем. Тако они на почетку романа терају и псују зиму, набијају јој глогов колац, а кад суша завлада, „почели су да доказују како лед, снег и зиму маре!“ Тепају првој кишној капи најлепше речи, као љубавници: „Јаднице, где ли си се све скитала! Лепотице, какве ли си све невоље претрпела да би до нас поганих доспела!“ А кад се киша претвори у претећи пљусак, грде је и псују најпогрднијим речима. Спремни су и да напакосе човеку. Гурнули су Виноја у ватру, нико му у помоћ не притиче, а затим, бојећи се казне „на лицу места опрали руке“ (читај: савест) и измишљају како је он сам у ватру скочио и како га чак за свеца треба прогласити, мада су му дотле само грехове приписивали.

Цунићева дубока оданост, незајажљива глад за природом, дошла је највише до изражаја у описима пејзажа бљештавих, зажарених боја, обасјаних сунчевом врелином или окупаних плахим летњим пљусковима. Такав пејзаж није само декор, већ има уметничку функцију, употпуњавајући атмосферу ведрине, рустикалног и сатирског весеља јунака **Пагана**. Као пример ове неутољиве љубави према природи, живљењу и саживљавању с природом нека послужи ово богато поређење: „... оно (зрно биљке — прим П. Н.) се у земљи, у тишини повећава: надима се, миче, и, као оживело дете у материној утроби, бацака се лево и десно ударајући својим невидљивим ножицама и крилцима о тле!“ У **Паганима** и биљке певају, а писац, страсник и љубавник природе, гледа, слуша, ужива и радује се, заједно са својим јунацима, расту, бујању, животу биљака и људи. Чудесном снагом пишчевом оживела је природа, испуњена многобројним паганским божанствима: „... из земље — луде црне краве, из сваког жбуна и травке по пољу, из сваке гране храста и ресе кукуруза, из сваке аргатске грашке зноја, из сваког цвета уоколо, из сваког жуља, мукe и ишчашеног зглоба, из сваког житног класа и листа, истрачавао је понеки

мајушан и чудан бог, насмејан и незамислив, ситан као пчела!"

У складу с тим живахним гивањем живота, изражавајући његово вечно кретање, значајни су и музички елементи **Пагана**, пре свега ритам и рима. Читава прича о колу живота испуњена је и праћена ритмом и музиком, који понесу и захвате читаоца. Музички квалитети **Пагана** подстакли су Зорана Гавриловића да напише како се најуспешније странице „ове прозе читају као добра поезија, ослобођена свега сем своје звучности. „Доскочице и пошалице, дсминутиви и брзалице, слике и срокови зачинили су ово ситно везено коло, у чему је писац повремено претеривао тежњи китњастом стилу”.

Језичко-стиласка основа **Пагана** произишла је из богатог и чистог народног говора. Свој имагинарни и архаични свет Цунић је стварао саговарајућим стилским и звучним средствима и обртима, које, као у пословицама, клетвама, бајањима, духовитим играма речи, још увек живе само у правом, свежем народном говору, непомућеном лексиком и фразеологијом савременог говора урбанизоване средине. Устрепталост, сочност и свежина Цунићеве речи супротност су сваком клишеу у изразу, негација конвенционалног начина говорења и писања и зато представљају право стилско освежење. Таквим стилем писац је досегао највише висове поетске прозе. Највећи квалитет поетског стила сигурно је право богатство изванредних стилских фигура, читаво једно велико коло емотивних и успешних стилских слика. Из тог прегршта успешних поетских места издвајамо само неколико примера, надохват узетих и не нарочито бираних, чији је број неограничен и који могу ући као примери у сваку теорију књижевности. Говорећи о људској себичности, калуђер Виноје се служи метафором, богатом сликом: „Ниједан човек није лопата па да од себе и себе одбацује, већ је свако

мотика: граби за себе и у себе: и што ваља и што не ваља! и што трсба и што му не треба!” Нарочито у описима појава и збивања у природи Цунићево приповедање као да живахне, природне појаве су персонификоване и наликују на људе. Ево описа сунце: „Време је почело да се мучи и превија, да се хвата за трбух као да је нешто гладно појело или као да дуго ништа није јело!” И, најзад, ево и развијене слике оживеле под дејством спасоносних кишних капи: „Управо је у тим тренуцима почело да се дешава још једно

свашта: под доброћудним и као памук меким бичевима кишних капи, травке су исправиле леђа!

Замезграла је уснула мезгра! У житна коленца јурнуо је подмаз, то јест заленило! Забрљале су и ситна и крупна боранија; долге покуњен кромпир се шилитнуо: аирли да је: баш волим што не легим високо! Кромпиру се у брк,

бело и црно насмејао лук: иди у першун, ко високо не лети, ниско и не пада, значи: горе страда: нити смрди, нит мирише! Репа се надула, окренула леђа першуну, и праћакнула се: теби неко од реда и разуме се стално долази у госте, а моју ће кршну снагу гулити валови! Боб је са себе збацио цвет, па се сам бућнуо у махуну, да би тек у њој постао млад: доста сам био стар! Пасуљ је полетео уз притку, и са врха ње ослушнуо како ваздух и река

жустро оговарају сва села и градове кроз које су прошли! Још је лајао да ће своје мишљење изрећи чим се, скуван и покркан, нађе у спрудиштанским цревима, из којих ће моћи да труби до миле воље, тако да се чује чак до сунца и месеца! Паприка у расаду запретила је пасуљу: попео си се уз

притку и сад мислиш све ти се може, а нико није већи простак од тебе! чек' да се нађемо у грнету, запаприћу ти ја! Цвеће је показало своје разнобојне окице — плуснуло се по челу и обрашчићима: није уљудно да је прљаво и крмељиво кад га девојке и бабе задену за шамију и у косу!"

Стално присутна блага и лака иронија, шалив тон казивања, има двоструку функцију: да смири, неутралише и разблажи страст и жестину и, с друге стране, да се помоћу ироније писац дистанцира, да се својим јунацима благо подсмехне.

Речи из обичног, свакодневног народног говора, понекад архаичне, потиснуте из памћења, поново су оживеле у **Паганима**. Скидајући им патину коју је време на њих натадожило, Џунић им је вратио драгоценост и лепоту. Ове старе речи, које се ретко могу чути од најбољих народних приповедача, очишћене, с новим сјајем и у новом контексту, добиле су вишу вредност, подигнуте на степен праве уметничке речи. То је, како пише Тоде Чолак, „оплођена народна реч”.

Када човек брзо закључује, може се стећи утисак да Џунић брзо и лако пише своје дело, јер све у **Паганима** тече брзо, глатко, захуктало. Но варљив је и овакав утисак, као и многи закључци донесени на основу првих утисака. Језичко-стилска чистота и углађеност, које красе **Пагане**, као и друга Џунићева дела, не успевају из прве руке, плод су дугог боравка и стрпљивог, истрајног и упорног рада у књижевној радионици.

Смех као лек: КУРЈАК

На појаву трећег романа Слободана Џунића требало је чекати седам година (од 1964. до 1971. године). Но, одмах треба истаћи да није посреди стваралачка криза нашег писца, јер је Џунић **Курјаком**, како то пише и Предраг Палавектра, „своме досадашњем литерарном стварању дао нове акценте”. Овако дуг размак између двеју књига условљен је кризом у нашој несрећеној издавачкој делатности, о чему, поред осталог, сведочи и податак да се овом приликом сам аутор јавља и као издавач своје књиге. И, најзад, поједине одломке или читаве главе, које ћемо касније наћи у **Курјаку**, могли смо читати у **Политици**, **Нину**, и другим публикацијама још од 1962. године.

Док се догађаји из **Пагана** збивају у једном више имагинарном него стварном селу, па је писца машта одве-ла најдаље од стварности, роман **Курјак** такође је плод разигране пишчеве имагинације, али је, истовремено, својеврсни повратак, настављање оне већ познате Џунићеве снажне везе за родно тле. Као у античком миту о Антеју, и Џунићу је неопходно да „додирне праматер земљу” и да се надахне „са дна непресушног кладенца мудрости”, како сам пише у уводу **Курјака**. Овом књигом, дакле, Џунић наставља да уводи у свет литературе људе пиротског краја, сељаке што живе на обронцима Старе планине и у долинама Нишаве и Темштице, један за литературу до Џунића скоро непознат, нов свет. У томе је, поред осталог, значајан допринос стваралаштва Слободана Џунића савременој српској литератури.

И ова оригинална и вешструко занимљива Џунићева проза делује свеже, као новост и откриће. То је животна, ведра и духовита прича о свакидашњем, тужном, мукотрпном, печалбарском, сиротињском сељачком животу. Дакле, смешно о тужном, што је само један од многобројних парадокса у овој успелој књизи.

Истовремено, то је животопис главне личности, сељачко-сиротињског сина Пенче, рођеног у породици чије су „верне њихове најбоље пријатељице Сиротиња и Голотиња, њихово црно Леле”, које ће га пратити током читавог живота, од рођења до бесмртности. На свој, непоновљив и занимљив начин пролази Пенча кроз основне фазе човековог живота: необично рођење, детињство уз батине, момковање и јављање љубавних апетита, женидба, живот у браку, смрт жене и, најзад, наставак Пенчина живота до бесмртности. И цело то животно кретање, праћено хронолошки, испуњено бројним епизодама, јесте непрекидно рвање са сиромаштвом и недаћама сваке врсте, покушај да се животне недаће превазиђу или заобиђу, стално и упорно тра-

жење и налажење начина и могућности да се пружи отпор злу или , што је чешће, да се зло окрене у добро, да се из сваког зла изиђе неповређен и извуче највећа могућа добит и корист. У свету, свуда око човека, има много зла, сваки га човек има у себи и око себе, зло је у сваком човеку другачије, а ипак је исто. Зло има хиљаду лица, јавља се у новим облицима, са новим лицем и гласом, измењено, а ипак исто, и старо и ново, бивше и будуће. . .

И кад човеку, сиромашку, опкољеном и испуњеном злим, не преостане ништа друго у борби за побољшање и пролепшавање живота, кад су сва средства исцрпљена, чак ни тада не губи бодрост духа, не клоне и не малаксава, већ сачува ведрину, као крајње, последње средство, открије „смех као лек“, макар то био смех на рачун сопствене немаштине, као што је, уосталом, често у нашим народним хумористичким песмама и причама с којима ова књига има многоструке везе. Дакле, смех није једини лек, смех је само начин да се избегну клонућа и разочарања, да се освеже снаге за нове животне покушаје. Човек добија, освежава снагу, поручује писаца, а то се и на писца односи, кад „доирне праматер земљу“ и за њега је смех „чаробна секира“, „најбољи лек, за све“. На крају свог уводног записа Џунић вели: „Чудовиште“ (читај: сиротиња и голоотиња и сва зла, друштвена и природна што човека прате) „од таквог смеха побегне: та му секира одсече главу.“ Отуда је Џунићева Ремска (тако се село у роману зове) „свет радости“, али и свет „патње без краја“, то је „долина смеха“ испуњена сузама, крај у коме „из трња мед тече“. Живот Пенче и његових земљака, Ремштана, мукотрпан, сељачки и печалбарски тежак, олакшава се кроз смех; сузе и смех мешају се и смењују, весеље и туга преплићу се и прожимају. И такав живот, значи, вреди да се живи, само човек треба да научи, да уме да свако зло окрене на добро. И као смех и сузе, тако се у **Курјаку** стално смењују и допуњују сурова животна збиља са шалом, истина и лаж. Јер, „лажа је од бога остала“, шала — такође, па је роман о Пенчи пун Пенчиних лагарија и лагарија о Пенчи. Лагарија је у **Курјаку** добила почасно место, опет као у шаловитим народним причама о Боси и сличним носиоцима ведрине, домишљатости и сналажљивости, наивности и препредености, истине и лажи, стварности и фантастике.

Јунак овог својеврсног романа, Пенча — курјак, симболизује велику, курјачку животну снагу човека, израслог из народа, чврстог и неуништивног. Роман је занимљива, нешто успореног темпа, биографија Пенчина, али то је, истовремено, прича о виталности човековој у борби са злим око себе и у себи. Иако све личности током романа умиру и приче о њима престају, само је Пенча неуништив, курја-

чки жилав и отпоран, једино он остаје да живи непрекидно, па „живи Пенча и дан дањи: врти зло и добро“. Он ће се обновити и наставити: „Имам ја потомства колико оћеш — ја, погледајте око себе колико их је! Одасвуд вири чупава глава, понеко курјаче! Моје“. . . . Овим речима Пенча објашњава неуништивост своје снажне сорте. Упркос и усред свих немаштина и недаћа, јавиће се курјачка снага и виталност у сваком сељаку, малих курјака свуда има и биће их увек.

Уосталом, већ приликом Пенчина рођења јављају се знаци који наговештавају његову необичну снагу и појаву. Он као да је „од але зачет“, а на дан његова рођења „луче, кажу, небо усред дана бела, лепа, јесења, два се облака на небу расцветала, дуга се не појављује. . .“ Огласио је своју снагу, „загрмео Пенча још из тмине материне.“ Још се, дакле, није ни „оштенио, а већ има говор и глас! И то какав. . .“ А кад се на светло дана јавља „из мајке истрчао као цилит. Истрчавши с одра скочио на под, а са пода на сто, и то из места.“ Такво необично новорођенче, халапљиви прождрљивац, коме су „умњаци никли пре млечњака“, неће ни да чује за мајчино млеко, већ прво и одмах тражи од запањених родитеља месо, вино, жене. . . . И као дечак издржаваће Пенча батине какве нико није и не би могао поднети, а своју неуништивост почеће да доказује већ тада, у детињству, када је испод дебелиг леда испливао.

Пенча је зверка посебне пасмине, чије особине ванредно употпуњује Пенка, његова „женица лисица“. Овај ремачки „свети угурсуз“, „превртотина“ и лопов над лоповима вештији је и лукавији од свих Ремштана, који су такође лопови. Има својеврсне поезије у лоповлукцима и лагаријама Пенче и Пенке, као што је има, на пример, у лику Хљестакова из Гогољеве комедије Ревизор. Јер, они лажу и краду више и вештије од остале ремачке братије, чине то „од мерака“, то им је навика, начин и стил живота, задовољство и страст.

У том „животољупцу превајаном“, вечитом и непоправимом оптимисти, тврдом као камен, „жилавом, пркосном, јаком и шашавом“ живе и њиме владају исконски, елементарни нагони: за храном и за женом. Уме овај сиромашак и нерадник („вечне тежачке справице. . . тешко му се лепиле за руке“) да се нахрани и напоји са атара и из подрума читавог света: „Бољи рудник од овог нашег атара мени не треба. Није за бацање један боговски колач“. Уме, такође, тај наш шерет и „шегобијан“, наш Ера и Госа, „Кола-Брењон јужне Србије“ (Душан Пувачић) да се извуче из свакојаким неприлика и невоља, да се од оптуженог претвори у тужиоца, да превари и надмудри своје сељаке причом о скорој смрти, те му они, усред гладне године, прире-

ћују праве гозбе, крканлуке и пијанке. Али, спреман је Пенча и да се потуче, да премлати суседе и својој жени да „помогне“ да се што пре „у гроб пресели“. У овом је лику, дакле, мноштво наизглед противречних особина: „Зло и добро од истог у истом големом — све човековом“. Зато Пенча није само човек нашег поднебља и крви, већ симбол. Свеукупност сложених, често противречних, али људских особина јунака **Курјака** потврда су и доказ да је овде „локализам... само потка за неке општије, дакле, најстварније уметничке истине“ (Бранко Пеић). Отуда је и логична следећа претпоставка, која је, вероватно, подстакла Предрага Палавестру да овај роман назове сатиричном бајком: писац не везује причу о Пенчи за одређено време, желећи да јој да општевременско, универзално значење. Као у бајкама.

Вајајући лик Пенке, „женице лисиле“ Пенчине, Цунић је уносио много ироније које има и у приказу јунака, као и у описима бројних сцена, и анегдота из Пенчина живота. „Златна жица ироније“, пише Душан Пувачић „повест о Пенчи чини толико особену у нашој савременој књижевности.“ Већ опис физичког изгледа овде „принцезе, пепељуге“, „над цвећкама цвећке“ богат је сочним хумористичним сликама: „Но, (лице) није било без носа, и то мора да се призна: накривљен мало прав а повише кос, неодређив и он. С једне стране кад се погледа изгледа грбав, али, с друге стране, то је нешто десето: лепо ушилиен.

И уста онде, голема, убава и она, разуме се — отприлике као улаз у шталу, кажу, и излаз из ње...” Живописни су и животом надахнути и ликови Пенчаних родитеља, сеоских сиромаша и печалбара, Ристе и Дене, с којима су „кроз живот путовале верно и њихове најбоље пријатељице Сиротиња и Голотиња и њихово црно Леле“, а хумором су испуњени и епизодни ликови сват Тане, инвалида Климентија или сеоских „лепотница“ Луде Велике, Таранчуг Росе и Наше Даринке.

У ведром, живахном хумору писац је нашао неисцрпан извор и њиме богатио своју књигу. Хумор произилази из бројних, неочекиваних, али изванредно успешних смисаоних парадокса (сват Тана дарује Пенчи за свадбу „све што из празне бачве истече“, Ремштани га хране надајући се да што пре умре, чекају да умре, а он се гоји). Смех изазивају и ведре антитезе у бројним сценама: После сахране своје жене, Пенча игра у колу („Никад се нико таквог ора... није наиграо“) и још каже да би се Пенка његовој веселој игри јако радовала; журећи ка смрти, Пенча дневно седне уз неколико софри; кад Ремштани упадну у Пенчину кућу да виде да ли је умро, затекну га сита и пијана... И, најзад

језички каламбури употпуњују утисак о хумору и иронији као основној нити ове у исти мах смешне и тужне књиге.

Смењују се младалачки распусне, страсне, завитлане сцене попут баханалија, посвећене животу и снази (Пенчино љубавно искуство на чесми) са пасторалним, готово лирским пасажима у којима природа дише, живи својим тајанственим животом: „Однекуд, као мед да потече, у понеки час и одозго, невидљиво капље, чини се, чудесна нека златна прашина троши; мирише горско биље, са Дивље планине доносе му душу ветрови. Грми река, мирују тополе, врбе и воћке, нешто неразумљиво као да неком у даљини поручују њини врхови. На западу небо гори, значи: и сутра ће дан бити леп — олујан и ветровит. . .” Сликајући тако природу, Џунић — приповедач и „шегобијан” — постаје песник!

„Погодио“ је Џунић народни живот јер се њиме надахнуо, одлично га познаје, он се том сељачком народу смеје, али га и воли и жали, истовремено. Сцене сујеверја и празноверја, елементи фолклора, а нарочито сочан и богат народни говор нашег, пиротског села — посебне су вредности садржине и стила ове књиге. Учестали и успели парадокси и контрасти, свеже метафоре и симболи, грађени у народном духу, смели, неочекивани изненађујући обрти ситуација, као и бројни језички каламбури карактеришу специфичан и оригиналан Џунићев стил. Изворни народни говор, зачињен локалном лексиком (и понеком псовком ко ја се казује без зазора) уздиже се на степен правог уметничког изражајног средства. Казују, истина, понекад Џунићеви јунаци и речи које одговарају говору, модерне средине, а не Пенчи и његовом ремачком веселотужном друштву (очигледно, није битно, схватити. . .) Но, зато плени читаоца ова надахнута, савремена по форми, а реалистичка по садржини, својеврсна, местимично поетизована, ритмична, често и римована проза, пријатна и „литка“, тужна и ведре и у исти мах, чиста и кладеначки бистра.

* * *

Ономе ко ближе и боље познаје односе међу књижевницима наше савремености, положај Слободана Џунића изгледаће необичан, чак чудан. Као човек, повучен, скроман и тих, Слободан Џунић је и у књижевном животу ненаметљив, ван књижевних сукоба, клони се јавних наступа, публицитета и рекламарства, што доносе лаку популарност и доприносе да писац буде шире запажен и чешће спомињан. Зато је Џунић, како то констатује и Предраг Палавестра у књизи *Послератна српска књижевност 1945—1970.*, „помало неправедно занемарен од критике.”

У свим својим делима Џунић је остао веран и доследан себи, сликајући људе, збивања и амбијент свог завичаја, села и сељака пиротског краја, што је Милош Бандић назвао „нескривеним регионализмом, спонтаном верношћу људима, предањима и поднебљу свога ужгет завичаја”. Али, Џунићев „регионализам“ често је само привид, или још тачније, повод за уопштавање, ширење значења, казивање општељудских мисли и емоција. Тако регионално прераста у универзално, сликајући људе свога краја, Џунић приказује опште људске судбине и ситуације.

У првим двома књигама, збиркама приповедака и новела **Зрна** и **Глади**, Слободан Џунић је још увек приповедач традиционално-реалистичког кова, али и добар психолог, који у своја дела уноси и призвуке тоpline, лиризма и хуманизма. У роману **Виноград Господњи** доминирају трагични акценти, **Пагани** су испуњени ведром, чак комичном атмосфером, док је **Курјак** својеврсна трагикомедија, налик на гротеску, јер се у том роману увек „окрене зло у добро”, сузе и несреће замењују се смехом и надањем. Дакле, Џунићево књижевно стваралаштво налази се у једном широком распону: од благе, мекане, топле лирске прозе ка хумористичко-сатиричним визијама живота. Очеvidно је стално тражење новог, уметник Слободан Џунић не жели да робује књижевним формулама и догмама, не задовољава се достигнутим, већ покушава и успева да достигнуто превазиђе, увек је трагалац и визионар живота из разноврсних углова, са различитих стајалишта. Његова је проза богата преливима и нијансама, бојама и тоновима, то је живот у свој својој пуноћи и сложености. И увек ће ту бити и остати вера у човекове снаге и његове унутрашње лепоте, као основни тон, заједничка нит и мисао, доследни став писца.

Није Џунићева проза „интелектуалистичка”, јер је животна а не књишка њена основна инспирација, животом је надојена и прожета, из његових дубина је изронила и том правом, елементарном и исконском животу увек се враћа. Нема у њој извештачености и патетике, измишљених „криза” и „траума”, њено је богатство у њеној изворности и животности.

А нема, такође, у тој прози ни спољашње привлачности, динамике и акције у фабули (што је каткад и недостатак), те поједина дела остављају утисак развучености, мада је читава ова проза уздрхтава, узнемирана, повишене температуре и емоције, испуњена осећањима која су подигнута на степен страсти. Иако, на пример, у **Паганима** нема класичне фабуле, те интересовање читалаца није везано за расплет догађаја нити за судбину личности у уобичајеном смислу, ипак књига плени читаоца, одржава његову паж-

њу и интересовање целим својим током, својом атмосфером и емоцијама, специфичним колабрењонским расположењем, ритмом и свежим стилем и језиком. Откриће, тако, Џунићева проза радозналом читаоцу пишчева сазнања и виђења живота и човека у њему и позваће га, узнемирити и мотивисати да и сам мишљу и срцем зарони у тај живот у свој његовој пуноћи, испреплетаној сложености и дубини. И у тој животности је права снага и велика вредност Џунићеве прозе.

У двема последњим књигама (**Пагани** и **Курјак**) осећа се да Џунић језиком лако влада, као да се родио с овом драгоценом особином. Но, тек кад се упореде прве и последње књиге, види се значајна разлика, јасно је колико је велики напредак овога писца у познавању и владању језичком материјом. Ритмика реченице, звонкост и једрина, свежина, сугестивност и непосредност Џунићевог језика и стила, природно и ненаметљиво приповедање, богато народним речима и изразима, основни су језичко-стилски квалитети ове занимљиве и надахнуте, савремене прозе.

ЛИТЕРАТУРА О ПРОЗИ СЛОБОДАНА ЏУНИЋА

ЗРНА, НОВО ПОКОЛЕЊЕ, БЕОГРАД, 1951.

Маријан Јурковић: Једна књига лирске прозе, Политика, октобар — новембар 1951.

Иван Ивањи: Смела књига младог писца, Омладина Београд, 20. 10. 1951.

М. Протић: Слободан Џунић — Зрна, „20. октобар“, Београд, октобра 1951.

ГЛАДИ, МИНЕРВА, СУБОТИЦА, 1957.

М.(илош) и Б(андић): Слободан Џунић: Глади, Политика, 6. 10. 1957.

М(ирко) В(ујачић): Слободан Џунић: Глади, Борба 29. 10. 1957.

Бранко Пеић: Приповетке Слободана Џунића, Књижевне новине, 18. 10. 1957.

Драган Јеремић: О гладима душе, НИН, 13. 10. 1957.

Југана Стојановић: Душе гладне, Младост, Београд, 16. 10. 1957.

Дим(итрије) Ранчић: Слободан Џунић: Глади, Слобода, Пирот, 2. 11. 1957.

М(илован) Данојлић: Слободан Џунић: Глади, Радник, Београд, 3. 10. 1957.

ВИНОГРАД ГОСПОДЊИ, МИНЕРВА, СУБОТИЦА — БЕОГРАД, 1959.

Божо Булатовић: Слободан Џунић: Виноград Господњи, Борба, Београд, 23. 8. 1959.

Иван Чоловић: Слободан Џунић: Виноград Господњи, Политика, 27. 9. 1959.

Миодраг Максимовић: Слободан Цунић: Виноград Господњи, Илустрована Политика, 8. 9. 1959.

Милосав Мирковић: Слободан Цунић: Виноград Господњи, Младост, Београд, 9. 9. 1959.

Павле Зорић: Слободан Цунић: Виноград Господњи, Савременик, Београд, март 1960.

Драшко Реџеп: Слободан Цунић: Виноград Господњи, Летопис Матице српске, Нови Сад, јануар 1960.

ПАГАНИ, ПРОСВЕТА, БЕОГРАД, 1964.

Бранко Пеић: Свечаност путених радости, Књижевне новине, Београд, 4. 9. 1964.

Димитрије Ранчић: Слободан Цунић: Пагани, Слобода, Пирот, 7. 9. 1964.

Тоде Чолак: Прича о Спрудиштанцима, Борба, 20. 9. 1964.

Зоран Гавриловић: Поетска проза, Политика, 21. 6. 1964.

Миодраг Максимовић: Бурлеска о Виноју, Илустрована Политика, Београд, 23. 6. 1964.

КУРЈАК, ИЗДАЊЕ АУТОРА, БЕОГРАД, 1971.

Предраг Палавстра: Сатирична бајка, Политика, Београд, 2. 10. 1971.

Правдољуб Николић: Смех као лек, Слобода, Пирот, 9. 10. 1971.

Душан Пувачић: Кола Брењон јужне Србије, НИН, Београд, 10. 10. 1971.

Бранко Пеић: Рустични сјај, Књижевне новине, Београд, 16. 1. 1971.

М(илош) И. Бандић: Роман и романијери у 1971. години: Живи и Мртви углови живота, Летопис Матице српске, Нови Сад, јул — август 1972.

Предраг Палавстра: Послератна српска књижевност, 1945 — 1970, Просвета, Београд, 1972.

**I Уводне напомене и програмска основа
планирања¹⁾**

Планирати обим образовне делатности и ставити је у жељене програмске оквире представља веома сложен посао, управо због тога што планирање образовних потреба једне средине не полази од школске институције, али се реперкутује на ову врсту радне организације у смислу обима њене делатности за одређени период. Затим и због тога што су потребе за образовањем инициране захтевом радног места у процесу рада у условима разноврсне и сложене поделе рада и од њега полазе. Она се осећа знатно шире: на месту становања, односно, простору у коме се човек креће не само као физичко већ и као друштвено биће. То ће рећи представља просторну функцију и потребу одређеног подручја, што образовно-васпитну делатност чини још сложенијом у смислу планирања њеног развоја, поготову за дужи период.

Планирати образовно-васпитну делатност без пројекције потреба кадрова у радној организацији, одакле би природно требало и да започне истраживање образовних потреба, претпоставља рад без жељеног ефекта. Како се данас тек почиње са истраживањем образовних потреба у привредној радној организацији, то ће аутору ових редова представљати посебну тешкоћу. Андрагошко друштво Србије улаже напоре да утврди методологију ове врсте истраживања. Дакле, присутан је недостатак изражених образовних потреба привредних радних организација за општину Пирот.

Развој образовања на простору друштвено-политичке заједнице каква је једна општина, не представља приро-

---

¹⁾ Ово је део шире студије на тему: „Прилог методологији истраживања образовних потреба пиротског региона.“

Миодраг Максимовић: Слободан Џунић: Виноград Господњи, Илустрована Политика, 8. 9. 1959.

Милосав Мирковић: Слободан Џунић: Виноград Господњи, Младост, Београд, 9. 9. 1959.

Павле Зорић: Слободан Џунић: Виноград Господњи, Савременик, Београд, март 1960.

Драшко Реџеп: Слободан Џунић: Виноград Господњи, Летопис Матице српске, Нови Сад, јануар 1960.

ПАГАНИ, ПРОСВЕТА, БЕОГРАД, 1964.

Бранко Пеић: Свечаност путених радости, Књижевне новине, Београд, 4. 9. 1964.

Димитрије Ранчић: Слободан Џунић: Пагани, Слобода, Пирот, 7. 9. 1964.

Тоде Чолак: Прича о Спрудиштанцима, Борба, 20. 9. 1964.

Зоран Гавриловић: Поетска проза, Политика, 21. 6. 1964.

Миодраг Максимовић: Бурлеска о Виноју, Илустрована Политика, Београд, 23. 6. 1964.

КУРЈАК, ИЗДАЊЕ АУТОРА, БЕОГРАД, 1971.

Предраг Палавстра: Сатирична бајка, Политика, Београд, 2. 10. 1971.

Правдољуб Николић: Смех као лек, Слобода, Пирот, 9. 10. 1971.

Душан Пувачић: Кола Брењон јужне Србије, НИН, Београд, 10. 10. 1971.

Бранко Пеић: Рустични сјај, Књижевне новине, Београд, 16. 1. 1971.

М(илош) И. Бандић: Роман и романијери у 1971. години: Живи и Мртви углови живота, Летопис Матице српске, Нови Сад, јул — август 1972.

Предраг Палавстра: Послератна српска књижевност, 1945 — 1970, Просвета, Београд, 1972.

**I Уводне напомене и програмска основа
планирања¹⁾**

Планирати обим образовне делатности и ставити је у жељене програмске оквире представља веома сложен посао, управо због тога што планирање образовних потреба једне средине не полази од школске институције, али се реперкутује на ову врсту радне организације у смислу обима њене делатности за одређени период. Затим и због тога што су потребе за образовањем инициране захтевом радног места у процесу рада у условима разноврсне и сложене поделе рада и од њега полазе. Она се осећа знатно шире: на месту становања, односно, простору у коме се човек креће не само као физичко већ и као друштвено биће. То ће рећи представља просторну функцију и потребу одређеног подручја, што образовно-васпитну делатност чини још сложенијом у смислу планирања њеног развоја, поготову за дужи период.

Планирати образовно-васпитну делатност без пројекције потреба кадрова у радној организацији, одакле би природно требало и да започне истраживање образовних потреба, претпоставља рад без жељеног ефекта. Како се данас тек почиње са истраживањем образовних потреба у привредној радној организацији, то ће аутору ових редова представљати посебну тешкоћу. Андрагошко друштво Србије улаже напоре да утврди методологију ове врсте истраживања. Дакле, присутан је недостатак изражених образовних потреба привредних радних организација за општину Пирот.

Развој образовања на простору друштвено-политичке заједнице каква је једна општина, не представља приро-

---

¹⁾ Ово је део шире студије на тему: „Прилог методологији истраживања образовних потреба пиротског региона.“

дно одређен простор живљења, већ простор административно омеђен, на који свом снагом делују сва друштвена збивања шире друштвене заједнице, а преко ње и збивања у свету. Време планирања развоја једне веома значајне сфере друштвеног рада поклапа се са периодом у коме све више долази до изражаја експанзија науке и експлозија знања, на чему ће се темељити будући развој свих активности друштва, са све снажнијим економским ефектима и многим социјално-културним импликацијама. У нашем самоуправном друштву, које се перманентно револуционише, планирање образовних потреба се поклапа са снажно израженим напором друштвених снага да се област образовања и васпитања из до сада зависног положаја, врати његовој основној функцији — производњи, као њен интегрални део. Оно је било, и то још увек јесте, пасиван пратилац политике, економике и технике, њихова друштвена служба, зависна у највећој мери од државне регулативе, која је фискалним путем одређивала материјалну основу његовог развоја. Образовање ће све више представљати основну компоненту даљег савременијег развоја друштва и његове материјалне продукције, као недељиве целине, преко редовне школске популације или образовањем уз рад, односно повратним образовањем. Ово сазнање је данас присутно не само у нашем самоуправном друштву већ је то, у мањој или већој мери, данас актуелно како за развијене тако и за неразвијене делове савременог света, који перманентно тежи бржем развоју, у чему га подстиче веома брза примена револуционарних, научно-техничких достигнућа.

Планирање развоја образовања, на свим ступњевима, пада у време када у педагошкој теорији и пракси егзистирају дилеме: у ком правцу усмерити организациону и програмску оријентацију. Која ће од њих обезбедити правовремену хоризонталну и вертикалну програмско-организациону синхронизацију. Остварити то на једном простору какав је општинско подручје, значи суочити се са више тешкоћа. Пре свега због тога што се збивања на ширем подручју неминовно рефлектују и на уже подручје, а тиме условљавају и одређену оријентацију. Збивања у педагошкој пракси се, када је реч о интегралном друштву, међусобно условљавају независно од величине подручја. Налазимо се пред одлуком: изабрати једну од две могуће концепције усмерења, која ће значити будућу оријентацију у образовању.

I — ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКО ОБРАЗОВАЊЕ у коме школа представља институцију за примање научних информација о одређеном предмету или појави. Место где наставник саопштава ученику масу научних чињеница и дета-

ла, које он треба одређеног тренутка да репродукује. У време научне и технолошке револуције, када се научна сазнања веома брзо богате великим бројем нових чињеница у свим научним областима, таква школа постаје анахронизам времена у коме живимо. Такво образовање по својој форми оставља утисак широког образовања, али у суштини нефункционалног и практично неупотребљивог у условима све разгранатије поделе рада у сложеној технологији. Оваква програмска оријентација образовног рада школу задржава у класичне организационе оквире што подразумева полудневни рад у школи, а остатак времена за утврђивање чињеница саопштених у настави. Школа је, дакле, училиште, завод за наставу и васпитни рад са децом на свим ступњевима образовно-васпитног процеса.

II — ОБРАЗОВАЊЕ КОЈЕ ОБЕЗБЕЂУЈЕ ПЕРМАНЕНТНО ОБРАЗОВАЊЕ (САМООБРАЗОВАЊЕ) захтева, програмски и организационо, савим другачију школу, нарочито код усмереног образовања. То од нове школе захтева нови квалитет — да постане центар за свестрани и свеукупни развој младих људи, одговорну за њихов морални и физички развитак. Преузимање комплетније бриге о развоју младог човека у смислу његове припреме за живот, односно активног друштвеног ствараоца, а не само извршиоца. Таква школа све више постаје установа у којој се смишљено обавља социјализација идеологије, односно установа у којој се свесно пројектује друштвено понашање, проношењем и усвајањем друштвених вредности. Мултиплицирана улога образовања доводи школу у положај да се у њој губе границе између образовања и васпитања. Школа у новим условима све више престаје да буде само установа за рад са децом. Са поласком у школу започиње образовање, али се неће завршити издавањем дипломе и укључивањем у радни процес. Постаје све израженија потреба перманентног образовања, које се може и мора да оствари уз рада или повратним образовањем што од школе тражи програмску и организациону модификацију, а од наставника такве школе савремену педагошку и андрагошку припремљеност. Школа са таквом оријентацијом може савремене програмске захтеве остварити уз претпоставку целодневног боравка у школи и неопходне корекције педагошких норми условљене таквим радом. Резолуција Савезне скупштине је поставила основе савремене концепције даљег развоја образовања:

„Концепција перманентног образовања захтева изграђивање интегралног и диференцираног, унутрашње повезаног и на свим нивоима доступног система васпитања и образовања. Јединство и усклађеност, односно међусобна

функционална повезаност васпитно-образовних програма и установа у вертикалном и хоризонталном правцу, услов је за конституисање еластичнијег система васпитања и образовања. Треба обезбедити да сваки степен образовања после основног пружа знања и развија способности које омогућавају и непосредно укључивање у рад и постављање образовања.

... У васпитно-образовном погледу треба стварати веће могућности избора врсте школовања, учења, студирања и самообразовања."²⁾

Реформисати образовање, значи свесно се одредити за један процес, који по својим видљивим ефектима не може дати, у временски кратком раздобљу, мерљиве резултате, већ по завршетку једног образовног циклуса, односно по завршетку школовања генерације која је кроз тај циклус прошла. Да бисмо избегли илузије, не треба губити из вида да ће темпо и интензитет остварења зависити од многих чинилаца, пре свега од степена пораста друштвене продукције, материјалне основе и концепције даље друштвене репродукције на овом простору. Будући да је образовање део друштвене репродукције и због своје специфичне делатности, не може само себе да репродукује у материјалном погледу и тиме обезбеди неопходна улагања у осавремењавање и модернизацију наставе. Уколико образовање, у првом реду усмерено (средње и високо), буде друштвено третирано као привредна потрошња, а не како се данас третира као ванпривредна-општа потрошња, онда ће материјална основа образовања бити стављена у директну зависност од степена развоја привреде и потреба за образовањем. Захтеве и образовне потребе, због директне везе са привредом и потребама становништва тога подручја, потребно је знатно раније дефинисати, како би генерација, доспела за укључивање у радни-производни процес, била адекватно припремљена. Стога таква потрошња представља дугорочно улагање у кадровску базу, основног носиоца будуће продукције расматраног простора и шире од њега.

У овој области друштвеног рада је неопходно одредити поједине величине, основне параметре, у овом случају за расматрани општински простор, који одређују њене димензије и сваку од њих ставити у узајамни однос са параметрима развоја друштва тога простора. образовање у самоуправавом друштву има вишеструку функцију, зависно од тога на који ступањ васпитно-образовног рада, односно на који узраст школске популације се односи. образо-

---

²⁾ Резолуција о развоју васпитања и образовања на самоуправној основи, 1970"; глава III, тачка 3.

вање је јединствено у погледу начела опште политичке васпитања и образовања, али се разликује у погледу конкретних задатака и циљева. Тако постављено планирање његовог развоја може да одреди и његове приближне димензије и да оне буду валоризоване друштвено признатим мерилима вредности рада и у овој сфери друштвеног рада.

У недостатку изграђене методологије програмирања развоја образовања, покушаћемо да на основу анализе неколико фактора, који карактеришу посматрани простор, сагледамо реалност једне пројекције, као и степен могућег остваривања образовних потреба за наредни период. На простору на којем људи живе и раде имају потребу да, у његовим оквирима, задовољавајућу, поред осталих животних потреба, и потребу за образовањем, а друштво на том подручју, у циљу организоване производње, има потребу да његови произвођачи усвајају неопходна стручна знања. На тај начин се, када су у питању образовне потребе, спајају и прожимају интереси и потребе за образовањем појединца — становника тога простора и друштва организованог у самоуправне радне заједнице, ради производње материјалних добара или пружања услуга. Према томе, веома је тешко, у овом случају, повући јасне границе између интереса појединца и радне заједнице. Упркос тој тешкоћи, сигурно је да ће интерес радне заједнице бити већи код усмереног образовања, али тај интерес неће бити потпуно искључен ни код образовања на нижим ступњевима, управо због тога што основно образовање чини неопходну подлогу за усвајање нових знања. Ради тога директни утицај на обим и организованост образовне делатности на једном простору свакако имају:

а) Становништво, његова структура и концентрисаност по месту боравка;

б) Степен и структура запослености становништва, као и могућа миграциона кретања на том простору и изван њега;

ц) Бројност и структура популације дорасле за укључивање у образовање и проценат обухвата појединих узраста;

д) Организованост образовних институција и њихов размештај;

е) Школски простор, величина и локација тога простора.

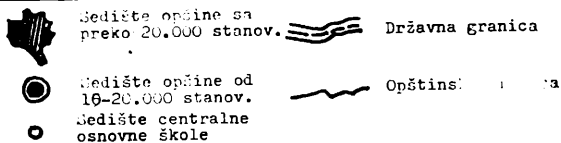
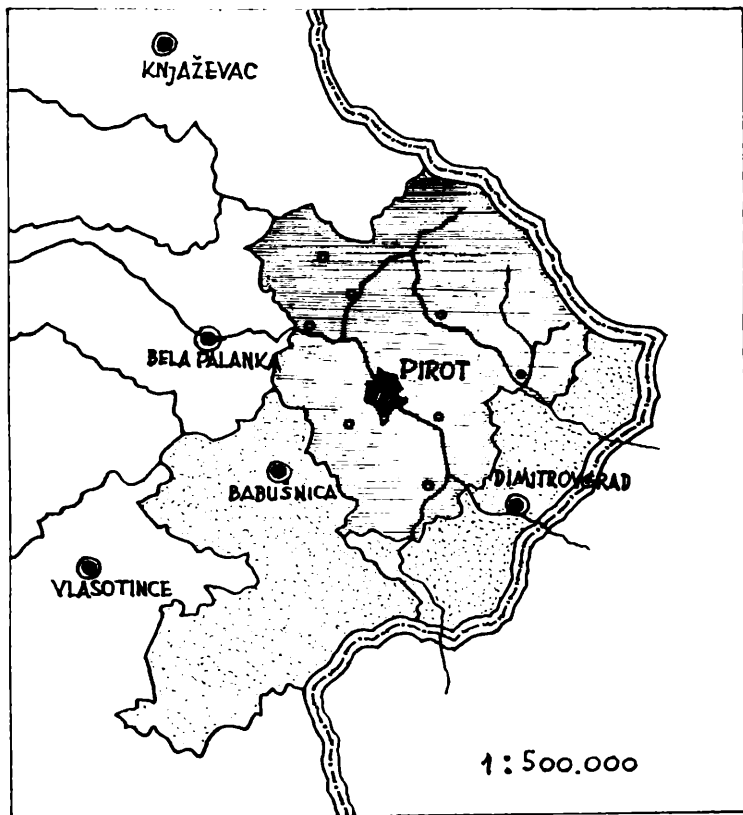
Асоцијације и интересне заједнице ће морати у наредном периоду о свим тим елементима да воде рачуна и својим политиком омогуће максимално усклађивање тих интереса, односно да таквом политиком обезбеде складан развој свих друштвених структура на овом простору.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
ПОДРУЧЈА ОПШТИНЕ ОД УТИЦАЈА
НА ОБРАЗОВНЕ ПОТРЕБЕ

I Површина општине и однос
са суседним општинама

Подручје општине захвата површину од 1.235 км² и просторе се лево и десно од реке Нишаве, што у односу на

Општина Пирот са суседним општинама

подручје СР Србије без покрајина (55.897 км²) представља 2,20% простора шире друштвено-политичке заједнице за коју је ово подручје непосредно везано, као део интегралне

просторне целине. Подручје општине географским диспозицијама и саобраћајницама у сталној је вези са подручјима суседних општина и то:

— Општином КЊАЖЕВАЦ на северу, која захвата простор 682 км² површине;

— Општином БЕЛА ПАЛАНКА на западу, која се простире, такође око реке Нишаве, са површином од 511 км²;

— Општином БАБУШНИЦА на југу, која захвата простор од 532 км² површине и

— Општином ДИМИТРОВГРАД на истоку, са површином од 481 км².

Општинско подручје Пирота се на СИ наслања на државну границу Југославија — Бугарска, која у исто време, за ову општину, представља природну у једном делу и етничку границу.

Преко општинске територије пролази веома значајна саобраћајница, која повезује средњу Европу са Блиским Истоком, и која је обезбеђивала овом простору од самог настанка трајну везу са западним и источним простором, а у исто време преко ње је примала утицаје са тих подручја.

Тако општина Пирот са општинама Бабушницом и Димитровградом чини једну ширу мезо-регију у склопу нишке макро-регије, често називаном горње Понишавље, која захвата 2.248 км² простора, који по многим елементима чини јединствену целину. У односу на подручје СР Србије без покрајина, мезо-регија Пирот чини 4,02% његове територије.

На простору општине оформиле су се две демографске целине. Једна урбална демографска целина је град Пирот, која је и раније, а нарочито после интензивне изградње индустријских капацитета, имала утицаја на демографска кретања целог региона, и друга целина је остали део општинског простора са мањим насељима. Природно је што такво насеље представља не само административни и културни центар, већ и економски снажно средиште, где се одвија највећи део друштвене продукције. Висока концентрација становништва на малом простору, особито изражена у периоду 1953—1961. године (13—19%), учинила га је сложенијим у смислу задовољења појединих потреба његових грађана, а социјално-културне разлике разубеђенијим.

Пирот као највеће насеље у општини својим положајем, на овом простору, представља средиште свих веза са подручјима суседних општина. Одатле полазе саобраћајне везе према југу, истоку, западу и северу, наслањајући се на железничку и друмску међународну саобраћајницу првог реда, односно магистралу међуконтиненталне саобраћајне функције. То га чини и средиштем ове мезо-регије,

чиме му се функције проширују изван подручја општине. Нарочито је то случај када су у питању образовне потребе становништва, везане за његову привредну активност. У току даљег разматрања његову функцију ћемо сагледавати само са тог аспекта, имајући у виду да ову његову функцију допуњују још два општинска центра на простору ове мезо-регије, Бабушница и Димитровград.

На осталом простору општине, у току протеклог развоја друштвених односа и стицајем географских фактора, оформила су се мања насеља, средишта појединих делова овог простора, и мада у свим случајевима не представљају и највећа насеља, представљају седишта појединих служби и установа, које задовољавају поједине потребе становника тога подручја. Стога су данас она и седишта потпуних основних школа са истуреним јединицама нижих разреда у насељима, која су административно или саобраћајницама упућена на ова средишта.

Мезо-регија Пирот, са општинама које је чине, карактерише се: пренасељеношћу овог простора, као последицом планинског рељефа; малим процентом обрадивих-ратарских површина, деградираним денудационим процесима; неистраженим рудним богатством и недовољно развијеном индустријом; сврстаношћу у недовољно развијена подручја СР Србије. У наредном периоду ће и даље представљати простор са миграторним тенденцијама одливања становништва, мотивисаним запошљавањем у друштвеном сектору развијених подручја шире друштвено-политичке заједнице, са намером трајног напуштања овог простора.

II Становништво, демографске карактеристике, његов размештај и концентрација

На размештај и концентрисаност становништва на једном простору деловале су природно-географске, историјске и друштвено-економске околности у време његовог формирања, што је случај и са простором ове општине. Свака на свој начин утицала је на садашњу констелацију становништва. Задржаћемо се на садашњим његовим демографским особеностима, без намере да чинимо дубљу историјску ретроспективу, да на основу тих особености покушамо да проценимо будуће тенденције, које могу да буду од утицаја на образовне потребе тако оформљеног простора.

Општина Пирот, у зависности од морфологије земљишта, има у појединим деловима различиту густину насељености са тенденцијом повећавања простора са мањом просечном густином насељености. Сада 1 км² овога простора насељава просечно 55,1 становник или 13—14 дома-

ћинстава са просечно 3,97 чланова, колико је у СР Србији без покрајина. Таква густина насељености је испод просечне густине насељености у СФРЈ (72,5), а знатно испод просека насељености у СР Србији без покрајина (86,2) за читавих 31 становника на 1 км². На простору ове мезо-регије мању густину насељености имају општине Димитровград (38,3) и Бела Паланка (48,9), а већу једино општина Бабушница (64,5). У свим општинама ове регије, са којима се граничи општина Пирот, густина насељености је мања него на простору СР Србије без покрајина.

Према попису становништва из 1961. године, на простору општине живи 68.073 становника, настањених у 72 насеља. Са општинама Бабушница (34.316) и Димитровград (18.418) ова регија има 120.807 становника, настањених у 168 насеља. На простору ове регије оформила су се три градска насеља, највеће урбалне средине, са 26.380 становника, односно у њима је концентрисано 21,4% од укупног броја становника.³⁾

Становништво које живи на простору општине, по својој структури, чини претежно пољопривредно становништво (43.368), односно 60% од укупног броја становника, које живи на сопственом поседу, бавећи се пољопривредном производњом. Остали део становништва општине бавио се другим делатностима. Крајем 1970. године у друштвеном сектору општинске продукције запослено је 13.386 радника, стога је овај део становништва преко 90% концентрисан у граду, који ћемо касније разматрати.

Пољопривредно становништво у општини је концентрисано у 71 насеље, различита по броју становника. Највећи је број насеља која имају 500—1000 становника, и то 38, или 53,51% од укупног броја, затим 22 насеља или 31% је са мање од 500 становника, а само 11 насеља или 15,49% има од 1.000—2.000 становника, од којих су преко 2.000 становника имали само Крупац (2.245) и Темска (2.029). Дакле, скоро 85% насеља су она која имају мање од 1.000 становника, што чини општински простор подручјем са слабом концентрацијом становништва, која је карактеристична за планинска подручја. Таква концентрација чини овај простор јако сложеним са становишта размештаја и локације установа за задовољење образовних и других потреба становништва. Мања насеља су редовно удаљенија преко 5 км од већих, и са лошим, за савремени саобраћај неподесним путевима. Управо код тих мањих насеља јако је изражен процес старења становништва. Код демографске

---

³⁾ Статистички годишњак СФРЈ 1963. год. X, обрађен попис становништва од 31. 3. 1961. године.

структуре сеоског становништва изражена је још једна компонента која је присутна на простору ове општине. То је аграрна пренасељеност тога простора, упркос остварењу високих приноса у овој врсти производње. На једног активног пољопривредног произвођача долази 2 ха обрадиве површине. На који начин ће се разрешавати питање аграрне пренасељености у наредном периоду, данас је неизвесно, утолико пре што ће будући индустријски развој тећи знатно мирније и ангажоваће само квалификовану радну снагу, те неће утицати на смањење аграрне пренасељености простом трансформацијом становништва од аграрног у индустријског произвођача.

Организовање установа за задовољење образовних потреба у насељима мале бројности становника, ради одржавања високог процента обухвата дорасле деце за основно образовање, представља посебну тешкоћу управо због високе цене. Насеља, која по свом положају представљају средишта појединих делова овога простора, на себе су преузела и улогу образовних центара основног образовања становништва. Због такве своје функције својевремено су оформљена као школски центри са организованим потпуним основним школама. У време њиховог формирања ови центри су изгледали овако:

Табела I

Школ. центар	Број насеља	Број становн.	1961.	Проце-	1970.
			Бр. деце 5—15 г.	нат	Бр. деце 7—15 г.
1. Црноклиште	5	3.856	623	16,15	337
2. Темска	8	6.982	1.356	19,42	555
3. Церова	5	2.975	613	20,60	304
4. Вел. Лукања	7	3.801	893	23,49	545
5. Вис. Ржана	7	4.463	921	20,64	403
6. Крупац	5	4.294	695	16,19	405
7. Суково	12	6.089	1.091	17,92	515
8. Расница	6	4.242	754	17,77	372
УКУПНО	55	36.702	6.946		3.436

Осам школских рејона, без градског, обухватају 55 насеља или 53,91% становништва општине. Највећи проценат школске деце од 5—15 година имао је рејон основне школе Велика Лукања, Церова и Височка Ржана (20—23,49%), а најмање рејон основне школе Црноклиште и Крупац (16,15%).

Функција ових школских центара, можда уз другачију организацију њихових јединица, и даље ће представљати значајан фактор припреме младег становништва за његову животну оријентацију и тиме га оспособити за укључивање у миграционе токове даљег померања становништва ових делова општинског простора у правцу центара економске концентрације. То ће омогућити умеренији али нужан ток будућих миграција, као значајну компоненту за излаз из пренасељености тога простора. Ови школски центри би морали да преузимају и функцију културних средшта, како би се степен културног нивоа оног дела становништва које ће се укључити у миграционе токове повећао до те мере да омогући лако укључивање у нову средину са што је могуће мање негативних социјално-културних реперкусија. Стога на ове центре треба рачунати и свесно, друштвеним регулативама, њихову функцију вишеструко развијати, јер они су за просветно-културне функције најподеснији. Када је реч о њиховој културној мисији, подразумева се укључивање школе у разне видове културне делатности (филм, позориште, здравствено изграбивање у смислу пружања прве помоћи и припремања становништва за одбрану земље и сл.), пошто већ због наставе школа треба да располаже потребном техничком базом. Таква функција школе ће допринети сталној интеграцији школе са средином у којој она живи, изван данас омеђених оквира делатности школе. Тиме школа проширује свој програм делатности и на плану културне мисије, стварајући нове могућности за ангажовање средстава за тако проширени програм њеног рада.

Град као посебна урбална целина општинског простора, због својих особености и утицаја на степен развијености целе мезо-регије или субрејона, има специфичне карактеристике и посебна демографска обележја. Ради тога заслужује посебну пажњу и потребу да буде одвојено разматран. Оно што га издваја као посебну целину јесу чињенице: да је он средиште са високом концентрацијом становништва; да је изразита тачка високе концентрације локација индустријских објеката са јако израженим половина привредне активности; да је агломерат са разнородном продукционом активношћу становништва и најзад због чињенице да су поједине фазе његовог развоја имале одговарајући утицај на демографска обележја целог простора.

Са 18.415 становника 1961. године, за непуну деценију, град је имао експлозиван, по току спонтан, а по последицама стихијан развитак. У његовом послератном развоју могу се издвојити три различита периода. Период од 1940—1952. године када се број становника увећао за 8,2%,

са развијеним занатством и почецима индустријског развоја. Други период је од 1953—1961. године, када је број становника у граду повећан за 32,9%, са јако експлозивним развојем индустрије, чиме је као изразити субјекат таквог развоја покренуто велике масе становништва са општинског и ширег простора. Трећа фаза његовог развоја, која још траје, је фаза од 1961—1970. године, када се завршава заокруглавање индустријских капацитета и њихов екстензивни развој улази у фазу смиривања. Број становника је увећан за преко 45%. Други и трећи период развоја града несумњиво се карактерише великом апсорпцијом нове радне снаге, што је имало за последицу наглу концентрацију радне снаге, односно долазак становништва из матичне и суседних општина и његово претварање, простом трансформацијом, од аграрног у индустријског произвођача без неопходних квалификација. На тај начин, град је за релативно кратко време нагло изменио своје демографске особености.

Крајем друге фазе његовог развоја у граду је живело 45,7% аутохтоног становништва. Остали део становништва је разним миграторским токовима, мотивисан запошљавањем у друштвеном сектору, дошао из насеља са подручја општине и то 52,5%, а из других општина у оквиру СР Србије, углавном из суседних, новодошних је 38,6%. То указује да је град, својим наглим развојем, изазвао значајна миграторна кретања изван подручја општине, односно није био затворен за становнике суседних општина, вероватно због тога што је у то време био административно средиште среза⁴⁾

За демографску структуру становништва града значајна је чињеница да је 73,4% новодошлог становништва из сеоских насеља, а само 20,1% је из других градских насеља. Такав ток и степен концентрације са изнетим демографским карактеристикама имао је одређени утицај и на социјално-културне прилике града, које ће пратити његов развитак и наредних година. Имајући у виду сврху и намену ових разматрања, без амбиција за детаљно анализирање свих последица оваквог развоја, вероватно најзначајније су:

— Висока концентрација неквалификоване радне снаге, са релативно ниским зарадама а новим и ширим потребама живљења у новој урбаној средини, имала је за резултатну веома ниску стопу акумулације средстава опште

---

⁴⁾ Подаци о развоју града узети су из Урбанистичког програма за ГУК Пирота, јули 1970.

потрошње у општинске фондове, а у производњи низак ниво продуктивности. То је створило изразиту вишегодишњу, перманентну диспропорцију између захтева и материјалних могућности.

— Највећи број нове радне снаге је становништво између 25 и 35 година старости, односно велики број новоформираних породица — домаћинстава, са значајним захтевима и јако израженим интересом за решавање основних питања живљења у новој средини, од којих примарно место заузима стамбено питање. Како радне организације нису биле спремне да прихвате овакве захтеве нове радне снаге, то је она била упућена да индивидуално решава та питања, на неприпремљеном простору за ову сврху.

— Велики број деце предшколског и школског узраста, концентрисан за кратко временско раздобље на уски градски простор, неприпремљен за такву експанзију, извршио је притисак на јако ограничен школски простор. То је у себи носило повећане васпитно-деликвентне појаве, које су неминован производ таквог развика. Све је то имало негативне реперкусије на конституисање педагошких норми, којима се покушао разрешити проблем настао оваквом концентрацијом: рад у сменама са великим бројем ученика у одељењу и са неизбежном последицом — занемаривањем васпитног рада са ученицима.

Нагла концентрација становништва у граду је обезбедила 6.901 радника запосленог у индустрији. У три јасно изражена пола развоја: гумарска, текстилна (без конфекције) и дрвна индустрија, у којима је запослено 37,79% радника, ако се ту урачуна и грабевинарство, онда само ове четири привредне делатности запошљавају 49,20% радника од укупног броја који ради у друштвеном сектору привреде. Ради задовољења свакодневних потреба и друштвеног живота стално настањеног и запосленог становништва у граду, оформљују се стамбене целине. До 1952. године постојале су две такве целине. Једна на левој обали Нишаве — Пазар, и друга на десној обали — Тијабара. У другој и трећој фази развоја града, унутар ових двеју раније формираних стамбених целина, развијају се нове целине, које су задњих десет година толико нарасле да раније локације школских објеката не могу да задовоље нове, обимније потребе становништва тих нових целина. Стога мрежа школских установа мора да се шири према новонасталим стамбеним просторима, како би биле ближе ученицима. На простору Пазара почињу да се издавају посебне целине, а по мишљењу урбаниста, њиховом дефинитивном урбанизацијом она ће изгледати овако:

Табела II

Назив насеља	Број становн.	Повр. у ха	проц. град. зем.	густ. стан.	Број шк. деце
БАРЈЕ	5.000.	57,20	11	150	650
ТАН. РАЈИЋ	5.000.	75	15	120	660
ПАЗАР (центар)	5.000.	43	9	350	650
СЕЊАК	7.000.	22,50	5	480	910
УКУПНО:	22.000.	197,70	40	275	2.860

На простору Тијабаре је знатно израженија разумењост становања, што намеће потребу за подеснијом локацијом објеката друштвеног стандарда, посебно објеката за задовољење образовних и васпитних потреба предшколске деце и оне која уче ниже разреде основне школе. На овом простору ће се дефинитивно оформити следеће стамбене целине:

Табела III

Назив насеља	Број становн.	Повр. у ха	проц. град. зем.	густ. стан.	Број шк. деце
ТИЈАБАРА (центар)	5.000.	54	11	200	650
ТИГАР	5.000.	53,50	11	180	650
ПРЧЕВАЦ	5.000.	77,10	15	150	650
РАДИН ДО	2.000.	39,60	8	100	260
УКУПНО:	17.000.	224,20	45	157	2.210

(Урбанисти рачунају 13% школске деце од броја становника).

У случају убрзанијег раста града урбанисти предвиђају ангажовање нових простора на источном делу града, који у пројекту називају „ИЗВОР“.

Даљом изградњом самоуправног механизма на општинском простору, задовољење свакодневних потреба становништва ће почињати, у много чему и завршавати, у оквиру тако концентрисаних стамбених целина. То ће све више наметати потребу конституисања месних заједница са комплетно организованим службама за задовољење основних потреба, које представљају директни интерес грађана.

Како ће све више јачати непосредни интерес грађана за предшколско и основно школско образовање са израженијим захтевом за целодневни боравак деце у школи, то ће морати да школа буде ближа деци. Осим тога, школске просторије на подручју месне заједнице грађани ће све више користити за задовољење и других образовних и културних потреба (библиотека, предавања и сл.). Стога решавањем школског простора за нижи школски узраст, њему треба прикључити и предшколски, не треба губити из вида и такву намену школског простора на подручју једне месне заједнице.

III Степен запослености и структура запосленог становништва и токови миграције

Из до сада изложеног види се да је највећа концентрација запосленог становништва у друштвеном сектору на градском простору, рачунајући и радну снагу која дневно путује из приградских насеља удаљених до 7 км од града. Како ће град и у току наредног периода представљати изразито средиште концентроване друштвене продукције, а самим тим и радне снаге, биће и даље основни носилац процеса структуралне измене становништва општинског простора. Интензитет даље концентрације становништва зависиће од степена трансформације пољопривредног у индустријско становништво, будући да је подручје региона аграрно пренасељено. На то указује и структура аспираната за укључивање у друштвени сектор производње. У 1970. години 2.506 радника пријавило се за посао или 16,5% од укупно запошљених, а од тога броја је 57,4% становника из сеоских насеља и 42,6% из градских насеља. Овај податак казује да је и даље висок притисак сеоског становништва на друштвени сектор производње, мада је у односу на 1966. годину тај притисак умањен за 2%, када се јавило 1763 радника за посао, од чега је 59,8% било из сеоских насеља, а 40,2% из градских.⁵⁾

Општина Пирот са својом структуром запослених, посматрана у оквиру простора СР Србије, спада у оне општине код којих у формирању народног дохотка учествују скоро подједнако индустрија и пољопривреда, и то индустрија са 39,1%, а пољопривреда са 38,6%, док остале делатности учествују са 22,3%. Из табеле која следи види се кретање броја запослених за неколико година у основним групацијама друштвене продуктивности.

---

⁵⁾ Подаци о радној снази узети су из годишњих извештаја Завода за запошљавање — Испоставе у Пироту, која евидентира раднике из Бабушнице и Димитровграда.

Табела IV

Година	Укупно запосл.	Индуст.	Пољоприв.	Непривредна делатности
1963	8.425	4.355	675	1.427
1966	10.593	6.171	526	1.496
1969	11.684	6.711	446	1.581
1970	13.386	6.901	523	2.773

За сваку годину је узето стање на дан 31. III.

Како степен запослености становништва представља значајно обележје економске развијености једног подручја, треба истаћи да ова општина са стопом од 11,1% запосленог становништва у друштвеном сектору, спада у категорију оних општина у СР Србији у којима је у 1966. години на 100 становника било 20—30 запослених. Стопа запослености је 1960. године износила 7,9, мада се величина стопе запослености у општини не може узети као индуктор, већ као илустративни показатељ сложености демографске структуре становништва. Тек са осталим чиниоцима она представља један од показатеља развијености сваког подручја, односно средине. За општину и шире подручје суб-региона од утицаја на његову развијеност јесте и природни прираштај становништва. Он представља квантитативну величину репродуктивних склоности становништва, која пак зависи од многих елемената разматраног простора. Извесно је, свакако, да експлозија пораста становништва — већа стопа природног прираштаја, а слаба или недовољна миграција на одређеном простору директно успорава савлађивање економске заосталости. Општина Пирот има стопу природног прираштаја од 4,8%, што у односу на друге општине у Републици, код којих износи чак и до 19,6% (Прокупље), указује да не постоји популациони притисак.⁶⁾ Међутим, и поред тога, по степену економске развијености, регион коме припада општина спада у економски недовољно развијено подручје. Економску неразвијеност општина овог подручја карактерише веома изражена чињеница да су функције општине у просторној организацији непривредних делатности, где спада и образовна функција, врло различито распоређене, те не задовољавају или једва задовољавају основне потребе на просечном нивоу.

⁶⁾ Подаци коришћени из студије: Територијални изглед економске развијености и релимитације недовољно развијених подручја, Б. Сребрић и И. Мустецић у књизи Бр. 2 Концепције и програм развоја СРС, издање НИП „Експорт-прес“, Београд.

Из табеларног прегледа (Табела IV) може се видети да од укупног броја запослених у друштвеном сектору само запослени у индустрији чине 51,5%. Пошто су се у привреди општине развијала само нека језгра, то је у њима и концентрисан највећи број запослених. Тако „Тигар“ (2.650), ИВК (1.265) и „Полет“ (1.144) апсорбују 37,8% од укупног броја запослених у области индустрије. Ако се томе дода и грађевинарство (1.528) са 11,4% запослених, може се рећи да набројене организације запошљавају 49,2% од укупног броја запослених у друштвеном сектору. Истовремено то указује да су то и најразвијенија привредна језгра, која остварују и највећи део друштвеног дохода. Степен њиховог даљег развоја ће сразмерно највише утицати на степен запослености нове радне снаге у друштвеном сектору. То ће имати директни утицај на образовне потребе овог простора. Међутим, проценат запошљавања, који ће се кретати 3—4 на сто годишње, не може да апсорбује више од 1/4 генерације која завршава образовни циклус, што ће јој омогућити непосредно укључивање у производњу на подручју ове општине.

КРЕТАЊЕ БРОЈА УЧЕНИКА У ПРИВРЕДИ

Табела V

Година	Број ученика	Процент
1963	369	5,27
1964	393	4,97
1965	489	5,43
1966	538	5,92
1967*	571	6,05
1968	626	6,49
1969	520	5,14
1970	662	5,70

*) Од 1963—1967. год. рачунат је број ученика који су имали склопљене уговоре са послодавцима. (Процент је рачунат према броју запослених у привреди без ван-привредних делатности).

То значи да ће висок проценат ученика који су се припремали за укључивање у производњу бити упућен и на запошљавање изван овог простора, што упућује на закључак да ће се и у наредном периоду наставити миграциона кретања, али знатно смиреније и са другачијом структуром миграната. Будући развој општине мора рачунати

на функцију образовне делатности као значајну компоненту у промени демографске структуре становништва и квалификационе структуре миграната, тиме што ће свесно усмерити измену квалификационе структуре генерација дораслих за укључивање у радни процес. Према томе, образовање може и треба јасно дефинисати програмом, да мења образовну и квалификациону структуру радно способног и за запошљавање припремљеног становништва, а тиме ће посредним путем одређивати и миграционе токове, односно усмеравати њихове правце. Дакле, образовање ће на тај начин деловати у два правца:

— Јачаће кадровску базу привреде и друштва, у квалификационом погледу, ради даљег економског развоја тога подручја на коју се развитак друштва мора да наслања у савременој производњи и

— Омогућиће несметано одливање вишка радне снаге (али квалификоване) према економски развијенијим подручјима ширег простора.

Имајући у виду овакву функцију образовања и његово дејство на измену демографске структуре становништва и токове миграције, стоји озбиљна дилема на који начин остварити тако пројектовану намеру. Има се утисак, према садашњим сазнањима, да постоје две могуће солуције.

ПРВА. образовање би морало да има унапред јасно дефинисане потребе привреде и друштва за кадровима одређених профила, најраније осам година или четири године најкасније, како би организационо и програмски било у могућности да адекватно припреми генерацију за непосредно укључивање у тренутну поделу рада у условима текуће технологије производње. Благовремена дефинисаност захтева је веома важна за смишљено професионално усмерење генерација још у основној школи, а нарочито је значајно правилно опредељење у периоду позивног образовања на другом ступњу.

ДРУГА. образовање програмски и организационо тако поставити да оно може у завршној фази позивног школовања, односно годину дана пре укључивања у радни процес, професионално оспособити га за адекватно укључивање. Смањило би садашњи раскорак између потреба привреде и друштва у кадровима и професионалне припремљености генерације. Ова солуција омогућује флексибилнију манипулацију кадровима. За релативно кратко време омогућиће даљу доградњу у току њиховог радног века.

Проблем организованог утицаја на миграциона кретања, односно на територијално померање становништва, много је сложенији и захтева координирану акцију свих друштвених чинилаца. На економски недовољно развије-

ном простору миграција представља законити пропратни процес у којем детерминирајућу улогу има функција смиривања прираштаја становништва. Миграторна кретања су последица регионалне неравномерности привредног развоја. Решавање овог проблема не почиње нити се завршава само отварањем нових радних месат, већ мора да буде пропраћено свесно организованом припремом за укључивање у радни процес што олакшава бржу интеграцију такве радне снаге у нову животну средину а у исто време поспешује интегрално кретање становништва. Квалификована а посебно високо квалификована радна снага је и најмобилнија, јер јој је увек обезбеђен пријем као продуктивне радне снаге и знатно брже се укључује у нову радну и животну средину.

Територијално померање младог — радно способног, становништва адекватно квалификационо припремљеног даје двоструки ефекат:

Прво, лакше се обезбеђује запослење у новој — имиграционој средини и директно доприноси решавању економских проблема тиме што се одмах радно активира повећавајући проценат активног сатновништва и

Друго; његово лакше пресељење директно утиче на смиривање експанзије становништва емиграционог и економски недовољно развијеног подручја, односно, доприноси осетном паду стопе прираштаја становништва.

Захваљујући таквим демографским кретањима субрегион Пирота је задњих година битно поправио свој положај у погледу квалификационе структуре радне снаге у привреди, успорен прираштај становништва, а народни доходак по глави становника увећан изнад критичне границе, те је избегао опасност да се стално креће у зачараном кругу неразвијености. Јачањем привредних потенцијала у општинама Бабушнице и Димитровграда убрзаће се развој целог региона.

ДРАГОСЛАВ ВОЈЧИЋ

**ОБРАЗОВАЊЕ И
ПРОДУКТИВНОСТ РАДА
У САВРЕМЕНОЈ КОНФЕКЦИЈИ
И ТРИКОТАЖИ
„ПРВИ МАЈ“ У ПИРОТУ**

Експанзија образовања у свету, а посебно у нашој земљи, условљена је променама у науци и производњи. Данас је немогућ развитак науке и производње без образовања. Образовање развија човекове способности и личност и припрема га за живот у друштву, за његове различите друштвене функције, а наше самоуправно социјалистичко друштво посебно је заинтересовано за што успешније обављање тих функција. Људски фактор постаје све више водећа снага развоја, а тиме и образовање добија све већи значај. Сматра се да је у првој трећини овог века образовање учествовало у економском расту са 11 одсто, а да се између 1929. и 1957. године то учешће повећало на 23 одсто.

Савремена конфекција и трикотажа „Први мај“ је радна организација која је нарочито последњих година систематски предузимала мере за стално побољшање образовно-стручног нивоа запослених, пријем нове радне снаге која има најмање основно образовање од осам година и, пре укључења у процес производње, организовано припремала и обучавала новопримљене раднике за рад у производњи. Све то је са своје стране допринело бржем друштвено-економском расту овог колектива. За последњих пет година просечна продуктивност рада по раднику расла је по стопи од 11,22%.

Овај рад представља покушај анализе међусобних односа између образовања и раста образовно-стручног потенцијала запослених и мерења и процене утицаја општер и стручног образовања на продуктивност рада. Сачињен је на основу брижљиво вођење документације предузећа, бројних нормативних аката (Статут, Правилник о стручном образовању и др.), разних написа о овом колективу, анкетирања 667 радника из непосредне производње, мерења и процене резултата рада две радне бригаде, две гру-

пе радника, десет еквивалентних парова радника, као и непосредног разговора са појединим члановима колектива.

Образовање и друштвено-економски развој

У презанатској производњи образовању произвођача није се поклањала никаква пажња, јер се значај придавао „необрабеној“ физичкој снази. У почетном развоју занатске производње, а нарочито у току њене рационализације, проблем радне снаге јавља се у новом виду. Од произвођача се траже одређена знања и тако се јављају прве „инвестиције“ у елементарно школовање као претпоставку за ефикаснију производњу. У то време тенденције развоја у погледу потреба за образовањем произвођача ишле су у погрешном правцу. Циљ образовања био је да се произвођачима дају само нека одређена знања која ће омогућити да се од њих „исцеди“ што више ради повећања производње.

Школовање деце и омладине било је привилегија владајуће класе. Такво школовање деце и омладине није имало за циљ повећање ефикасности производње, већ више као облик потрошње и начин развоја способности за друштвене функције и функције експлоатације. Овакво образовање није могло да има карактер производне делатности.

Маркс је први указао на јеностраност и штетност оваквог начина гледања на образовање и увидео важност свестраног образовања деце и омладине, а посебно радничке класе, не само за обим и квалитет производње и нормално функционисање модерног производног процеса, већ и као допринос развијању људске личности која смисао живота не види само у раду, већ и у коришћењу резултата рада у циљу задовољења својих разноврсних потреба. Он је у спајању производног рада са наставом видео не само метод за повећање друштвене производње, него и једини метод за формирање свестрано развијених људи. Лењин је такође велики значај придавао повезивању рада школа с привредним задацима шире и уже друштвене заједнице. Сматрао је да се идеал социјалистичког друштва не може замислити без спајања наставе с производним радом младог покољења.

Под утицајем развоја индустрије крајем XVIII века јављају се правци педагошког индустријализма и економизма. Приликом улагања средстава у образовање радника за рад у индустрији, постављало се и питање вредности онога што се даје за образовање радника и онога шта се добија, као и да ли се образовањем повећава квалитет и обим производње.

Потреба индустрије уопште, а нарочито војне, за обученим радником, натерала је капиталисте да већу пажњу поклоне образовању радника, посебно техничком, а у вези с тим и да реорганизују школски систем и постепено почну да школе вербалног учења претварају у школе рада. Да би помогли националну индустрију, владе и приватници почели су да стварају индустријске и занатске школе које су имале за циљ да ученицима пруже стручно образовање ради повећања производње. Недовољно образовање радника штетно се одражавало на многе гране индустрије. Тако је у Француској, анкетом од 1902. године утврђено да је опадање учења штетно утицало на читав низ грана производње. Учење је играло велику улогу у то време у Француској која је побеђивала на светском тржишту углавном уметничком обрадом својих производа.¹⁾

Научници и кадрови који су радили у производњи са радницима истицали су, и данас то чине, огроман значај образовања радника за повећање производње. Чувени економиста Mills, установљавајући десет фактора продуктивности, истиче да су сви фактори, изузев природних и извора, посредно или непосредно везани за образовање.

Тешко је мерењем прецизно утврдити утицај образовања на продуктивност рада, али неки прорачуни показују да оно повећава продуктивност за 30—50 одсто. Резултати истраживања стручњака економике образовања вршени у СССР, САД, па и код нас, јасно то потврђују.

Већ у првим годинама после октобарске револуције, совјетски научници су вршили разна мерења и упоређивања односа између образовања и економике. Економиста С. Г. Стримулин, у делу „Привредни значај образовања (1924. године), вршећи прорачунавање ефекта образовања на доходак, тврдио је да користи од повећања продуктивности рада премашују одговарајуће издатке државе на школско образовање за 27,6 пута. Исти научник касније је показао да се трошкови за образовање радника „исплате“, дакле врате друштву већ у току једне и по године њиховог рада, а следећих тридесет и пет и по година (просечно трајање радног века износи 37 година), друштво сваке године добија чист доходак без улагања нових средстава. Истраживања обављена у Совјетском Савезу показала су да се око 27% националног дохотка ствара на рачун уложених средстава у образовање којима се повећава стручност носилаца рада. Само елементарна писменост, која се постиже за једну годину образовања, повећава продуктивност рада у просеку

---

¹⁾ Н. К. Крупска: Народное образование и демократия, „Современная школа“, Београд 1958. год., стр. 91.

за 30%. Скоро код свих радника проценат извршавања производне норме повећава се сразмерно порасту њиховог општеобразовног нивоа. Анализом четворогодишњег периода совјетски научници усталијовили су да су у просеку једнодневне зараде писмених радника порасле за 13,6% а неписмених радника за свега 1,2%. Истраживања лабораторије за економско образовање при Московском педагошком институту „В. И. Лењин“, обављена 1965. године, показала су да, на пример, бравари и алатничари са радним стажом од пет година и завршеном осмогодишњом школом извршавају своје производне задатке 35% брже него радници који имају исти стаж, али само петогодишње основно образовање. Међу радницима, рационализаторима 11% је оних који су завршили основну школу, а само 2% је са незавршеном основном школом.

Према мишљењу америчког економисте Вепсона образовање заузима „стратшко место у повећању продуктивности рада“.

Т. Schultze је израчунала за САД да је сваки долар уложен у образовање (просечно за све врсте школа) доносио 17% добити сваке године. Сличне резултате добио је и Antonum M. Tong за Јапан.

Током последњих година и код нас се све више испољава схватање да образовање постаје један од битних фактора развоја производних снага. О томе М. Печујлић каже: „Са претварањем науке у непосредну покретачку снагу техничког прогреса образовање задобија кључни положај. У будућности ће друштва са најбољим образовним системима зауимати такав положај какав су некада зауимала друштва са највећим природним потенцијалом“.² Данас се код нас, истиче др С. Безданов, говори о образовању као највиталнијем фактору људске делатности, услову и резултату друштвеног и привредног прогреса и чиниоцу свестраног развоја сваке личности. О томе најречитије говоре подаци да се у нашој земљи сваки 16. динар оствареног националног дохотка улаже у образовање. За последњих 15 година годишња стопа раста издатака за образовање у Југославији износила је око 15%. Таква стопа раста далеко је изнад раста осталих параметара друштвеног и економског развоја земље.

Испитивања вршена у нашој земљи и пракса појединих привредних организација указују на међусобну зависност образовања и економских резултата. Задржимо се само на неким примерима које је истакао др С. Безданов у

---

²) М. Печујлић: Будућност која је почела, Институт за политичке студије ФПН, Београд 1969. година, страна 30.

свом референту „Образовање уз рад као економски феномен“, који је поднет на симпозијуму Андрагошког друштва СР Србије у Нишу 1971. године.

У Електронској индустрији Ниш, на монтажи нових тастатура одређеног типа радило је пет приучених радника чија је стартна основа износила 4,8 динара, норма монтаже 150 тастатура у смени. На вечерње образовање тих радника уложено је 1.650 нових динара по раднику. Када су постали КВ радници, повећана им је стартна основа на 5,45 динара, а норма на 280 тастатура у смени. Годишња уштеда на снижењу цене коштања по раднику износи 12.000 динара. У овом случају на сваки уложени динар долази 1,45 динара уштеде на цени коштања. Пре укључења у образовање пет радника је за седам и по часова производило 150 комада тастатура, а после 280.

У предузећу „Првомајска“ у Загребу образовањем радника — брусача постигнут је нарочити успех у смањењу отпада. Корист од 10% повећања норме равна је смањењу отпада за 1%.

За наше прилике интересантни су и ови подаци. У 1971. години САП Војводина је достигла ниво националног дохотка од око 7.379 динара по једном становнику, али је имала 9,37% неписмених. САП Косово је те године имала само 1.971 динар националног дохотка по становнику али и 32,16% неписменог становништва.

Социјалистичка производња код нас делује у правцу перманентног подизања образовног и културног нивоа радних људи и то сложености својих радних задатака и функцијом самоуправљања. Технички усавршена производња пружа и нове могућности за образовање и захтева све већи ниво образовања за успешније обављање функција произвођача и самоуправљача. Истовремено, усавршена и развијена производња омогућава и боље услове за реализацију повећаних потреба у области образовања. Образовни потенцијал изражен у знању и способности произвођача утиче снажно на развитак средстава за производњу, продуктивност рада и има одређене економске ефекте. Образовање и производња су међусобно уско повезани и утичу једно на друго. Образовање је било а биће још и више услов и последица друштвено — економских односа. Наш економиста Хасан Хаџимеровић о томе каже следеће: „Између образовања и економског развоја успоставља се каузална повезаност, у којој се сад једно сад друго јавља као узрок или последица, односно у којој се једно јавља као претпоставка развоја другог и обратно. Јасно је, међутим, да економске могућности одређене друштвене средине условљавају лимите обима и структуре образовања у једном оквиру као и то да одређени ниво образовања њеног ста-

повиштва представља детерминирајући фактор динамике њеног даљег развоја“.³⁾

Кад се говори о човеку као фактору, носиоцу продуктивности рада, полази се од тога да је он основна покретачка снага у производњи. Како ће он даље деловати у савременој индустрији на научно-технолошкој основи, покретати и опслуживати савремена средства за производњу и повећати продуктивност рада, зависиће од низа фактора са којима се он сусреће на сваком кораку у савременој производњи. Посебно важан фактор, можда и најважнији, представља степен општег образовања и стручна оспособљеност радника за послове које обавља, за двоструку функцију коју посебно наш радник има у самоуправном социјалистичком друштву — функцију произвођача и самоуправљача. Неке пројекције указују да ће већ знатно пре-2000. године око 70% укупног броја индустријских радника имати факултетско образовање⁴⁾, (вероватно у индустријски развијеним земљама).

На основу Резолуције Савезне народне скупштине о развоју образовања и васпитања на самоуправној основи, радне организације у образовној политици имају двоструку улогу:

а) да се брину о образовању и усавршавању чланова своје радне организације, и

б) да координирају своје акције у области образовања са другим факторима, а посебно с носиоцима политике образовања, и обезбеде организован утицај на целокупну политику развоја образовања, а посебно на стицање и расподелу средстава која се улажу у образовање.

Достигнути степен развоја нашег друштва намеће потребу да се у области образовања учине неке измене у корист образовања одраслих и да се оно више уважава као економска категорија и подлеже економским законитостима. О овоме др С. Безданов каже: „Не потцењујући начело ни у практичној политици културно-хуманистичке циљеве образовања и васпитања и образовне политике, морамо више уважавати и економске функције образовања. Потребно је уважавати да је образовање и економска категорија и да као људска делатност и функција, односно чинилац друштвених кретања подлеже економским законитостима. Са тог становишта и због наших економских могућности и потреба нашег друштвено-економског развоја, морамо усво-

---

3) Х. Хацимеровић: Образовање као елеменат економског и социјалног развоја, „Преглед“ Сарајево 1965. год., број 9.

4) И. Јурковић: Улога свеучилишта и наука у нашој земљи у свијетлу савремене научно-технолошке револуције, „Универзитет данас“ број 1 од 1970. године., Београд.

јити такав концепт образовне политике који ће обезбедити коришћење уставног права на образовање и усавршавање у условима које друштво односно удружени радни људи одреде у складу са потребама развоја, чиме би се у ствари прихватио и економски принцип као један од основних принципа у систему и политици развоја образовања и кадрова“.⁵⁾

Организације удруженог рада, које образовању радника поклоне посебну пажњу и уложе већа средства, посебно ће утицати на продуктивност рада и боље друштвено-економске и самоуправне односе. Многи примери у нашој земљи то потврђују.

О настанку и развоју „Првог маја“

Предузеће за израду савремене конфекције и трикотаже „Први мај“ формирано је маја месеца 1958. године.⁶⁾ Неколико занатских задруга, са око тридесетак својих чланова, објединило је производне задатке са циљем да заједнички израђују конфекцију. Да би неко могао да се запосли у предузећу у то време, морао је са собом да донесе шиваћу машину, наравно на ножни погон. Почетна производња је била сваштарска и нископродуктивна. Радило се у око петнаест трошних кафана и дућана. После три године рада, на основу стечених искустава, извршена је селекција производње у том смислу што су погон за израду јоргана и душека, као и погон за израду одела по наруџбини издвојени из састава предузећа, а прихваћена је дугорочнија оријентација производње тешке и полутешке конфекције. Године 1962. предузећу је припојена трикотажа, која је као нерентабилна издвојена из друге радне организације.

У годинама спровођења реформе, а касније и програма стабилизације „Први мај“ је у свим областима рада постигао позитивне и запажене резултате. Предузеће почиње да реализује програм реконструкције и модернизације. Крајем 1968. године пуштена је у рад нова фабрика, опремљена савременом опремом, а касније и са изграђеним објектима друштвеног стандарда (ресторан са око 300 места, библиотека која сада има преко 5000 књига,

---

⁵⁾ Др С. Безданов: Специфичности техничко-технолошког развоја Југославије и његове консеквенце у свери рада, образовања, квалификације и занимање, уводни реферат поднет на симпозијуму: „Занимања, данас и сутра“, у Београду, новембра 1972. године.

⁶⁾ Р. Антић: Десет година Савремене конфекције и трикотаже „Први мај“, Пирот 1968.

здравствена амбуланта, биоскопска сала са 380 седишта, спортски центар, пространи парк са преко седамдесет врата дрвећа, сада је у изградњи дечје обданиште, стамбено насеље и друго), који неминовно треба да прате модерне токове производње и да утичу на надградњу радникове личности.

Упоредо са развојем и изградњом производних објеката, од првих дана настајања предузећа развијала се и ширила сопствена трговачка мрежа. У њеном саставу послује данас преко 90 продавница широм земље. Од укупно остварене реализације предузећа, око 80% отпада на сопствену трговачку мрежу, а 20% на извоз.

Основне делатности у производњи предузећа данас су израда конфекције и трикотаже, употребне вредности које су веома специфичне и променљиве у погледу обима производње, модних тенденција и друго. Асортиман производа је веома широк и имао је врло неуједначене стопе раста.

Основна средства предузећа су један од неопходних елемената за нормално одвијање процеса рада. Остале категорије и фактори у непосредној су вези са њима, међусобно се допуњују и условљавају. До 1967. године углавном су била у функцији основна средства релативно застарелог типа. У склопу модернизације фабрике, од половине 1967. године, током 1968. године па и последњих година, дошло је до наглог повећања основних средстава. У делу опреме набављен је велики број машина и преса, углавном са иностраног тржишта, најновијих типова производње. Од укупне вредности основних средстава 43% отпада на производну опрему од које пре свега зависи повећање продуктивности рада и стварање веће акумулације. „Први мај“ већ низ година заузима прво место у конфекцијској групацији у области техничке опремљености рада. Последњих година набављен је велики број разне опреме што је утицало на висок степен техничке опремљености. Купљене су брзошиваће машине са жичаним и ланчаним шавом, специјалне машине за кројење и полагање тканина, електричне и парне пегле и пресе, опрема за фронтално и партијално термофиксирање, и друга опрема за рационално конфекционирање. Искоришћавање свих ових капацитета износи 94,6% што је у границама оптималног коришћења капацитета југословенске конфекције у целини. На основу података СДК за 1970. годину, вредност оруђа за рад по раднику у „Првом мају“ износи 13.705 динара, док је у конфекцији „Беко“ овај износ 5.593 динара, у конфекцији „Клауз“ 5.456 динара, а на нивоу југословенске конфекције 6.869 динара.

Развој технологије предузећа

Реконструкцијом и модернизацијом фабрике заокружује се технолошки процес. На увођењу нове технологије радила је група инжењера предузећа. Том приликом су решена многа питања из области организације производње, међуфазног и фазног транспорта, отклањања уских грла и друго. Технолошки процес се своди на ланчану производњу преко равних линија. Крајњи резултат свих ових промена је знатно повећање квалитета и смањење времена израде. Ранији просек производа кроз линију износио је 17 дана, а применом нове организације и технологије смањује се на 8 дана. То значи да нови производ за само недељу дана може изаћи на тржиште. Раније је један сако рађен за више од пет часова. Побољшавањем услова, применом нове технологије и бољом обученошћу радника, време се svelo на свега 3,2 часа, што је данас на нивоу светске продуктивности рада. Циклус производње смањен је за два пута. У погону трикотаже ручне флах машине замењене су полуаутоматским и аутоматским моторним машинама, чија је продуктивност три пута већа а квалитет бољи. У одсењу плетаоне данас радник не ради више ручно, он је постао контролор рада машине. Новом технологијом ослобођено је и 30 радника из процеса производње.

Научна истраживања у индустрији конфекције говоре о томе да још увек постоји високо учешће живог рада у предметној производњи. Ова карактеристика односи се и на „Први мај“. Из тих разлога намеће се и потреба за формирањем још јаче стручне развојне службе у којој треба да раде стручњаци разних профила, а у првом реду инжењери — технолози.

На основу постигнутих резултата у току 15 година рада а нарочито за последњих пет година, „Први мај“ је добио висока признања и дипломе републичког и локалног значаја међу којима су најзначајнија:

— Вукова награда Културно-просветне заједнице Србије за достигнућа у развоју културе рада и радног амбијента,

— Награда „Вилем Пушман“ за крупан допринос у развоју текстилне индустрије,

— Новембарска награда Републичке привредне коморе за уложене напоре у развој привреде,

— Првомајска награда Основне привредне коморе Ниш за високе стопе раста свих категорија пословања,

— Септембарска награда града Пирота за резултате на плану модернизације, и друга признања.

Пословни резултати „Првог маја“, успеси у образовним, културним и другим активностима познати су и ши-

ром наше земље. У књизи утисака записано је и ово: „Први мај“ је упориште хуманизма и место где се потврђује вера у човека и његове вредности...“ „Ни слутила нисам да у Србији постоји овако лепа фабрика, овако културно уређена, са изгледом дворца, са парком достојним паркова из времена Лула XIV, са радницима достојним љубави и поштовања. Честитајмо и радујмо се.“

Образовање у организацији удруженог рада „Први мај“

Полазећи од чињенице и сазнања да без стручних кадрова нема напретка у развоју производње, владања постојећом технологијом и овладавања новом коју нужно намеће савремени начин производње, „Први мај“ је систематски развијао активност на образовању запослених, а посебно на образовању најстручнијих кадрова за производњу, и то у првом реду из редова својих најбољих радника. При одређивању образовне политике, полазило се од потреба које произилазе из текућих и перспективних планова рада и развоја предузећа.

У Статуту радне организације о школовању и стручном усавршавању радника записано је и ово: „Органи управљања и руковођења дужни су да се брину о стручном усавршавању радника и будућих стручњака у циљу остваривања обима производње, продуктивности рада и економике пословања. Радник је дужан да стално усавршава своје стручне способности у циљу постизања веће продуктивности рада на свом радном месту. Чланови радне заједнице који на дан ступања на снагу овог Статута (3. 3. 1970) немају потпуну осмогодишњу школу, дужни су да ту школу заврше најкасније до краја 1973. године.“

Основни циљеви и задаци образовања у предузећу, формулисани у Правилнику о стручном образовању и усавршавању (члан 3) су:

1. повећање продуктивности рада,
2. повећање стручне спреме и степена стручног образовања који одговара стварним могућностима појединих радника у зависности од потребе предузећа,
3. побољшавање квалитета производње,
4. побољшавање метода рада,
5. смањење броја повреда на раду,
6. смањење флукуације радне снаге,
7. оспособљавање радника за обављање функције самоуправљача,
8. стицање општег образовања ради даљег усавршавања.

На основу циљева и задатака политике образовања у организацији, која је самоуправно дефинисана уз учешће свих фактора, може се закључити да је њен основни циљ бржи развитак производње, продуктивности рада, самоуправљања и то у првом реду кроз образовање и усавршавање чланова радне заједнице.

Облици образовања у „Првом мају“ су разноврсни, а условљени су потребама и могућностима предузећа. Најчешће се у пракси образовање радника у предузећу остварује кроз следеће форме:

а) упознавањем новопримљених радника са радом и задацима предузећа и пословима које ће обављати на својим радним местима. У оквиру ове форме рада, новопримљени радници се прва два месеца посебно стручно образују уз помоћ инструктора за конкретна радна места на којима ће касније радити;

б) формирањем одељења конфекције у оквиру Школе за КВ раднике;

в) додељивањем стипендија редовним ученицима и студентима и најбољим радницима предузећа;

г) одобравањем ванредног школовања радницима предузећа;

д) организовањем семинара и течајева за стицање друштвених и економских знања потребних за обављање функције руковођења и управљања;

ђ) организовањем општег и основног образовања.

Планови стручног оспособљавања и образовања кадрова заснивају се на плановима потребних кадрова. План потреба кадрова доноси раднички савет предузећа на основу текућих и перспективних планова развоја, водећи посебну бригу о предвиђеном повећању обима пословања и увођењу нових техничких достигнућа.

Од пре четири године у школи за КВ раднике сваке године се формирају по једно одељење конфекционара и трикотажера из којих излази око 60 КВ радника годишње за потребе „Првог маја“. На вишим школама и факултетима предузеће данас стипендира 66 студената. Поред овога, предузеће школује и десет радника из непосредне производње за конфекцијске техничаре. Свих 11 технолога са завршеном Вишом текстилном конфекцијском школом раније су били КВ радници и као најбољи о трошку предузећа послати на стручно усавршавање. По изјави многих у „Првом мају“ то је била најрентабилнија инвестиција и данас је огроман капитал. Предузеће је омогућило својим стручњацима и руководиоцима да знање страног језика стекну у самом предузећу и о трошку предузећа. Приликом организовања курсева за стручно усавршавање, за

период од пет година обухваћено је око 200 НКВ и ПКВ радника.

Основне карактеристике образовне активности предузећа су: правно-нормативно регулисање проблематике образовања, планирање образовања на основу развоја предузећа, комплексно образовање (основно, стручно, друштвено-економско, образовање за самоуправљање, идеолошко-политичко, физичко, естетско и друго) и образовање и усавршавање радника свих категорија и профила.

Промене у образовно-стручном саставу запослених

Данас је у предузећу (без трговине) запослено укупно 1398 радника, од чега у производњи 1073 (76,25%) а у администрацији 325 (23,25%). За последњих пет година број запослених повећавао се по просечној годишњој стопи од око 14%.

Стање запосленог особља према завршеној школској спреми за период од 1968. до 1972. године било је следеће:

Школска спрема	Број запослених									
	1968.		1969.		1970.		1971.		1972.	
1. Без шк. и 1-3 р.	4	0,48	5	0,48	5	0,47	5	0,39	4	0,28
2. Од 3-7 р. ос. шк.	187	22,48	217	21,09	219	20,54	178	14,05	178	12,73
3. Ос. шк. (8 раз.)	217	26,08	337	32,75	342	32,08	462	36,35	541	38,70
4. Шк. за КВ рад.	351	42,19	389	37,89	407	38,18	519	40,83	497	35,55
5. Остале сред. шк.	58	6,97	59	5,74	69	6,47	80	6,29	145	20,38
6. Више школе	11	1,32	14	1,36	15	1,41	18	1,42	21	1,50
7. Вис. шк. и фак.	4	0,48	8	0,78	9	0,85	9	0,71	12	0,86
Укупно од 1 до 7	832	100	1029	100	1066	100	1271	100	1398	100

На основу промене структуре запослених према завршеној школској спреми, може се закључити да се у периоду од пет последњих година број радника без потпуне основне школе стално смањивао (1968. године 22,48% а 1972. године 12,73%), а број радника са потпуном основном школом повећавао и то од 26,48% 1968. године на 38,70% 1972. године, што је последица настојања да сви радници имају потпуно завршену основну школу. Повећавао се и број радника са завршеном средњом школом, док је повећање код више и високе школе скоро незнатно. Интересантно је да се број радника са школом за КВ раднике процентуално чак и смањило и то за 6,64% у односу на 1968. го-

дну. До ове појаве дошло је вероватно и због тога што Школа ученика у привреди у том периоду није имала довољно ученика и није припремала одговарајући кадар за потребе привреде. Ипак, основни разлог смањењу радника са школом за КВ раднике био је недовољна заинтересованост радне организације за кадрове овог профила. Развој технологије, модернизације и аутоматизације производње која се у „Првом мају“ уводи баш у том периоду, довела је до поделе рада — специјализације која нужно намеће потребу за специјализованим — полуквалификованим радником. Радници оваквог профила најбоље и најбрже се образују у радној организацији уз рад, па је и разумљива оријентација радне организације за пријем и таквих радника.

Квалификациона структура према степенима стручног образовања запосленог особља у периоду од последњих пет година била је следећа:

Степен стр. образов.	1968.		1969.		1970.		1971.		1972.	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
1. ВСО	4	0,48	8	0,77	9	0,84	9	0,71	12	0,86
2. Више СО	11	1,32	14	1,36	15	1,40	18	1,41	21	1,50
3. ССО	58	6,97	59	5,73	69	6,47	80	6,29	98	7,01
4. НСО	28	3,36	30	2,91	28	2,62	30	2,36	27	1,93
5. ВКВ	41	4,92	41	3,99	40	3,75	43	3,38	45	3,21
6. КВ	320	38,49	366	35,56	387	36,34	492	38,71	513	36,72
7. ПКВ	37	4,44	34	3,30	33	3,09	34	2,69	205	13,93
8. НКВ	333	40,02	377	46,35	485	45,49	565	44,45	477	34,12
9. Укупно	833	100	1029	100	1066	100	1271	100	1398	100

Стручна спрема запослених за последњих пет година стално се побољшавала, али је проценат НКВ радника још увек велики. Запажа се повољан однос између радника са високом и вишом и са средњом стручном спремом 1:3 што се приближава прихваћеним стандардима за европску привреду (1:4), али у укупној структури ове категорије стручног образовања учествују са свега око 9%, што је недовољно.

Имајући у виду програм даљег развоја „Првог маја“, утврђено је да оваква квалификациона структура неће бити у стању да успешно прати токове технологије развоја предузећа у наредном периоду. Из тих разлога се и предузимају мере и издвајају знатна средства да се садашња квалификациона структура усклади са структуром која је предвиђена.

На следећој табели приказан је однос између садашње квалификационе структуре запослених и структуре која је потребна.

Степен стручног образовање	садашње стање	%	предвиђ. стр. спрема	%
1. Високо стр. образовање	10	0,71	30	3,15
2. Више стр. образовање	21	1,50	52	3,72
3. Средње стр. образовање	98	7,01	150	10,73
4. Ниже стр. образовање	27	1,93	—	—
5. Висококвалифик. радник	45	3,21	45	3,21
6. Квалификовани радник	513	36,72	1101	78,76
7. Полуквалификов. радник	207	14,08	—	—
8. Неквалификовани радник	477	34,12	20	1,43
9. Укупно од 1 до 8	1398	100,00	1398	100,00

Највећи несклад јавља се код КВ и НКВ радника. Процент КВ радника у односу на потребе предузећа, треба повећати за 42,04%, а процент НКВ радника смањити за 32,68. Знатно повећање потребно је и код радника са високом, вишом и средњом стручном спремом. Код ВКВ радника постигнут је проценат који је и потребан, односно код ове категорије радника се не предвиђа никакво повећање у односу на садашње стање. Може се поставити питање да ли је план којим се уопште не предвиђају полуквалификовани — специјализовани радници реалан. Познато је да подела рада, која је све више карактеристична и за „Први мај“, захтева и такве раднике.

Улагање у образовање и културу

Полазећи од сазнања да су у предузећу, поред производње и технологије, важне и друге области живота, које такође воде ка просперитету и повећању продуктивности рада, органи управљања и руковођења настојали су да обезбеде солидну материјалну базу и друге неопходне услове за рад на образовању радника и школовању стручних кадрова. За финансирање образовних активности 1972. године утрошено је 533.511,55 динара а план за 1973. годину износи 670.000,00 динара. За последњих пет година само за стручно образовање издвојена су средства од 1.131.423,40 динара.

Средства за образовање и укупан приход за период од 1968. до 1972. године расла су овим темпом:

	сред. за обр.	индекс	укупан приход	индекс
1968. год.	128.409	100	46.102.869	100
1969. год.	121.526	95	56.699.544	122
1970. год.	194.139	151	70.777.246	153
1971. год.	333.836	260	103.499.159	224
1972. год.	353.511	275	135.476.084	293

У приказана средства за образовање урачуната су углавном само она која су утрошена за стипендирање ученика, студената и радника и средства која су исплаћена као накнада у виду личног дохотка онима који су током образовања били ослобођени рада као и школарина за ванредне ученике и студенте и најнужнији трошкови њиховог школовања. Средства која су улагана у опрему за образовање радника, праксу ученика, трошкове обучавања новопримљених радника, вредност изосталих економских ефеката оних радника који су због образовања одсуствовали из процеса производње и друго, нису урачуната у напред исказане износе.

Поред средстава за стручно образовање радника и стипендирање, „Први мај“ издваја знатна средства и за културне активности запослених. За 1973. годину Раднички савет је усвојио финансијски план за финансирање културне делатности предузећа у износу од 177.900,00 динара.

Улагања у образовање и културу у „Првом мају“ сма трају специфичним видом инвестиционих улагања која имају за циљ да духовно обогате радника и допринесу повећању продуктивности рада. По једном запосленом раднику улаже се око 350 динара годишње, што представља далеко више него у било којој радној организацији на територији општине па и шире заједнице.

Образовање и продуктивност рада

Код улагања у опште образовање и стручно оспособљавање радника за рад намеће се питање вредности онога што се добија, односно да ли се улагањем у образовање повећава продуктивност рада као основне функције производне радне организације. Утицај образовања на продуктивност је најважнији показатељ о економским ефектима образовања, а односи између образовања и продуктивности

најбоље исказују ту вредност. Наведимо резултате продуктивности рада у „Првом мају“ по годинама:

1969. повећана је продуктивност за 6,99% у односу на 1968.

1970. повећана је продуктивност за 5,95% у односу на 1969.

1971. повећана је продуктивност за 12,01% у односу на 1970.

1972. повећана је продуктивност за 19,93% у односу на 1971.

Ако се ови подаци упореде са повећањем општег нивоа образовања радника, посебно повећаном стручном структуром запослених, онда се може јасно уочити утицај образовања на повећање продуктивности. Компарирањем показатеља годишње продуктивности за период од 1969. до 1972. године и повећањем основног образовања и стручних квалификација радника, добијена је позитивна корелација. Значајно је напоменути да су улагања у образовање нарочито повећана 1970. године и да је то имало утицаја на продуктивност рада која од тог периода бележи знатан пораст. Пракса „Првог маја“ да новопримљене раднике, КВ и НКВ, пре укључења у процес производње посебно обучава два месеца у халама фабрике, под надзором најбољих мајстора, такође се поклапа са периодом од када се продуктивност рада значајно повећава. Међутим, треба додати и то да је у овом периоду било и других фактора који су утицали на повећање продуктивности рада као што су: увођење нових машина, нове организације, механизације, технологије и друго, али је, према изјавама стручњака и руководиоца предузећа, људски фактор највише допринео повећању продуктивности рада.

Прецизнији показатељи о утицају образовања на продуктивност рада добијени су проценом и мерењем резултата рада две радне бригаде од по 33, односно 35 радница, две групе радница у једној радној бригади, десет еквивалентних парова радника, анализом повреда на раду за период од пет година и анкетирањем 667 радника из непосредне производње.

Почетком 1972. године органи управљања предузећа одлучили су да приме око 70 нових радница, за рад у погону конфекција. Међу примљеним радницама 35 су биле са завршеном потпуном основном школом, а 33 са завршеном учитељском школом. Од укупног броја (68) примљених радница, 21 је имала квалификацију КВ радника конфекционара, а остале су НКВ раднице. Просек година старости за све раднице био је 22,5 године.

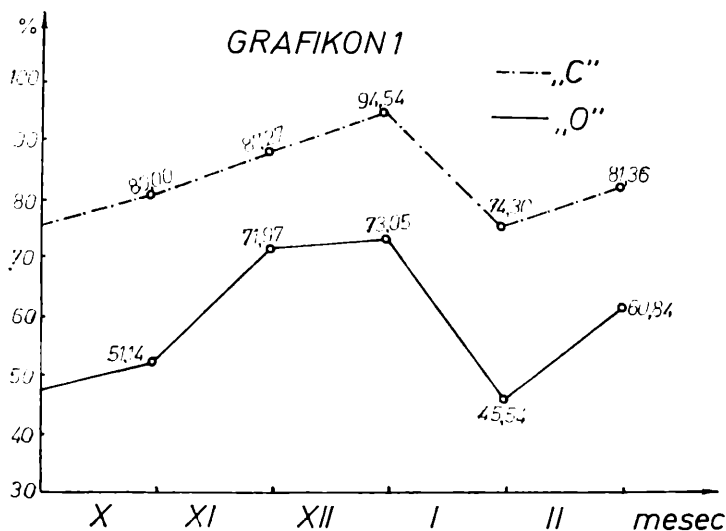
Све новопримљене раднице, без обзира што је међу њима било и КВ, у току јула и августа обучаване су у предузећу по истом програму и припремане за рад у погону конфекција. Обуку су изводили ВКВ радници уз помоћ тех-

полога. После завршене двомесечне обуке, формиране су две радне бригаде од новопримљених радница. Једну бригаду сачињавале су раднице које су имале средње образовање, назовимо је бригада „С“, а другу остале раднице које су имале потпуну основну школу — бригада „О“. У радну бригаду „О“ сврстане су и оне раднице које су имале квалификацију тако да је у њој било 21 КВ и 14 НКВ радница. Просек година старости бригаде „С“ је 23,5, а бригаде „О“ 21,3 године.

Од 1. септембра обе бригаде су укључене у процес производње, али нису радиле по норми. Бригада „С“ радила је на изради мушких винџакни од артикла „алберт“, а бригада „О“ на изради женских капута од штофа. Рад у конфекцији представља нижи ниво механизације где се не само обавља по ланчаном систему, али још није постигнут потпун колективни ритам рада. Једна радница обавља само једну операцију посла, али могућа је и промена операције, која се и у великој мери спроводи у конфекцији. Рад по норми почеле су обе бригаде од 1. октобра 1972. године.

Мерење резултата рада бригаде извршили смо за период од пет месеци, и то од 1. октобра 1972. године до 1. марта 1973. године. За време мерења резултата рада обе бригаде промениле су више операција. Поред промена операција, раднице бригаде „О“ од 15. 12. 1972. године промениле су асортиман производа и прешле на израду женског мантила од балон свиле.

На графикону број 1 приказани су резултати рада обе бригаде за период од пет месеци. Бригада „С“, раднице са завршеном учитељском школом, постигла је бољи ре-

зултат за период од 5 месеци у просеку за 23,03% у односу на бригаду „О“. Тешкоћа у мерењу, односно упоређивању је у томе што обе бригаде нису радиле исти асортиман, мада се та разлика може занемарити у периоду од 1. октобра до 15. децембра јер су обе бригаде радиле само на једном асортиману са променом по неколико операција. У оваквој ситуацији проценат извршења норме није довољно ваљан и осетљив критеријум квантитета радног учинка. Радни учинак изражен испуњавањем норме у зависности је и од начина утврђивања норме за сваки производ, односно од строгости или благости норме. Међутим, и поред тога проценат испуњења норме значајан је и у овим условима најобјективнији критеријум за мерење радне успешности бригаде чије смо резултате мерили и процењивали. У својој групи бригада, бригада „С“ остварила је норму за пет месеци у просеку са 83,49% а бригада „О“ са 60,46%.

Првог месеца рада по норми бригада „С“ постигла је бољи успех за скоро 30% у односу на бригаду „О“. Бољи резултат од бригаде „С“ могао се и очекивати јер је разлика у општем образовању велика у њену корист, али не и толика разлика у испуњавању производне норме јер је у бригади „О“ била и 21 КВ радница. Интересантно је да је бригада „С“ у просеку постигла бољи резултат и од групе КВ радница из бригаде „О“. Поставља се питање који су то фактори утицали на различите резултате рада бригада када се зна да су раднице обе бригаде истог радног искуства завршиле исту обуку у предузећу, раде у истом погону и истој просторији и приближно су истих година старости. Разлика је једино у општем образовању. Сматрам да је баш веће опште образовање радница највише допринело већем радном успеху бригаде „С“. Настава природних наука у учитељској школи, а посебно настава техничког образовања, ликовног и физичког васпитања, као и осталих предмета, знатно је допринела да се раднице са том школом лакше и брже прилагоде новим задацима, занимању за које се у току школовања нису припремале, али, захваљујући већем општем образовању, и уз двомесечну обуку, брже оспособе за рад у производњи него раднице са нижим образовањем. Природа посла у конфекцији тражи доста спретности и прецизности од радника, јер је то производња која има елемената савремене ланчане индустријске производње, али и елемената занатске производње која тражи доста физичког и умног напора и умешности радница за квалитативно и квантитативно обављање радних задатака. Петогодишња настава поменутих предмета свакако је доста допринела да раднице у току рада покажу бољу спретност, прецизност, осећај за лепшим обликовањем од-

ређених линија и предмета и смисао за бољу организацију посла на радном месту.

Раднице бригаде „С“, после завршене средње школе, чекале су на посао у просеку око две године. И кад су добиле и оствариле право на рад, уложиле су све своје снаге да постигну што бољи успех у раду. Знале су да нису квалификоване за посао конфекционара и настојале су у току двомесечне обуке да што више науче и радом осигурају своја „несигурна“ места. По изјави технолога, раднице су у току обуке показивале велико интересовање за учење, постављале питања и тражиле одговор на сва нејасна питања. Свакако да су и ови фактори утицали на општи успех радница из ове бригаде.

Од 15. децембра бригада „О“ променила је асортиман производа и тиме стављена у неповољнији положај према бригади „С“. После промене асортимана производа, радни успех бригаде „О“ нагло је опао у јануару и то за 27,51% у односу на претходни месец. Слабији резултати су и очекивани после промене асортимана јер су раднице још неискусне и необучене па се и свака промена негативно одражава на резултате њиховог рада. Промена асортимана се негативно одражава на испуњавање производне норме и код искуснијих радника, али у мањој мери. Сматра се да добро обучен, квалификован и искусан радник може са успехом да ради и мења до пет операција на истом асортиману и материјалу, а да то не утиче у већој мери на остваривање норме. Честа је појава у конфекцији да радници промене и више од пет операција. Тако су у овом периоду раднице бригаде „О“ промениле 5—6 операција, а раднице бригаде „С“ чак 10—15 операција.

Интересантно је да су резултати рада у јануару слабији и код бригаде „С“ и то за 20,24% у односу на децембар. Може се оправдано претпоставити да су и неки други фактори деловали на подбачај норме у јануару, јер се та појава јавља код обе бригаде а не само код бригаде „О“ која је у том месецу променила асортиман производа.

Анкетирањем радница обе бригаде дошао сам до следећих података. На питање: да ли би садашње радно место променили за место сложеније операције, раднице бригаде „С“ одговориле су са „да“ — 83,33%, а раднице бригаде „О“ са 41,96%. Место сложеније операције обично захтева већу стручну спрему, одговорнији посао, али по правилу пружа и бољу могућност за остваривање већег личног дохотка. На основу изјаве у анонимној анкети, може се закључити да се раднице бригаде „С“ осећају спремне и способне за теже послове па зато и желе места сложеније операције. Вероватно лични доходак није примаран у овом случају, већ жеља да раде на сложенијим, одговорнијим

радним местима која су и друштвено више вреднована и обезбеђују остваривање дугорочнијих циљева. Ову претпоставку заснивам на чињеници: када су радницима бригаде „С“ понуђена радна места мање сложене операције, једноставнији простији рад, али са могућношћу да остваре и већи лични доходак, ниједна радница није хтела добровољно да прихвати то радно место.

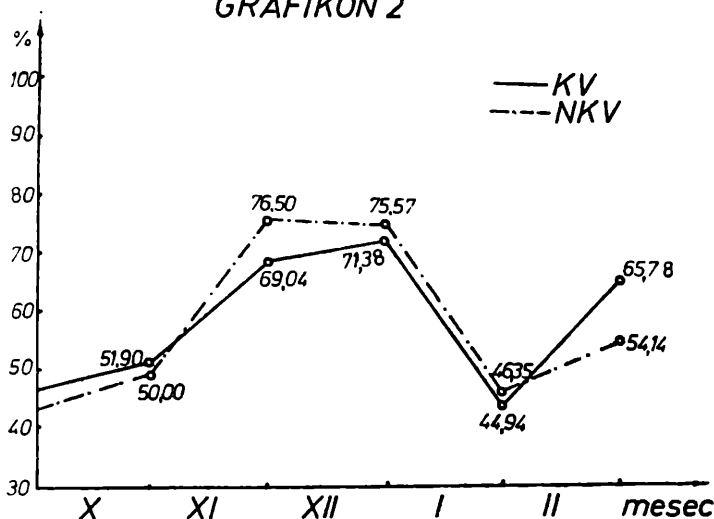
На питање: да ли желите да се стручно образујете за место на коме сте сала — раднице бригаде „С“ одговориле су да желе са 66,66%, а раднице бригаде „О“ 51,61%. И одговори на ово питање упућују на закључак да раднице бригаде „С“ са већим општим образовањем показују и већу спремност за стручним образовањем и напредовањем у раду. Оне се не мире са садашњим стањем, осећају се способнијим за рад и на сложенијим операцијама, желе стручно да се усавшавају, а то у крајњој линији води ка повећању продуктивности рада. С обзиром на слабу обученост радница сматрам да је и проценат од 66,66% радница које желе да се стручно усавшавају недовољан, а код радница бригаде „О“ нарочито мали, свега 51,61%. Можда раднице бригаде „О“, међу којима има и квалификованих, сматрају да су стручне јер имају формалне квалификације за послове које обављају, да су им радна места сигурна и зато мање осећају потребу да се даље стручно усавшавају.

У радној бригади „О“, коју смо до сала упоређивали са бригадом „С“ има 35 радница, од тога 21 КВ и 14 НКВ. На графикону број 2 приказани су резултати рада обе групе радница за период од пет месеци. Раднице обе групе имају све услове исте (пол, године старости, радно искуство на радном месту и ван њега, иста радна места и потпуно исти асортиман производа и радне операције), а разликују се једино у стручној спреми. Упоређивањем процента испуњавања производне норме, долазимо до закључка да стручна квалификација радница није имала никаквог утицаја на резултате рада тих радница. У просеку за пет месеци КВ раднице испуниле су производну норму са 60,33% а НКВ са 61,21%, чак 0,88% више од просека КВ радница.

Од 21 квалификоване раднице, 11 је завршило школу за КВ раднице и у њој су стекле стручну квалификацију, а 10 радница је стручну квалификацију стекло полагањем испита пред општинском комисијом. Анализирањем резултата рада тих радница, установили смо да су раднице са школом за КВ раднице, за поменути период, испуниле производну норму са 64,18% а раднице које су квалификацију стекле пред општинском комисијом са 59,72%. Раднице са школом за КВ раднице постигле су бољи успех за 4,46% у односу на раднице које имају исту квалификацију али не и школу за КВ раднице. Раднице са школом за КВ

раднике стекле су и веће опште образовање. Сматрам да је веће опште образовање радница са школом за КВ раднике допринело да оне постигну нешто бољи резултат, јер све остале варијабиле код обе групе радница су потпуно исте, сем општег образовања. Релативно слаби резултати КВ радница објашњавају су недовољним практичним ра-

ГРАФИКОН 2

дом у школи за КВ раднике, а нарочито оних радница које су стручну квалификацију стекле полагањем пред општинском комисијом. Целокупан практичан рад ученица школе за КВ раднике у току целог школовања, које су у одељењу конфекционара и праксу обављају у „Првом мају“, мањи је него практичан рад који новопримљене раднице имају у „Првом мају“ у току двомесечне обуке пре укључења у процес производње. По изјави руководиоца и технолога предузећа, двомесечна обука новопримљених радница у предузећу даје веће ефекте него практичан рад који ученице имају у оквиру наставе у школи за КВ раднике, нарочито под условом да раднице имају најмање потпуну основну школу и да су нормално физички развијене. Резултати испитивања потврђују њихова мишљења, мада их треба примити са резервом, јер је период праћења резултата рада радница кратак, а број радница чије смо резултате рада пратили мали. Обука у предузећу је усмерена ка припреми радница за конкретна радна места и зато она даје у почетку веће ефекте, па и разлике између КВ и НКВ радника у испуњавању норме не постоје. Ово је, у сваком

случају, ненормална појава и указује на слабости у школовању КВ радника. Сматрам да ће у каснијем периоду ипак КВ раднице брже напредовати и лакше ће се прилагођавати новим захтевима радника у конфекцији.

Поред праћења резултата рада две бригаде и две групе радница у једној бригади, извршили смо и процену радне успешности десет парова радника-ца код којих смо изједначавање релевантних података вршили на индивидуалном нивоу. Личне карактеристике појединаца (пол, година рођења, укупан радни стаж и стаж на радном месту за које се врши процена радне успешности) приближно или потпуно су исти, а разлике се јављају само у стручном образовању односно један члан је КВ а други НКВ. Процењивач парова био је један човек у присуству испитивача. Као најважније компоненте радне успешности процењивали смо следеће варијабиле: квалитет радног учинка, квантитет, самосталност у раду, сигурност, свестраност и спемност за прихватање промена. Процену смо вршили методом скале судова од пет степени и то: не задовољава, још задовољава, добар успех, врлодобар и одличан.⁷⁾ Сваки члан имао је посебан лист. Процењивач је у одговарајућу рубрику уписивао сваком члану за сваку компоненту успешности одговарајући степен успешности. У циљу јаснијег приказивања укупне успешности радника и упоређивања, степене сам касније исказивао у поенима и то: за степен не задовољава 0 поена, још задовољава 25, добар 50, врло добар 75 и одличан успех 100 поена. На следећој табели приказани су резултати процене одговарајућих компонента у просеку за све чланове парова квалификованих, односно неквалификованих радника и проценат испуњавања производне норме на радном месту за 1972. годину.

Компоненте и степени успешности

	квали-	кван-	само-	сигур-	свест-	прих	општи	% извр-
	тет	титет	сталн.	ност	раност	ватањ.	успех	шењ.
					промена			за 1972.
КВ	650	500	625	600	550	550	3475	102,20
НКВ	650	500	575	550	525	450	3250	98,00

У погледу процене успешности квалитета и квантитета у просеку нема никаквих разлика између КВ и НКВ рад-

⁷⁾ Н. Пастуовић: Производна и друштвена ефикасност образовања уз рад у нашим привредним организацијама Пројекат и истраживања у Југословенском заводу за проучавање школских и просветних питања, Београд 1967. год.

ника. И једни и други освојили су по 650, односно 500 поена од 1000 могућих. У свим осталим компонентама успешности (самосталност, сигурност, свестраност и прихватање промена), КВ радници процењени су са већим бројем поена. Највећа разлика у корист КВ радника је код компоненте — прихватање промена. КВ радници на основу процене, у просеку за 10% више прихватају промене у току рада и лакше се привикавају на нове операције. Овај податак свакако упућује на закључке да КВ радници више прихватају промене зато што могу успешније да раде на више места, брже и лакше савладавају нове радне операције. Ово је нарочито значајно за конфекцију у којој радници често морају да мењају по неколико радних операција. Узимајући у обзир све компоненте успешности, КВ радници остварили су 3475 поена или 57,90% а НКВ радници 3250, односно 54,16%.

Интересантно је да код субјективне процене успешности компонента квалитета и квантитета, у проску нема разлике између КВ и НКВ радника, а код објективног мерења (испуњавање производне норме) разлика постоји. КВ радници испунили су производну норму за 1972. годину у просеку за 102,20 а НКВ са 98,00%. Разлика није велика али је значајна јер са њом у свим компонентама радне успешности КВ радници су показали боље резултате, захваљујући свом већем општем и стручном образовању. И поред разлике која се јавља између процене успешности парова, коју су вршили бригадири и технолози и остваривања производне норме као објективне оцене радне успешности, постоји доста висок степен корелације између ова два начина мерења ефикасности рада.

Анализом појединачних процена радне успешности парова и испуњавања производне норме са годинама радног искуства и искуства на радном месту, добијена је позитивна корелација. Са повећањем година радног искуства, резултати су бољи. И резултати испитивања у „Првом мају“ указују на податак да се знање не стиче само образовањем — школовањем, већ и радом и животним искуством. Систем општег и стручног образовања у предузећу један је од основних фактора који утичу на раднике да и у току рада уче, усавршавају своја знања, вештине и навике и тако повећавају продуктивност рада и знатно доприносе скономском развоју своје радне организације.

Организације удруженог рада трпе велике губитке због повреда које се догоде радницима. Многи фактори изазивају или олакшавају јављање повреда. Постоји претпоставка да се повреде јављају више код НКВ радника. У циљу доказа или одбацивања ове претпоставке, извршили смо делимичну анализу повреда на раду КВ и НКВ рад-

ника у „Првом мају“ за период од пет година. На следећој табели приказан је број повређених радника на радном месту и њихова стручна квалификација.

Година	укуп.бр. КВ и НКВ	укуп.бр. повреда	%	број пов. код НКВ	%	бр. повр. код КВ	%
1968.	653	9	1,37	4	1,20	5	1,66
1969.	843	22	2,60	7	1,46	15	3,93
1970.	872	25	2,86	6	1,23	19	4,90
1971.	1057	27	2,55	8	1,41	19	3,86
1972.	990	38	3,83	11	2,30	27	5,26

Број повређених радника по стручним квалификацијама показује да на примеру „Првог маја“ постављена претпоставка није била оправдана. Број повреда код КВ радника је већи у односу на НКВ раднике. Међутим, тешко је само на основу ових података закључити јер КВ радници и НКВ не раде процентуално у истом броју на оним местима на којима најчешће долази до повреда. Нека испитивања у „Првом мају“ указују и на чињеницу да се 38,6% повреда догађа радницима ван радног места-на путу од куће до предузећа, у одласку или повратку са доручка, на путу од једног погона до другог и тако даље.⁸⁾

КВ радници обично раде на местима сложеније операције и најчешће су то млађи радници, а млађим радницима повреде на раду дешавају се чешће и то углавном из два разлога: неискусни су и често показују неку смелост и храброст при раду што доводи и до повреда. Анализом броја укупних повреда за период од пет година може се констатовати да се повреде процентуално незнатно повећавају. Узрок овој појави је брз раст млађе радне снаге, и то углавном жена, које више подлежу повредама него мушкарци, а то је условљено како разликама у физичкој конструкцији тако и разликама у погледу психичких карактеристика. Податак да се повреде на радном месту мање дешавају искуснијим радницима значи да, поред осталих фактора, знање радника које стичу у процесу рада знатно доприноси смањењу повреда а тиме и смањењу губитака.

Поред мерења и процене коју смо извршили и истакли неке ефекте које образовање има на продуктивност рада, обавио сам и анкетирање 667 радника из непосредне производње и то 362 КВ и 305 НКВ радника. Од укупног

⁸⁾ Божидар Петровић: Анализа повреда на раду у „Првом мају“ 1972., у рукопису.

броја КВ радника у матичном предузећу, анкетом је обухваћено 70,56% а НКВ 63,94%. Анкета је била анонимна, а радници су одговоре на питања исписивали у анкети лист ван радног места.

На питање: да ли би садашње радно место променили за место сложеније операције, КВ радници су одговорили да желе са 59,04% а НКВ са 40,61%. Овај податак указује на чињеницу да КВ радници могу да постигну и више него што испуњавања показују. Њихова предност није само у томе што постижу нешто веће резултате у производњи, већ и могућност да могу а и желе да раде на више радних места, па и места сложеније операције. Ово је нарочито значајно за организацију „Први мај“ у којој су честе потребе за променом асортимана производа и радних операција. Приликом промена асортимана производа, искусни КВ радници боље и лакше савлађују нове операције и подбачај норме, који се у таквим приликама сматра нормалним, далеко је мањи него код НКВ. Неквалификовани радници се теже прилагођавају новим операцијама, зато и мање желе промену радних места, а посебно не на сложенијим операцијама. Мању сигурност у себе НКВ радници показали су и одговарајући на питање: да ли вам је потребна помоћ у току рада? Они са 48,85% изјављују да им је помоћ потребна, а КВ са 32,32%. Већу сигурност у себе, спремност за прихватање нових радних места, сложеније операције и мању потребу за помоћи у току рада, КВ радници показују захваљујући баш већем општем и стручном образовању.

На питање: да ли желите да се стручно образујете за радно место на коме сте сада? КВ радници су одговорили да желе са 51,09% а НКВ са 62,10%. Разумљиво је што НКВ радници у већем проценту изражавају жељу да се образују јер је положај НКВ радника неповољнији у односу на КВ. Они често раде на местима мање сложености, чија је стартна основа нижа, а, због недовољног стручног образовања, нису у стању да испуне норму и више зараде. У просеку, лични доходак НКВ радника за 1972. годину нижи је од КВ радника за око 165,00 динара. Вероватно је лични доходак један од основних фактора који утиче на одређење радника за образовање, посебно НКВ, али не и једини и основни. Друштвени положај, осећање сигурности и ауторитет КВ радника већи су у односу на НКВ. Ову констатацију потврђује чињеница да од укупног броја анкетираних КВ радника 28,84% је бирано у органе управљања, а из редова НКВ радника свега 11,49%. Сматрам да су НКВ радници свесни да свој материјални и друштвени положај могу поправити стицањем стручних квалификација па због тога и у већем проценту изражавају жељу за образовањем. Значајан је и податак да радници са потпуном основном

школом, а нарочито са средњом, који раде у производњи у већој мери показују интересовање и жељу да се стручно образују. Они се осећају способнијим, прохтеви су им већи, што је у основи позитивно јер то води ка повећању продуктивности рада. У целини може се закључити да радници из непосредне производње желе да се стручно образују, јер од укупног броја анкетираних, 56,60 је то својеручно и потврдило.

На основу мерења, процене, анкетања анализом повреда и разговора са руководиоцима и стручњацима предузећа може се закључити да радници са већим општим и стручним образовањем показују боље резултате и као индустријски произвођачи и самоуправљачи, што је подједнако значајно за даљи бржи друштвено-економски развој „Првог маја“ и нашег друштва у целини.

З А К Љ У Ч А К

Развој процеса производње и усавршавање технологије у „Првом мају“ захтевају квалификованију радну снагу и шире опште образовање произвођача. Испитивање указује на међусобну зависност општег и стручног образовања радника и продуктивности њиховог рада. Значајан је резултат испитивања да радници са већим стручним квалификацијама, а нарочито са већим општим образовањем, постижу боље резултате у производњи, лакше се сналазе у новим радним операцијама и брже осамостаљавају, потребан је мањи надзор над њиховим радом, односно што је ниво образовања радника нижи, потешкоће су веће и резултати слабији. Нарочито је ефикасно оно стручно образовање које се у „Првом мају“ примењује за новопримљене раднике и по облику представља специфичан „тренинг“ непосредно пре укључења у процес производње. Може се закључити да су повећани ниво општег образовања радника и култура рада, која се у овом колективу посебно негује, нарочито утицали на знатно повећање продуктивности рада последњих година.

Образовање радника свих категорија заузима значајно место у повећању продуктивности рада, а инвестиције у образовање и стручно оспособљавање произвођача двоструко се исплате: непосредно—повећавањем продуктивности и посредно—развијањем самоуправљања и друштвених односа у целини, што омогућава даљи и бржи развитак организације удруженог рада. Због тога образовању произвођача у наредном периоду треба поклонити посебну пажњу.

Досадашња политика у области образовања произвођача и кадрова дала је добре резултате. На основу броја стипендиста и броја ученика у школи за КВ раднике који

се припремају за потребе „Првог маја“, може се закључити да ће у наредном периоду „Први мај“ моћи за врло кратко време да обезбеди потребан стручни кадар и примати само квалификовану радну снагу.

Међутим, овај начин обезбеђивања кадрова и стручне радне снаге, образовањем ван рада, није довољан и не сме да буде једини. Потребно је у наредном периоду, како је и Статутом предвиђено, обезбедити услове и предузети одговарајуће мере да сви запослени радници, бар до 45 година старости, имају потпуну основну школу и смањити вишак неквалификованих радника од 477, колико их је данас у производњи, на 20 како се систематизацијом радних места предвиђа.

Стечена знања произвођача треба стално дограђивати у складу са променама у технологији, организацији производње, расподели дохотка, самоуправљања и целокупног друштвеног живота. Због специфичних потреба „Првог маја“ треба и стечена знања КВ радника проширивати знањима за рад на сличним пословима у циљу њиховог лакшег уклапања у сложенији рад. Поред овога, познато је да се и знање школованих и КВ радника временом губи пропорционално истом брзином којом расте напредак технике и науке уопште. Једна стара кинеска пословица каже: „Знање које се не допуњује сваког дана, смањује се сваког дана.“ Због тога сматрам да у наредном периоду образовање уз рад треба да има приоритетан значај за радну организацију и то треба да буде основни предмет делатности кадровске службе и не само ње.

Образовањем уз рад може једино и да се обезбеди стално обнављање и допуњавање знања свих запослених, а тиме стално и утиче на повећање продуктивности рада и развој друштвених и самоуправних односа у организацији удруженог рада.

Привредни развитак мање друштвено-економске и територијалне заједнице као што је општина, поред специфичних особености ужег локалног аспекта, у одговарајућој је повезаности и са регионалним карактеристикама развоја. Поред осталих услова, развитак појединих региона а такође и сваке општине, у погледу динамике и праваца, опредељен је у великој мери затеченом производно-техничком основом. У ствари, наслеђена материјална основа пружа боље или слабије услове за бржи развитак. У овом смислу, подручје Пирота, а такође и читав југоисток Србије, на старту социјалистичке изградње и у процесу убрзаног развоја сусрело се са свим консеквенцама заоштрених противуречности у ранијим друштвеним условима у погледу неравномерности територијалног развитка. Те неравномерности, створене услед деловања законитости робне производње, представљале су израз историјске тенденције, која се у капитализму испољава између знатно развијенијег „севера“ и неразвијеног „југа“ (како у националним тако и у ширим размерама). Оне су деловале на заоштравање не само привредних већ и социјалних неједнакости, а одражавају се и у социјалистичким условима, поготово ако је у питању недовољно брз или закаснио динамичан привредни развој, као што је случај са подручјем југоистока Србије.

Напред истакнути моменат истиче се због тога што је подручје Пирота припадало неразвијеном „југу“, са свим неповољним последицама на ниво општедруштвеног развоја, животни стандард и запошљавање. Посебан значај овог момента произилази из чињенице да од материјалног наслеђа зависи не само динамика и структура развоја, већ посебно и укупна проблематика привреде у недовољно развијеним подручјима, која поприма извесне специфичне карактеристике у њима у односу на друга развијенија подручја. Временом, после превазилажења фазе иницијалне индустријске изградње и са остваривањем вишег нивоа

развоја, који се по правилу достиже одговарајућом материјалном подршком и другим подстицајима од стране шире друштвене заједнице, ова зависност бледи и постепено нестаје, а поједине специфичне врсте проблема и њихове димензије губе својеврсне карактеристике. Уколико је динамика привредних токова бржа утолико се релативно краће време манифестују поједини спецификуми економске проблематике недовољно развијеног подручја, које остварује интензиван друштвено-економски развитак.

У овом напису после истицања основних карактеристика досадашњег привредног развоја комуне Пирот, посебно ће се акцентирати битни проблеми развоја привреде, а исто тако ће се концизно изложити и могућности перспективног развитака привреде.

Карактеристике досадашњег привредног развоја

У периоду после рата нешто дужем од једне деценије, комуна Пирот је припадала најнеразвијенијим подручјима у Србији и имала је све карактеристике засталиг аграрног подручја. У привредној структури комуне екстензивна и нискоакумулативна пољопривреда приватног сектора имала је доминантно место. Друштвени сектор привреде био је слабо развијен и тек сваки десети активни становник био је запослен у друштвеној привреди. Индустрија је била заступљена са малим бројем недовољно развијених организација, слабе техничке опремљености и ниске продуктивности рада. Национални доходак по становнику, као синтетизовани израз нивоа економске развијености, био је за 40 посто нижи у односу на републички просек, што се неповољно одражавало не само на могућности привредног развоја, већ и на животни стандард и развој друштвених делатности.

Традиционална производња — занатство, сточарство, прерада млека, производња ћилимова — по којој се Пирот одавно прочуо у земљи и свету и која је с обзиром на изванредан квалитет раније обезбеђивала значајне компаративне предности, у новим условима социјалистичке изградње и интензивне индустријализације земље није могла бити Пироту ни приближна компензација за неостварене привредне ефекте услед изостављања процеса брже индустријализације у периоду после ослобођења, дужем од једне деценије. Посматрано у контексту основних услова и циљева послератног развитака земље, извесно заповљавање развоја појединих делова и територијалних целина, које се поред других подручја односило и на југоисток

Србије, било је диктирано економским, стратегијским и другим разлозима.

У првим послератним годинама изградња енергетике и базичне индустрије земље (дакле, грана првог одељка) захтевала је велику концентрацију расположивих домаћих и иностраних средстава и њихово претежно пласирање у оним привредним гранама и подручјима која су обезбеђивала највеће привредне ефекте, повезано са сировинским, саобраћајним и другим условима. Политика равномернијег територијалног развитка могла се спроводити тек у другој етапи развоја, пошто је изграђена одговарајућа материјална — техничка основа. Преоријентација праваца инвестиција са аспекта привредне структуре и комплетнија подстицајна политика неразвијених подручја почела је да се спроводи са петогодишњим планом развоја за период 1957 — 1961. године са усмеравањем гарантованих инвестиција и, нарочито, са формирањем и функционисањем специјализованог Фонда за развој недовољно развијених подручја Србије у периоду 1961. до 1965. године.

Мада су производне снаге комуне Пирот биле веома слабо развијене, може се констатовати да су постојали релативно повољни услови — географски, природни, затим, традиција у појединим делатностима, квалификована радна снага и др. — за интензивнији привредни развитак. Тако су расположиви капацитети и стручни кадрови у гумарској индустрији представљали одговарајућу основу за брже проширење капацитета у вези развоја моторне индустрије у земљи. Развијено сточарство, квалификована радна снага и традиција у тој области пружали су основне услове за развитак текстилне индустрије (вуне и коже, конфекције), затим, прерадних капацитета у пољопривреди (прерада млека и прерада меса). Солидан шумски фонд омогућавао је развитак дрвне индустрије. Развијено занатство са стручном радном снагом представљало је у појединим доменима потенцијалне терене за прерастање неких занатских организација у индустријске организације.

Пунија активизација ових и других услова и могућности привредног развоја комуне Пирот могла је бити остварена само уз обимна инвестирања у одговарајуће капацитете. У ствари, било је неопходно уклонити „уско грло“ ширих размера које се испречавало између релативно солидних услова развоја и обиља недовољно искоришћене радне снаге и које је представљало значајан фактор успоравања привредног развитка. Конкретније речено, било је неопходно инвестирати у средства за рад која омогућују продуктивније ангажовање радне снаге и потпуније искоришћавање предмета рада и осталих услова.

развоја, који се по правилу достиже одговарајућом материјалном подршком и другим подстицајима од стране шире друштвене заједнице, ова зависност бледи и постепено нестаје, а поједине специфичне врсте проблема и њихове димензије губе својеврсне карактеристике. Уколико је динамика привредних токова бржа уколико се релативно краће време манифестују поједини спецификуми економске проблематике недовољно развијеног подручја, које остварује интензиван друштвено-економски развитак.

У овом напису после истицања основних карактеристика досадашњег привредног развоја комуне Пирот, посебно ће се акцентирати битни проблеми развоја привреде, а исто тако ће се концизно изложити и могућности перспективног развитака привреде.

Карактеристике досадашњег привредног развоја

У периоду после рата нешто дужем од једне деценије, комуна Пирот је припадала најнеразвијенијим подручјима у Србији и имала је све карактеристике заосталог аграрног подручја. У привредној структури комуне екстензивна и нискоакумулативна пољопривреда приватног сектора имала је доминантно место. Друштвени сектор привреде био је слабо развијен и тек сваки десети активни становник био је запослен у друштвеној привреди. Индустрија је била заступљена са малим бројем недовољно развијених организација, слабе техничке опремљености и ниске продуктивности рада. Национални доходак по становнику, као синтетизовани израз нивоа економске развијености, био је за 40 посто нижи у односу на републички просек, што се неповољно одражавало не само на могућности привредног развоја, већ и на животни стандард и развој друштвених делатности.

Традиционална производња — занатство, сточарство, прерада млека, производња ћилимова — по којој се Пирот одавно прочуо у земљи и свету и која је с обзиром на изванредан квалитет раније обезбеђивала значајне компаративне предности, у новим условима социјалистичке изградње и интензивне индустријализације земље није могла бити Пироту ни приближна компензација за неостварене привредне ефекте услед изостављања процеса брже индустријализације у периоду после ослобођења, дужем од једне деценије. Посматрано у контексту основних услова и циљева послератног развитака земље, извесно запостављање развоја појединих делова и територијалних целина, које се поред других подручја односило и на југоисток

Србије, било је диктирано економским, стратегијским и другим разлозима.

У првим послератним годинама изградња енергетике и базичне индустрије земље (дакле, грана првог одељка) захтевала је велику концентрацију расположивих домаћих и иностраних средстава и њихово претежно пласирање у оним привредним гранама и подручјима која су обезбеђивала највеће привредне ефекте, повезано са сировинским, саобраћајним и другим условима. Политика равномернијег територијалног развитка могла се спроводити тек у другој стапи развоја, пошто је изграђена одговарајућа материјална — техничка основа. Преоријентација праваца инвестиција са аспекта привредне структуре и комплетнија подстицајна политика неразвијених подручја почела је да се спроводи са петогодишњим планом развоја за период 1957 — 1961. године са усмеравањем гарантованих инвестиција и, нарочито, са формирањем и функционисањем специјализованог Фонда за развој недовољно развијених подручја Србије у периоду 1961. до 1965. године.

Мада су производне снаге комуне Пирот биле веома слабо развијене, може се констатовати да су постојали релативно повољни услови — географски, природни, затим, традиција у појединим делатностима, квалификована радна снага и др. — за интензивнији привредни развитак. Тако су расположиви капацитети и стручни кадрови у гумарској индустрији представљали одговарајућу основу за брже проширење капацитета у вези развоја моторне индустрије у земљи. Развијено сточарство, квалификована радна снага и традиција у тој области пружали су основне услове за развитак текстилне индустрије (вуне и коже, конфекције), затим, прерадних капацитета у пољопривреди (прерада млека и прерада меса). Солидан шумски фонд омогућавао је развитак дрвне индустрије. Развијено занатство са стручном радном снагом представљало је у појединим доменима потенцијалне терене за прерастање неких занатских организација у индустријске организације.

Пунија активизација ових и других услова и могућности привредног развоја комуне Пирот могла је бити остварена само уз обимна инвестирања у одговарајуће капацитете. У ствари, било је неопходно уклонити „уско грло“ ширих размера које се испречавало између релативно солидних услова развоја и обиља недовољно искоришћене радне снаге и које је представљало значајан фактор успоравања привредног развитка. Конкретније речено, било је неопходно инвестирати у средства за рад која омогућују продуктивније ангажовање радне снаге и потпуније искоришћавање предмета рада и осталих услова.

Захваљујући инвестицијама шире друштвене заједнице, великим сопственим напорима и одрицањима, зачарани круг друштвено-економске неразвијености комуне Пирот почео је одлучно да се разбија после 1957. године. На таквим основама остварен је динамичан привредни развитак, а изразита неразвијеност за релативно кратко време скоро да је превазиђена.

Инвестициона улагања у привреди у периоду од 1957. до 1972. године

— Текуће цене —

— У н. дин. —

Привредна област	Износ	Структура
Индустрија	364,924.440	74,50
Пољопривреда	21,257.970	4,26
Шумарство	9,420.810	1,87
Грађевинарство	29,791.900	6,03
Саобраћај	32,927.150	6,63
Трговина и угоститељство	14,525.020	2,90
Занатство	18.980.880	3,81
УКУПНО:	491,828.170	100,00

У периоду индустријализације и интензивног привредног развоја остварена су висока инвестициона улагања. Привредне инвестиције су просечно годишње износиле 30 милиона н. динара, с тим што не треба губити из вида да би валоризација раније материјализованих инвестиција са садашњим ценама свакако показала да је у питању знатно већи обим реалних инвестиција у односу на њихов исказани номинални израз, пошто су цене ранијих година биле знатно ниже. У једном дужем периоду највећи део инвестиционих улагања потиче из зајмова и кредита, мада је такође био веома значајан степен улагања сопствене акумулације, јер је у већем броју година у просеку око 30 посто друштвеног производа комуне био ангажовано у сврхе инвестиције.

Највећи обим инвестиција био је ангажован у области индустрије, која је апсорбовала 74,5% укупних привредних инвестиција. Снажно акцентирање индустријских инвестиција представљало је неопходност, с обзиром да индустријализација представља основни метод убрзаног привредног развоја. Међу индустријским гранама, у погледу обима инвестиција, најважније место има гумарска ин-

дустрија, затим, текстилна, дрвна индустрија и др. У склопу привредних инвестиција, после индустрије највеће инвестициона средства су уложена у грађевинарству и саобраћају, док су релативно мања средства уложена у пољопривреди, занатству, трговини и угоститељству, и, најзад, у шумарству.

Обимна инвестициона улагања у протеклој деценији и по, усредсређена првенствено на изградњу индустријских капацитета, омогућила су стварање материјалне и производно-техничке основе за убрзани привредни развитак комуне. Захваљујући томе, уместо раније традиционалне репутације Пирота по занатству и сточарству, тј. по ћилиму, качкаваљу, грнчарији, данас је пиротска привреда позната не само у земљи већ и у свету по производима гумарске, текстилне, дрвне, прехранбене и остале индустрије.

Значајна инвестициона улагања, повећање техничке опремљености рада и продуктивности уз већу запосленост у друштвеном сектору, омогућили су остваривање високих стопа привредног раста и паралелно ширење репродуктивне основне привреде. У периоду између 1957. и 1965. године друштвени производ привреде комуне повећан је номинално за 3,3 пута, а национални доходак за 3,4 пута, са просечном годишњом стопом пораста од преко 15%. Првих година реформе, тј. између 1965. и 1968. године, дошло је до успоравања динамике привредног развоја. У периоду између 1968. и 1972. године остварени су следећи резултати привредног развоја у друштвеном сектору привреде:

— Текуће цене —
— У 000 н. дин. —

Елементи привређ.	1968.	1969.	1970.	1971.	1972.
Укупан приход	734.404	954.182	1.055.112	1.391.623	1.892.942
Доход. за расп.	194.043	253.206	248.246	332.387	457.582
Бруто лични дох.	124.427	154.609	171.139	221.536	314.675
Фондови	37.402	55.233	77.107	110.581	142.907
Нето лич дохоци по запосленом у н. д.	623	741	830	970	1.205
Број запослених	10.614	11.112	12.056	13.398	14.668

У 1972. години у односу на 1968. годину укупан приход друштвене привреде повећан је номинално за 2,5 пута, фондови су скоро учетворостручени, нето лични дохоци по запосленом су безмало удвостручени, а број запослених у

привреди повећао се за 4.054 радника, тј. за 40%. Спољно-трговинска размена комуне, паралелно са убрзаним привредним развојем, такође се остварује у динамичним релацијама. Мада је увоз доминантнији од извоза, с обзиром на велику зависност прерађивачких индустријских капацитета од увозних репроматеријала, у извозу се такође остварују високе стопе раста. У 1972. години извоз је достигао рекордни ниво од преко 190 милиона н. динара.

Интензиван привредни развој комуне истовремено је оствариван уз радикалну измену привредне структуре у корист непољопривредних делатности. У склопу привредне структуре друштвеног сектора индустрија има апсолутну доминацију — у 1972. години индустрија је учествовала са нешто више од 60% у формирању укупног прихода комуне, са 66% у формирању дохотка за расподелу, са 71% у формирању фондова, а истовремено је у индустрији било запослено 63% од укупног броја радника. Са аспекта квалитета економије и ефеката привређивања, најзначајније место имају гумарска индустрија („Тигар“) и текстилна индустрија („Први мај“ и Индустрија вуне и коже).

У сумарној оцени досадашњег привредног развитка комуне може се истаћи да је остварена динамика развоја омогућила битно сужавање раније наслеђеног јаза неразвијености у односу на развијенија подручја, а национални доходак по становнику комуне Пирот приближио се републичком просеку.

Основни проблеми привредног развоја

Динамичан привредни развитак и брза трансформација привредне структуре комуне били су праћени одређеним проблемима, који су повезани са историјским наслеђем привредне и друштвене неразвијености. Осим актуелних проблема који су карактеристични и за друга подручја, као што су нестабилност привредних токова, неликвидност, недовољна обезбеђеност обртним средствима и др. за комуну Пирот и слична недовољно развијена подручја карактеристични су и одређени специфични проблеми, који резултирају из сиромашног привредног наслеђа и обимног кредитирања привредног развоја оствареног у кратком временском року. Ти проблеми у значајној мери отежавају позицију привреде комуне у друштвеној подели рада и доводе је у релативно инфериорнији положај у погледу свеукупности услова рада и привређивања. Они се још јаче испољавају последњих година услед инфлаторних кретања и заоштравања привредно-системских мера. У наставку ће се истаћи неки битнији проблеми, који делују на извесно успоравање динамике привредног развоја

чији ће се утицај осећати у одговарајућој мери и у наредном подручју.

1. Релативно ниска производно-техничка опремљеност рада у целини у привреди и посебно по појединим гранама и предузећима, која резултира из несташнице сопственог капитала, незаокружености и некомплетности појединих индустријских капацитета, својевремено финансираних претежно из Фонда за развој недовољно развијених подручја, проузрокује нижу продуктивност рада и економске ефекте. Већи број постојећих привредних капацитета на подручју Пирота заузима слабије место у погледу техничко-технолошке оспособљености у склопу одређених групација и шире друштвене поделе рада. У оквиру индустрије комуне једино текстилна индустрија (тј. предузећа Савремена конфекција „Први мај“ и Индустрија вуне и коже) има већу вредност оруђа за рад по раднику, односно, вишу техничку опремљеност рада у одговарајућој гранској конкуренцији (а такође искоришћеност постојећих капацитета у индустрији је незадовољавајућа). Услед тога, остварени доходак по раднику, као један од показатеља продуктивности рада, био је у 1971. години у индустрији комуне нижи за 13% у односу на остварени просек у СР Србији, односно, нижи за 20% у односу на просечно остварену продуктивност индустрије у СФРЈ.

2. С обзиром да је привредни развитак комуне Пирот, као недовољно развијеног подручја, кредитиран у периоду после 1957. године у његовој иницијалној фази индустријализације, то је већина постојећих капацитета релативно високо оптерећена ануитетским обавезама, које често премашују акумулативну способност појединих предузећа и практично угрожавају чак и просте размере друштвене репродукције. Отуда је реална репродукциона основа привреде сужена, што се одражава на успоравање даљих процеса модернизације и побољшавање квалитета економије. Тако је остварена акумулација у 1971. години износила 77 милиона н. динара, амортизација 31 милион динара, док су обавезе по инвестиционим кредитима које су доспеле у 1972. години износиле 54 милиона динара. Практично је близу 60% суме акумулације и амортизације требало ангажовати за отплату ануитетских обавеза. У 1972. години су били у овоме смислу релативно повољнији односи за привреду комуне, пошто је акумулација била већа, а такође и амортизација, док су ануитетске обавезе нешто мање. Питање измиривања ануитетских обавеза је велики проблем за један број радних организација, које су принуђене да траже одлагање тих обавеза.

3. Осим наслеђене ниске привредне основе, за подручје Пирота и слична недовољно развијена подручја ка-

рактирестична је и неадекватна привредна структура која се манифестује преко релативно високог учешћа углавном екстензивне и ситносопственичке пољопривреде, већег броја ситних и дезинтегрисаних занатских организација, наглашеног учешћа прерађивачких капацитета у оквиру индустрије који су јако зависни од увозних репродукционих материјала, високог учешћа радно интензивних грана и др. Оваква привредна структура, уз напомену да је значајан број привредних организација инфериоран у погледу техничке опремљености рада и продуктивности, свакако увелико опредељује реалне могућности и динамику развоја. Са аспекта композиције привредне структуре, за даљи развој пиротске привреде од пресудног значаја ће бити висока инвестициона улагања у гумарској индустрији („Тигар”), с обзиром да ова индустрија, посебно у делу производње пнеуматике (ауто-гума) припада пропульзивним гранама индустрије са високим стопама раста као пратилац аутомобилске индустрије.

4. Недостатак обртних средстава такође је озбиљан проблем развоја, с обзиром на обавезу привреде да обезбеди ова средства sukcesивно до 1975. године. Овај проблем је посебно акутан у просеку код сваке четврте привредне организације. Све док се не обезбеде трајна средства у предвиђеним износима, тј. у зависности од нивоа просечно коришћених залиха, радне организације не могу улагати сопствена средства у инвестиције, нити могу добити кредит за инвестиције. Успешно решавање овог проблема практично је услов даљег ширења репродуктивне основе и њеног модернизовања. То је истовремено услов бољег искоришћавања производних капацитета.

5. Заоштравање привредно-систематских мера, усмерених на побољшавање ликвидности, односа у спољнотрговинској размени и стабилизацију укупних економских токова, са укупним својим ударним дејствима негативније се одражава на субјекте привређивања у недовољно развијеним подручјима, као што је комуна Пирот, услед њихове слабије економске снаге, организованости и у извесној мери услед постојеће композиције привредне структуре, која је јаче изложена таквим дејствима. Дакле, поједини нови привредно-систематски инструменти, у смислу заоштравања услова привређивања, углавном у јачој мери погађају привреду недовољно развијених подручја у односу на развијена подручја. Осим тога што имају слабију материјалну основу, недовољно развијена подручја се, како из објективних тако и из субјективних разлога, спорије адаптирају на заоштравање услова привређивања. На примеру пиротске привреде ово се евидентно манифестује после доношења мера привредне реформе, када је дошло

до битнијег успоравања динамике привредног развоја и извесног проширивања јаза неразвијености у односу на просечни ниво развијености у Републици. Такође, у току 1972. и 1973. године, услед деловања оштрих мера са циљем сузбијања неликвидности, један део привреде се не уклапа у нове услове привређивања.

6. Осим евидентног заостајања подручја Пирота за просечним развојем привредних и друштвених делатности других развијенијих подручја и Републике, у једном дужем временском периоду још изразитије је било заостајање у развоју појединих елемената крупне инфраструктуре, као што је путна привредна, водопривреда, кадровска основа итд. Такође је у досадашњем периоду било карактеристично заостајање у погледу развоја појединих непривредних делатности: здравства, образовања, културе, што још више отежава целину и онако неповољних услова рада, живота и привређивања. Све се то такође на посредан начин одражава и на резултате привредног развоја. У новије време са веома амбициозним програмима чине се озбиљни напори и улажу обимна средства, у циљу разрешавања ових проблема, што ће се свакако позитивно одразити на перспективно побољшавање општих услова рада.

7. Коначно, по правилу је на недовољно развијеном подручју, што важи и за комуну Пирот, знатно нижи животни и друштвени стандарди, што исто тако има одговарајуће реперкусије на динамику развоја. Тако су, на пример, просечни лични доходи по запосленом у привреди кому не Пирот за преко 20% нижи у односу на одговарајући просек у СР Србији. Уз то, флукутација радне снаге, нарочито стручних радника, је доста интензивна, а истакнути услови не делују довољно привлачно на долазак квалификоване радне снаге из других подручја.

Истакнути сплет углавном објективних услова и проблема има значајан утицај на динамику друштвено-економских токова комуне и у одређеној мери опредељује дистанице у погледу нивоа развијености према другим подручјима у Републици. То ће такође имати утицаја и на даље тенденције развоја у односу на одговарајуће просеке. Целина ових објективних проблема чини да су укупни услови привређивања, рада и живота неједнаки са територијалног аспекта. Услед тога, на изглед једнаки услови привређивања у оквиру појединих привредних грана на релацији развијени — неразвијени, трансформишу се у различите, тј. неповољније услове у којима се налазе актери привређивања на недовољно развијеном подручју, што се такође односи и на подручје Пирота. Ове неједнакости услова, које се испољавају у територијалној дијемнзији, долазе отуда што су радне организације недовољно развијених

подручја слабије технички опремљене, производно технички незаокружене и са нижом продуктивношћу, релативно већим ануитетским обавезама и локалним самодоприносивама, већим трошковима производње, недовољним обртним средствима итд.

Произилази да је одговарајућа друштвена интервенција и подстицај неопходност и услов бржег превазилажења одређених проблема и неједнакости у територијалном погледу. У противном прети реална опасност од успоравања развоја недовољно развијених подручја, па и продубљивања постојећих разлика у степенима развијености и задржавања појединих подручја у зачараном кругу неразвијености.

У периоду између 1965. и 1970. године од стране Републике је изостало материјално подстицање развоја недовољно развијених подручја, што се одразило на задржавање, па и увећавање постојећих разлика. Доношењем новог Закона о Републичком фонду за подстицање развоја недовољно развијених подручја конституисана је нова политика и метод потпомагања развоја ових подручја до 1975. године. С обзиром на ниво националног дохотка, комуна Пирот нема право на добијање кредита из овог Фонда за кредитирање инвестиција у домену привредног развоја, већ може добити средства за финансирање модернизације и изградњу путне мреже, финансирање изградње и опремање школских и здравствених капацитета, као и објеката културе и физичке културе, што ће у сваком случају допринети бржем укупном друштвено-економском развоју комуне. Извесна средства из овог Фонда су већ ангажована, а постоје програми за улагање нових средстава.

Са истицањем ових углавном објективних проблема привредног развоја комуне Пирот, који су увелико карактеристични и за друга недовољно развијена подручја, не потцењује се значај субјективних слабости у процесу развоја. Многи субјективни проблеми нису само спецификум неразвијеног подручја, иако се на њему јаче испољавају, већ се истовремено манифестују и на развијеном подручју. У наставку ће се концизно истаћи поједини од тих проблема:

— Целина интеграционих спрега и пословно-техничке сарадње, како између привредних организација унутар комуне тако и са организацијама других подручја и групација, није задовољавајућа. У томе смислу посебно је неповољно стање у пољопривреди и занатству, које би морало у најскорије време да се превазиђе, уколико се жели остваривање већих ефеката привређивања. Пут остваривања одговарајућих интеграционих спрега и пословне сарадње треба да води преко појединачних друштвених договора

о подели рада, одређених заједничких акција, заједничког инвестирања, што у целини треба да ствара климу позитивних пословних односа и поверења, омогућује усклађивање интереса и интегрално повезивање пословних активности.

— Кадровска основа у комуни је неповољна, јер из анализе квалификационе структуре запослених радника (у привреди и непривреди заједно) произилази да половину запослених чине радници са нижом спремом, полуквалификовани и неквалификовани, дакле, радници који су практично без икаквих квалификација. У поређењу са просечним стањем у СФРЈ и СРС квалификациона структура у комуни је знатно неповољнија, нарочито у погледу заступљености виших степена квалификација. Посебан проблем се односи на недостатак високостручних и креативних кадрова.

— Целина питања организације рада, расподеле и самоуправљања у једном броју привредних организација не остварује се на адекватан начин, те представља озбиљну тешкоћу за остваривање што позитивнијих економских ефеката. Осим случајева пружања свесног отпора позитивнијем регулисању ових питања, често се ради и о несхватању праве њихове улоге у процесу рада, првиређивању и у друштвеним односима и, посебно, у погледу могућности накнадног повећања продуктивности рада тим путем без неких посебних улагања.

— Непостојање целовитих концепција развоја и недовољно уношење и примена научно-техничког прогреса и иновација у производњи онемогућују модерније привређивање, како у неким већим организацијама тако и у највећем броју мањих радних организација. Недовољно уважавање плана, адекватне тржишне оријентације производње и занемаривање науке као основне производне снаге друштва, има одраза не само на текуће резултате производње, већ ће се такође рефлектовати на перспективне ефекте и могућности развоја.

Истакнути проблеми, а такође и остали проблеми развоја комуне, у значајној мери носе печат сиромашног привредног развоја прошлости и релативно закаснелог убрзаног друштвено-економског развоја. Са овим последицама привреда ће се и надаље сусретати, с тим што ће се оне поступно у току развоја ублажавати. Имајући у виду досадашње тенденције развоја и, посебно, укупне услове, могућности и достигнути степен развитка, може се закључити да ће се већина набројаних проблема успешно разрешавати, с тим што ће динамика њиховог превазилажења зависити од општих друштвених и привредно-системских

услова, а нарочито од степена унутрашње организованости и ефикасности у радним организацијама и комүни у целини.

Могућности перспективног развитака

У погледу свеукупности услова за даљи развој пиротске привреде може се истаћи да постоје значајне природне и друштвено-економске претпоставке за настављање динамичног развитака. Прворазредан значај за перспективни развитака комүне има остварени ниво развоја и изградбени капацитети у индустрији и осталим привредним гранама. Техничка опремљеност рада која се стално побољшавала, а надаље ће се такође интензивно мењати, свакако ће бити примарни фактор ефикаснијег искоришћавања одређених природних, људских, тржишних и других потенцијалних могућности. Из тих разлога у значајном броју привредних организација су се у новије време континуирано предузимале потребне мере у правцу модернизације средстава за рад, а овај процес ће се интензивније наставити у наредном периоду. Уз то, биће неопходно паралелно и адекватно побољшавање кадровске основе.

Основни циљеви перспективног друштвено-економског развитака комүне у периоду до 1975. године, а такође и после тога периода, концентрисани су на сүстизавање нивоа развоја развијенијих региона и подручја и непрестано смањивање разлика у односу на републичке просеке. Затим, ови циљеви се односе на даљу индустријализацију комүне, при чему индустрија треба да учврсти своје вјество у привредној структури, да даје основни тон укупним привредним кретањима и да подстиче и остале привредне гране на убрзанији развој, нарочито, саобраћај, трговину, грађевинарство, пољопривреду. Циљеви перспективног развоја су такође усмерени на економско стабилизовање, јачање и модернизовање постојећих радних организација, потом, уз акцентовање индустрије, брже развијање и оних грана у којима комүна има извесне компаративне предности и богату традицију (пољопривреда, посебно, сточарство и прерада пољопривредних производа и др). Продуљивање самоуправних друштвено-економских односа и развијање непосредног самоуправљања, даљи пораст животног стандарда, повезан са очекиваним порастом продуктивности рада и дохотка, динамичније запошљавање нове радне снаге, интензивнија изградња путне, комүналне и остале друштвене инфраструктуре, такође су битни циљеви којима ће бити инспирисано раздобље друштвено-економског развоја комүне до 1975. године и после тога периода.

Полазећи од већ оствареног материјално-техничког нивоа, предвиђене интензивне инвестиционе активности, јачање квалитативних промена у привреди, предвиђа се да ће у наредном периоду укупан приход расти по стопи од 10 до 12%, друштвени производ и доходак по стопи од 9 до 10%, бруто лични доходи по стопи од 9,5 до 10,5%, фондови 8,5 до 9,5% и запосленост по стопи од 3 до 4%. Ове стопе раста веће су од предвиђених стопа раста ширих друштвено-политичких заједница. На бази предвиђених стопа раста национални доходак по становнику у комүни до 1975. године треба да се повећа за преко 50%, односно од близу 6.000 динара националног дохотка по становнику у 1970. години, предвиђа се приближавање износу од 10.000 динара у 1975. години.

У наредном периоду укупна инвестициона улагања треба да буду скоро петоструко већа у односу на претходни период, тј. треба да премаше износ од 900 милиона динара, при чему предвиђена инвестициона улагања за изградњу нове фабрике радијалне пнеуматике „Тигра“ чине гро инвестиција и имају капиталну важност за пиротску привреду. Такође, у овом периоду број запослених радника треба да се повећа за око 3.000, с тим што ће индустрија запослити највећи број радника, уз значајније побољшање квалификационог састава радне снаге. Извоз, првнствено индустријских производа, треба у наредном периоду да се утростручи, затим, да се побољша ликвидност радних организација, самоуправна и производно-техничка организованост и да се у целини битније побољшају квалитативни елементи рада и привређивања. Динамичнији и стабилнији развитак комүне у наредном периоду треба да се оствари на основу успешне реализације посебних циљева и задатака развоја појединих делатности и радних организација. Овакав развитак треба да омогући превазилажење и ублажавање многих проблема, а исто тако треба да омогући приближавање овог подручја развијенијим подручјима.

Уводне напомене

Подручје слива Нишаве и Лужнице има повољне земљишне и климатске услове за развој шума. Некада је већи део укупне површине подручја био под шумама, док сада површина шума и шумског земљишта обухвата нешто преко једне трећине укупне површине подручја. Структура шумског фонда по површини и дрвној маси при томе је врло неповољна, јер преовлађују ниске шуме са малом дрвном масом, као и деградиране шуме и шикаре. Када се овоме дода да доста велики простор (14% укупне површине подручја) заузимају голети и неплодно земљиште, онда је то очит доказ доста рђавог поступка са шумама у прошлости.

Подручје Нишаве има релативно доста добро развијену дрвну индустрију, коју треба снабдевати сировинама. Са друге стране наша земља, па и подручје третираног слива, значајан је извозник производа шумарства и дрвне индустрије. Извоз производа шумарства није по обиму велики, али је од значаја за заједницу, пошто при томе не увози, или врло мало.

Шумарство и дрвна индустрија слива Нишаве и Лужнице запошљавају преко 4.000 радника. Када се овоме дода број запослених у занатским дрвопрерађивачким организацијама, онда број запослених прелази цифру од 5.000, што је од значаја за ово подручје.

Када се узме у обзир да се дрвна индустрија у земљи, а поготово на овом подручју, развијала и да планира свој будући развој углавном на домаћој сировини, као и да су главни шумски масиви, као и локације дрвне индустрије углавном у недовољно развијеним регионима и подручју какво је ово, то је тим значајнија улога шумарства и дрвне индустрије. Није од малог значаја и удео шумарства и дрвне индустрије подручја у нето друштвеном производу привреде подручја: укупан приход шумарства (Шумског газдинства Пирот и Ниш — део) у 1971. години

износио је преко 30 милиона, а дрвна индустрија (ДК „По-лет“ Пирот, „Столар“ Пирот, „Циле“ Димитровград, „Ук-рас“ Бела Паланка, ДК „14. октобар“ Ниш) преко 130 милиона динара.

Напред су наведене углавном само економске, мер-љиве вредности шума и користи од њих. Међутим, ако се овоме дода и онај део вредности шума познат под именом „опште корисне функције шума“, које имају вишеструки и далеко већи износ него економска вредност, онда се тек може осетити укупна вредност и значај шума.

I — Досадашњи поступак са шумама и настанак ерозије земљишта

Историја шума је истовремено и део историје цивилизације. Коренови човекове културе (историје) почињу крчењем шума и њиховим претварањем у пољопривредно земљиште. Али стање шума је уско повезано и са настанком и развојем ерозије, као последице девастације шума. Развитак, ипак, ерозије не зависи само од природних сила, већ и од начина на који човек користи земљу. Може се рећи да није било штетног дејства човека и људског рода на земљи, не би било тако изразитих штета од ерозије и поплава. Биолошки, пак, ерозивни циклус почиње оног тренутка када је човек својим радом, искоришћавањем земљишта, пореметио равнотежу (однос органских и неорганских сила) и уништио заштитну улогу биљног покривача, који штити површину земље од разноврсног дејства атмосферских сила (воде, гравитације, топлоте и др.).

У периоду српске средњовековне и турске аграрне епохе пада настанак и развој ерозије у нашим крајевима. Српска аграрна епоха од XI до прве половине XV века одликује се јачим развитком сточарства и ратарства. Планински становници силазе у плодне равнице. Тада пада јаче крчење шума и настанак ерозије. Турска аграрна епоха траје од половине XV до половине XIX века. То је епоха шумског аграрног феудализма. Сточарство (особито гајење коза) достиже највећи развој, па и ратарство. У тој етапи настаје јако сатирање шума. Шума се тада сматрала као „res nullius“ — ничија.

То је доба када се хришћанско становништво концентрише у шумско-пашњачким рејонима између осталог и због безбедности од турског насиља. Тада настаје девастрирање шума и деградација пашњака (травних површина) и стварање услова за развој јаке ерозије.

Поступак са шумама у XIX и XX веку може се поделити у два периода:

а) Период XIX века до 1878. године, односно до Берлинског конгреса и ослобођења Ниша и Пирота, и

б) Период од 1878. године до данас.

У оба периода, а нарочито после изградње пруге Ниш — Пирот, настала је сеча шума, пре свега због пораста становништва, а и ради повећања пољопривредних површина, паше за стоку и снабдевања становништва дрветом.²⁾

Многи путописци, као и инострани и наши путници у XVIII и XIX веку истицали су да је ондашња Србија, посебно долина Мораве и Нишаве, била под шумама: Ла Мартин, Гроф Вирмонта, Јеротеј Раченин, Јекић и други.

Суву планину, на пример, Константин Јиричек је назвао „Српским Олимпом“, још у XIX веку. Милићевић крајем XIX века већ наводи да у овом крају има много голети.

На земљиштима у равници и на благим нагибима од крчења шума није било штетних последица. Међутим, на купастим теренима са већим нагибима, какав је већи део подручја Нишаве и Лужнице редовна је појава да се земљиште еродира чим се посече и искрчи шума, поготово кад се земљиште разори и обради за пољопривредну културу.

Овакав однос према шуми и биљном покривачу у опште, као и обрада земљишта на стрмим нагибима и нерационалним коришћењем пољопривредног земљишта (обрада нагнутих терена низ падину, неправилан избор усева и друго), потпомогнуто негативним факторима климе, конфигурацијом терена, геолошком пјудољом и развијеном хидрографском мрежом, проузроковало је да су бујичне појаве и ерозија обухватиле готово целу површину слива Нишаве и Лужнице.

II — Значај и улога шума и биљног покривача у опште у спречавању појаве ерозије

Проблем ерозије формулисао је академик Синиша Станковић приликом отварања првог саветовања о ерозији крајем 1955. године следећим речима: „Тај проблем у суштини је светски проблем, један од оних који по мишљењу угледних светских стручњака представља непријатеља број један човечанства, можда чак већег од еволуционог трећег светског рата. Можда је то мишљење и претерано, али у њему треба видети израз тежње да се истакне велики значај проблема ерозије земљишта за читав свет и подвуче потреба заштите тла на ком живимо и које нас храни“.³⁾

Основни, примарни фактори од којих зависи водна

ерозија (еолска ерозија у нашој земљи није велика) су: клима, педолошко-географски састав, рељеф, биљни покривач и начин искоришћавања земљишта.

Биљни покривач је од великог значаја, јер је препрека спирању и одношењу земљишта. Биљни покривач утиче на коефицијенат отицања воде. Количина воде отиче у сливу под шумом за око десет процената мање него у сливу без шуме. Ерозија је у сливу под шумом доброг склопа и узраста, мања него на ораницама истог нагиба и подлоге, односно интензитет ерозије је мањи у шуми доброг склопа и на већем нагибу него на ораницама макар и најмањег нагиба. То је доказано огледима Института за шумарство и дрвну индустрију СР Србије. Тако, на пример, на експерименталној станици Рудник, на паду од 7°, просечан отицај воде за исти период био је сличан на ораници и ливади, а у шуми је 42 пута мањи него на ораници, док је одношење материјала са оранице било 10,8 пута веће него са ливаде, а 141 пута веће него у шуми.

Сл. 1. Очувана шума лишћара и четинара на Старој планини зв. Арбиње (Фото инж. М. Антов)

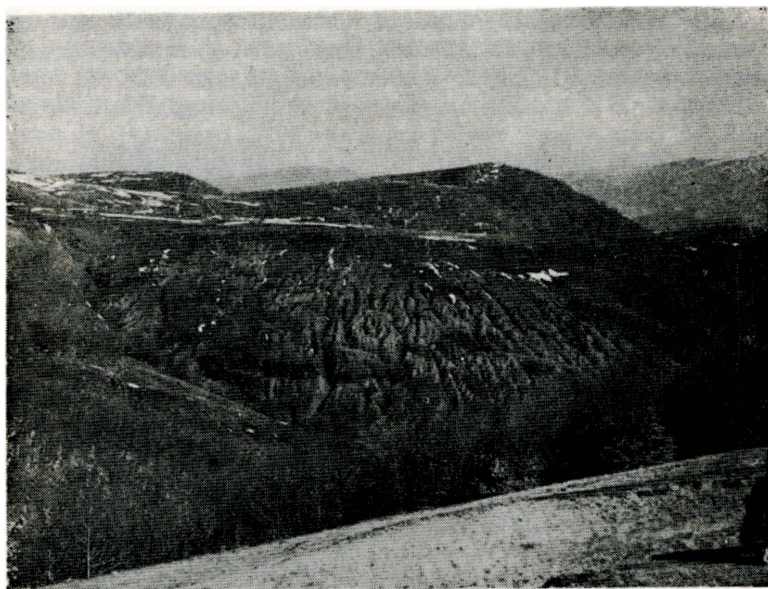
Као што смо навели, начин искоришћавања земљишта је одлучујући фактор за интензитет ерозије. Утицај начина искоришћавања земљишта, по испитивањима наведеног Института, показао се као веома доминантан за интензитет ерозије. На пример, у станици Рудник, на паду од 7° ораница је дала седам пута већи отицај него шума на паду од 20°, док је одношење материјала било 14,2 пута веће.

Детаљнија анализа, коју спроводи Институт, показује да различит коришћење земљишта, даје различит интензитет ерозије.⁴⁾ Ове податке, као и следеће о штетним последицама ерозије и бујица, наводимо као карактеристичне због узрочне везе нестанка шума и развитка ерозије, а посебно на подручју слива Нишаве и Лужнице.

Слив Нишаве обухвата површину од 3.950 км², од чега у Југославији 2.715 км².⁵⁾ На брдско-планински терен отпада преко 2/3 слива, односно на брдски 51%, на брежуљкасти 23% и равничарски 26%. На овом подручју живи 359.163 становника, према стању у 1971. години.⁶⁾ од чега на селу око 200.000 или 60%. Чињеница је да 16% површина заузимају голети, као и да 15% површина заузимају пашњаци, који су, сем неких на Старој планини, јако деградирани и више представљају голети (бивше утрине). Из тога произилази да је једна трећина подручја стерилна. Ерозијом је обухваћен велики део шума, нарочито деградираних шума и шикара. Од укупно 124.300 ха шума, преко 60% или 74.300 ха нападнуто је ерозијом. Нарочито су нападнуте ерозијом бивше комуналне шуме, односно шуме са којима се у прошлости лоше газдовало, које су служиле за кресање лисника и код којих је прекинут склоп, а земљиште огољено (опуштошене и јако искоришћене шуме). Кад се овоме дода да је добар део брдских ораница подложен слабој или јачој ерозији, онда излази да је ситуација у сливу јако критична. Озбиљност угрожености слива од ерозије је благовремено уочена, па је 1950. године било цело подручје слива Нишаве решењем Извршног већа СР Србије проглашено као приоритетно за пошумљавање. По изграђеном елаборату приоритетног подручја „Сићевачка клисура“ предвиђено је око 6.000 ха за пошумљавање голети и исто толика површина за мелиорацију деградираних шума и шикара.⁸⁾ Може се констатовати да су предвиђене површине по овом елаборату и третиране, али да нису све те културе и успеле (сачуване) из разних разлога: било да су доста нестручно извођене (углавном фронтонским акцијама) или су као изоловане напуштене и упропашћене испашом стоке.

На целој дужини од 151 км река Нишава прима око 43 бујична тока, што захвата око 88% површине слива. Ове бујице снесу годишње близу два милиона тона наноса, и оне представљају сталну опасност за насеља, нарочито за индустријска насеља — градове Ниш и Пирот, за саобраћајнице (међународни пут и железничку пругу Београд — Ниш—Софија), пољопривреду и друго.⁷⁾

У СР Србији, без Војводине, јачом ерозијом је нападнуто 55% укупних површина, слабијом 35%, а само 10% има нормалну ерозију. Годишње штете које трпи привреда Србије од ерозије, бујичних поплава и суша износи преко 500 милиона динара, док су просечна годишња улагања (последњих десет година) за борбу против ерозије износила свега десет милиона динара.⁸⁾

Сл. 2. Ерозија земљишта у сливу Темачке реке (Мирковци)
(Фото: инж. М. Антоу)

Од 1922. године на територији Србије било је 36 поплава, од којих је 20 трајало више од 30 дана. У катастрофалним поплавама 1965. године штете од ерозије и бујица се цене на око 15,7 милијарди ст. динара.⁹⁾

Ови статистички подаци, као и следећи, говоре каве су последице рђавог поступка са шумама и земљиштем кроз историју, а нарочито у XVIII, XIX и XX веку. На подручју слива Нишаве и Лужнице биле су честе поплаве, од којих су биле са катастрофалним последицама оне из

1858, 1898, 1900, 1924, 1926, 1928, 1931, 1936, 1939, 1942, 1948, 1953 и 1956. године.⁹⁾

Најсвежије и са најтежим последицама на подручју слива Нишаве су поплаве из 1939. и 1948. године. Маја 1939. године је Коритничка река поплавила Белу Паланку. Том приликом поред тога што је нанела огромне материјалне штете, однела је 19 људских жртава. Нишава је 1948. године поплавила градове Пирот, Белу Паланку и Ниш. Максимално протицање воде у Нишу износило је тада 1.235 м³/сек., а поплазни талас по приближној процени хидротехничких стручњака имао је талас око 56 милиона кубика воде. Том приликом је штета у Нишу процењена на 110 милиона динара (према ценама из тог времена), у Пироту на око 50 милиона и у Белој Паланци на два милиона динара. X) Пример Завоја најречитије говори о катастрофалним последицама поплава и дивовске борбе човека против стихије.XX)

Колики су губици и штете на плодном земљишту од ерозије показују и подаци добијени мерењем Института за водопривреду (8. 3. 1955). Велика Морава кроз муљ однесе 850 тона азота, 85 тона калијума и 33 тона фосфора, што представља храниве материје за близу 10.000 ха плодног земљишта на дубини од 20 см. Количина хранивих састојака која се дневно губи кроз воде В. Мораве износи годишњу производњу вештачких ђубрива у СР Србији тога доба.⁸⁾ Код Љубичевског моста је утврђено 1956. год. да је надошла Морава пронела само у току једног дана 1.300.000 кубика наноса, што представља око 625 ха плодног земљишта дубине 20 см.¹⁰⁾

Река Лужница припада сливу Власине, која се улива у Ј. Мораву недалеко од Лесковца. С обзиром на удаљеност реке Лужнице од Ј. Мораве, као и то да се добар део наноса таложи до ушћа, као и да нема већих насеља, то подручје слива Лужнице није изложено таквим штетним по-

---

XX) Клизање земљишта и стварање језера, где је поплавлено село Завој и 1.800 ха њива, шума ливада и башта, уследило је стварање бране у 1964. години. Ту је акумулирана огромна количина воде, која је претила да уништи (поплавама и разорним дејством наноса) сва насеља низводно, а међу њима Белу Паланку и Ниш, као и саобраћајнице, пољопривредне културе и земљишта. Захваљујући вишемесечној борби становништва, војске, а уз употребу савремене механизације и у организацији републичких и локалних органа власти и научних установа и организација, опасност од пробијања бране и поплава је отклоњена. Материјална штета је процењена на око 1,8 милијарди динара. У овој катастрофи остало је око 1.800 становника без крова. Село Завој је расељено. Брана висине 38 м. је ојачана и на њој су извршени радови. (Комисијски извештај, 1964. год. СО Пирот).

следицама као што је то случај у сливу реке Нишаве, прем да остаје проблем затрпавања акумулација након њихове изградње.

На подручју слива Нишаве планиране су две акумулације (Х) и то: Завој и Одоровци на Јерми. Трећа акумулација, код Чифлика на Нишави, је отпала. На реци Лужници није планирана ниједна акумулација, али је планирана на Власини код Власотинца. Акумулацијама се не само обезбеђује вода у појединим рејонима, већ много шире. Посебно су веома корисне за развој брдско-планинског подручја, за привреду у опште, затим за туризам и рекреацију.

Сл. 3. Кресање лисника у подножју Старе планине (Росомач) (Фото инж. М. Антоу)

Проблем затрпавања акумулација се састоји у томе што су многа вештачка језера и хидроцентралне ерозивним наносима угрожене (замуљане). Тако, на пример, језеро крај Зворника је 40% замуљано, а његова запремина смањена. Још гори је случај са језером у Овчару. На путу је да се то исто деси и са хидроцентралом у Међувршју, Кокин Броду, на Неретви и другим рекама. Инвестиције на Бердапу су веома скупе, али Морава и Тимок стално, сваке године, односе у Дунав 12 до 15 милиона јаловине и муља. Пример Бердапа је карактеристичан због тога што је Бердапска брана непосредно угрожена наносом ерозивног материјала Мораве у великим количинама, тако да се смањује и доводи у питање експлоатациони век саме хидро-

централе са једне стране,¹⁰⁾ а са друге стране, поред поремећаја у производњи електричне енергије за потрошњу у земљи, стварају се међународни проблеми, пошто Југославија има међународне обавезе (заједничка изградња Бердапа са Румунијом), извоз дела електричне енергије у Бугарску, итд.)¹¹⁾

Увиђајући улогу и значај шума органи власти су одмах после ослобођења донели више закона, почев од Закона о забрани држања коза, Закона о шумама, а потом и Закона о заштити земљишта од ерозије и уређења бујица, најпре за подручје Граделичке клисуре и Врањске котлине (1952. год.), а потом за подручје СР Србије (1954. год.), затим Закон о искоришћавању земљишта, Закон о водама итд.

Благодарећи, најпре, правном регулационом свих проблема из области шумарства и водопривреде, а потом и извршеним радовима на заштити земљишта од ерозије, особито од 1955. године, као и извршеним шумско-културним радовима, фронтонским акцијама, непосредно после рата и касније преко Фонда за унапређење шумарства и последњих дванаест година преко Покрета горана, поред значајнијих улагања самих шумско-привредних организација — остварени су значајни резултати: пошумљена су и затрављена многа ерозивна подручја сливова река и потока, приноси на пољопривредним брдским њивама су повећани 3 до 4 пута, подигнути су угледни воћњаци на терасама у брдско-планинским рејонима од стране службе ерозије. Подигнуте су угледне културе четинара (бора), упоредни топољаци поред река, особито Ј. Мораве и Нишаве, поред многих багремара скоро у свим селима подручја Нишаве и Лужнице. Тако је створена основа и припремљен терен (огледима) за већа пошумљавања и затрављивања од стране индивидуалних пољопривредника. Вештачке ливаде су по узору службе ерозије најпре подизане на задружној имовини (на економијама), да би се сељаци уверили на лицу места да је могуће добити неколико пута веће приносе. Сада на подручју слива Нишаве и Лужнице има вештачких ливада 2—3 пута више него пре неколико година, поред осталог зато што су на селу остала многа старачка домаћинства.Х)

Х) У сливу Нишаве извођени су радови на заштити земљишта од ерозије и уређењу бујица у следећим притокама: Јерма, Гостушка река, Градашничка река, Концуљинов поток, Љубатовачка река, Бардолски поток, Моклишки, Шљивовачки, Вргудиначки, Шпајски поток, Црвена река, (Топоничка и Ветанска река), Малац, Кунувачка река, Суви поток, (притока Јелашничке реке), Сувобањски поток, Кутинска река, Сопотнички поток, Требињски поток, Грабовничка река и Кованлучки поток.

Са друге стране, може се констатовати да је промењен однос према шуми: далеко се боље чува приватна шума него раније, далеко су мање штете (бесправне сече и паше и друго) у друштвеним шумама него раније.

Програмом радова око регулације В. Мораве и њених притока, по „Програму радова за уређење слива Мораве“, поред осталог, предвиђа се уређење бујица у горњим токовима и регулација саме Мораве и њених притока, чиме ће се спасти и удвостручити производна моћ угроженог земљишта. За обнову слива Нишаве планом је предвиђено да се изврше шумско-мелиоративни радови на површини од 19.000 ха и пољопривредно-мелиоративни радови на површини од 13.000 ха, што ће изискивати улагања од око 6,5 милијарди ст. динара.⁷⁾

Планиране бране у Завоју и Одоровцима не само што ће бити способне да задржавају огромне количине наноса и да ублажавају поплавне таласе и тиме олакшавају извођење радова на регулацији слива Мораве, већ ће се створити услови за изградњу хидроцентрале, за изградњу система за наводњавање и развој туризма. Ово тим пре ако се изврше пошумљавања и затрављивања слива Височице (изнад Завоја). Ради тога је потребно извршити измене и допуне Програма радова за уређење слива Мораве, које су већ сугерисане од стране Здруженог водопривредног предузећа и општине Пирот. Ваљало би такође преиспитати програм радова, који се односе на слив Јерме, с обзиром на планирану акумулацију Одоровци.

III Природне и опште корисне функције шума

Шума је врло сложен, живи организам који се развија и мења под утицајем многих фактора: биолошких, природних и друштвено-економских.

Са друге стране, шумарство према својим специфичностима разликује се од других области и грана. Те специфичности огледају се у првом реду у томе што шума има вишеструку функцију и што има дугачак циклус производње. На првом месту треба истаћи привредни значај шума, као извора дрвне масе неопходне за рад више индустријских грана, посебно за индустрију прераде дрвета (дрвну индустрију и индустрију целулозе и папира), са којом је шумарство у технолошком и економском смислу повезано.

У досадашњем развоју шумарства и индустрије за прераду дрвета Србије и проучаваног подручја дошло се до следећих констатација:

1. Постоји функционална и органска повезаност између производње и прераде дрвета, као јединственог природног ланца, комплекса дрвета,

2. Другачији је прилаз када је у питању шумарство него када се ради о дрвној индустрији. У досадашњем развоју шумарство није нашло места у условима привређивања, односно привредни систем не третира шумарство у складу са његовим специфичностима, пошто шума има поред директне (привредне) и друге опште корисне функције, које чине по неким прорачунима у САД и до 9/10, док директне, економске вредности чине свега 1/10 укупне вредности шума. Руски стручњаци процењују опште корисне функције шума на преко 2/3 вредности шума, а директне само на 1/3.¹³⁾

Опште корисне функције шума су разноврсне. Наведимо неке, као на пример: значај шума у заштити земљишта од ерозије и поплава, шуме као резервоар воде за снабдевање насеља (градова), значај шума као пречишћивача отпадних вода, за туризам и рекреативна вредност шума у обезбеђењу ваздуха за градска и индустријска насеља, шумски појасеви и њихов значај за повећање пољопривредне производње, значај шумских заштитних појасева у спречавању снежних завејавања саобраћајних артерија, шуме и просторни планови (урбанизација), значај националних паркова и шумских резервата као научних и опште корисних објеката, шуме и шумски појасеви у одбрани земље, шуме као естетско-друштвена категорија, пејзаж, шума као кондензатор сунчеве енергије (фотосинтеза) и друго.¹³⁾

Пошто шума има разноврсно дејство истовремено, то се према шуми треба поставити тако да се не нарушавају њене најважније функције. При томе се не сме имати само у виду моментална корист, већ се мора мислити на будућност, јер са нестанком шума настају, као што смо навели, тешке и далекосежне последице, које би погодиле садашње и будуће генерације.

Полазећи од ове констатације, као и од напред диференцираних опште корисних функција шума, проистичу и друштвене обавезе друштвено-политичких заједница и заинтересованих привредних области и грана, а у првом реду шумарства и индустрије за прераду дрвета. Уколико је друштво богатије и развијеније, утолико опште корисне функције шума имају већу друштвену вредност и потребу за већим улагањем у циљу унапређења тих шума. Пример за то су западне и средњоевропске земље, скандинавске и друге. Код нас Словенија има најбоље сачуван шумски фонд, али тамо се истовремено и поклања највећа пажња опште корисним функцијама шума.

IV Биљне заједнице

У претходном излагању било је говора о значају шума и условима за њен развој, како уопште, тако и посебно у Понишављу и Лужници. Међу овим условима посебно место припада природним условима: географској граби и педолошком саставу земљишта, морфологији терена, климатским одликама и хидрографији. Врло је тешко, међутим, у једном краћем осврту изложити ове услове у сливу Нишаве и Лужнице. Упутно је, због тога оријентисати се и користити за ову сврху природно-географску и другу литературу, у оквиру које је доста темељно и прегледно обрађено ово подручје.¹⁴⁾

У оквиру слива Нишаве и Лужнице приказиваћемо на овом месту типове шумских заједница два највећа шумска комплекса, који се истовремено поклапају и са два најзначајнија брдско-планинска региона овог подручја. То су: брдско-планински региони Суве и Старе планине. У оквиру ова два региона могу се сврстати и сви остали мањи шумски комплекси. Уједно приказиваћемо, у најкраћим цртама, и пашњаке у наведеним регионима.

Проучавање фитоценологије и њихова примена у шумарству, посебно при решавању проблема подизања шума, особито деградираних шума и шикара и ерозивних терена, је веома важно. Ова проучавања треба да укажу у ком правцу се креће процес деградације шума на одређеним површинама, те да би се могле пронаћи мере за санацију.

Проучавање фитоценологије, и биљне заједнице у опште (флоре), као и животињског света (фауне) је, такође, значајно и због тога што се под појмом шума, у смислу биолошке науке, нарочито екологије, сматра читав систем, екосистем, у чији састав улази и тле и спрат дрвећа, и спрат жбуња и приземних биљака, укључујући овде и инсекте, микроорганизме и разне животиње које живе у тлу и у овим спратовима и између којих постоји сталан динамичан однос. (О чему ће бити речи детаљније касније у поглављу „Споредни производи шума и споредне делатности“).

I Биљни покривач Суве планине

а) Шумске заједнице (шуме)

Сува планина је фитоценолошки проучена од стране др В. Јовановића.¹⁵⁾ По истом аутору типови шумских ста-

---

¹⁴⁾ Поред остале литературе, посебно за ову сврху указујемо на библиографску грађу др Јована В. Ђирића и др Рехи-ма Балића: Географско проучавање Понишавља, Радови ВПШ, Ниш 1970, у којој је побројано и регистровано преко 420 географских библиографских јединица везаних за овај крај.

ништа и одговарајућа дендрофлора (шумска вегетација) је следећа:

1) **Шума сладуна и цера** (*Quercetum conferta ceris*) — хростове шуме. Ово је типичан представник ксеротермних шума и карактеристичан за подручје Суге планине. Она се пење до 800 м/н. в. и састоји од великог биљног шаренила разноврсног дрвећа, шибља и приземне флоре, које су често супротних захтева на тло и светлост, те су отуда на овом терену шуме нестабилне и у јакој деградацији, а то паг има за последицу појаву јаке ерозије и споро и тешко обнављање шума (слив Црвене, Коритничке, Кутинске реке и др.). Састојине ове асоцијације су по површини мале и већином у приватном власништву. Обично су на доста дубоком земљишту, те су често искрчене и претворене у њиве и ливаде. Бивше сеоске шуме су лошим поступком јако искоришћене или девастиране. Обично се обнављају после чистих сеча, из пања, те их зову и изданачке (пањаче). Неке од ових шума (ближе насељима) су девастиране претераном сечом и лисничарењем, те су претворене у шикаре или голет (на плиткој подлози, где није очуван педолошки супстрат)

2) Шуме грабића са јавором (*Carpinetum orientalis ser.*).

Ове шуме су условљене орографски и јављају се на топлим, стрмим и кречњачким експозицијама од 300 до 1.400 м. х. в. Овај тип шума по ободу Суге планине нема економску вредност, али је зато од велике заштитне важности, јер покрива СИ и ЈИ део Суге планине. Простране голети на ЈЗ Суге планине су настале сечом и претераном пашом и брстом коза у прошлости. Отуда је, као и због врло плитке подлоге и аридне климе, обнова ових шума тешка.

3) Шуме црног бора (*Humileto — Pinetum nigra*).

То је реликтно станиште црног бора са површином од неколико ари на најјужнијим падинама Голаша, која показују да је црни бор некада био далеко распрострањенији у И. Србији него данас.

4) Брдска буква шум (*Fagetum montanum sericum*).

Овај тип шуме има знатно пространство на Сугој планини и долази на висини од 400 до 1.000 м. Састојине ове фитоценозе на доњој граници су јако девастиране, те се тешко обнављају природним путем. Ту долази, поред букве као главне врсте, граб, врсте храста и др. споредне

врсте. Спрат жбуња је нешто богатији него код претходне шумске заједнице.

5) Шуме букве, каспског јавора и мечје леске (Fageto — hуrkaneto — colurnetum)

Ова асоцијација се простире у срењем појасу планине (900—1.300 м). У овом простору су екстреми најмање вршили утицај на редукцију врста, те су то шуме које су најбоље очувале своју реликтну структуру. Флористички састав ове асоцијације је: буква, граб и јавор, као главне врсте, поред других врста дрвећа, жбуња и траве.

6) Шуме букве са јелом (Abieto — Fagetum).

Климатско подручје ове фитоценозе се пружа у региону од 1.100 до 1.600 м са средњом год. температуром од око 5—7° и падавинама 1.078 мм. на подзолу. Јела је нестала услед сече и неповољних прилика. Овај регион је најзначајнији и најповољнији за гајење шума. Овде се јављају две субасоцијације: буква са јелом и смреком (*Juniperus nana — intermedia*) која се налази добрим делом на карсном платоу Суге планине и друга — *Abieto—Fagetum—Rubeto geraniumetum* — која се налази добрим делом на карсту. Еколошке карактеристике су: експозиција СЗ и Ј, а н. в. од 1.500—1.600 м. (између Големог Стражишта и Трема). Друга субасоцијација се налази на Ј и ЈЗ експозицијама. У спрату жбуња и приземне флоре има разлике у овим деловима субасоцијација — у првом је у спрату жбуња и приземне флоре *Juniperus nana* и *I. intermedia*; у другој, у спрату жбуња *Rubus idaeus*, а у спрату приземне флоре — *Geranium saxatile*, поред осталих врста дрвећа и трава.

7. Претпланинска буква шума са смрчком (*Picetum subalpinum*). Јавља се на северним стрмим падинама Суге планине, а на висинама од 1.400 до 1.700 м. Одликује се са видно ослабљеном виталношћу букве и са ниским стаблима смрче по облику и литицама. Земљиште је јако сиромашна и скелетна планинска црница. Највише се јавља на С, а ређе на СЗ и СИ експозицијама (Трем, Смрдан, Точила).

8) Смрчева шума (*Picetum excelsae serbicum*). Ова фитоценоза се налази на истој подлози као и претходна. Овде је била раније смрча, али је са доње стране потиснута од букве, а са горње од човека и стоке, ради повећања пашњака.

9) Последња фитоценоза је кривуља (*Sorbeto Mughetum*). Није много важна јер обухвата мале површине и то литице и најхладније падине облика Суге планине (око

Трема). Ту се снег највише задржава. Једино је важна као појава (на територији уже Србије једино се на Сувој планини одржале састојине кривуља) и због биљака са ароматичним састојцима, иначе јој је граба слична смрчевој.¹⁶⁾

б) Пашњаци

Пашњаци и зељаста вегетација на свим планинама подручја, а особито на Старој, Сувој и Сврљишким планинама, заузимају знатан простор и имају велики привредни значај за становништво. Само пашњаци на највећој надморској висини (изнад појаса кривуља на Сувој планини и смрече и клекe у Старој планини), су примарног, док су остали секундарног порекла, настали услед нерационалне експлоатације шума и претераног искоришћавања целокупног простора за испашу стоке у прошлости.

С обзиром да је сточарствo једна од главних привредних грана у овом подручју, то се пашњаци у нижим пределима (у појасу храстових и храст — букових шума) налазе под јаком испашом, па су често претворени у голети, то се пашњаци у нижим пределима (у појасу храстових и храс—букових шума) налазе под јаком испашом, па су често претворени у голети, то су тзв. утрине.

16) Пашњаке на Сувој планини је проучавала Рајна Дуњић — Јовановић. У најкраћем се може рећи да су то прво биљне врсте које насељавају хладна осојна стрништа висинских предела Суве планине. Флора је: *Festucum Kxanthinae* и *Variae*, где је главна *Festuca*, а пратиоци су *Roalrpa*, *Salix cilescia*, *Dianthes anbigna*, *Euphordia amog - daloides* и др. Друго, плитка скелетоидна јако хумосна земљишта подложна су јаком исушавању, а њих најчешће насељавају биљке из групе *Humileto—Stipetum—grafinae* (Дуњ.) са две задружне водиље: *Stnra grafinae* и *Carex humilis* са пратиоцима: *Galium erectum*, *Arhejisia camphorata*, *Bromus erectum*.

2. Биљни покривач Старе планине

Вегетацију централног дела Старе планине је проучавао О. Гребеншчиков¹⁷⁾ са групом својих саарника у 1946. и 1948. год. Ово проучавање обухвата углавном слив Топлодолске реке.

Преглед типова вегетације у централном делу Старе планине најкраће изгледа овако (по аутору):

а) Шумске заједнице

1) **Шибљаци**, као дериват шума нижег појаса, настали су на месту уништених шума и шареноликог су састава:

а) на топлијим и сувљим стаништима у шибљаку водећу улогу имају црни граб, храст китњак и цер, затим црни јасен и јавор. Овај тип шибљака је настао деградацијом шуме (асоцијације) *Quercus confertae cerris* (китњака — цера);

б) На влажнијим стаништима, углавном хладнијих експозиција, преовлађује бели граб, храст, лешник и буква. Карактеристичан је и јоргован који се сачувао само на неприступачним стенама и литицама. То је у ствари деградиран тип *Qu. carpinetum orientaxis serbicum* R). Овај тип је распрострањен на северним кречњачким падинама источне Србије.

2) Шуме сладуна и цера (*Qu. confertae cerris* R.)

Ова асоцијација долази у подножју планина до 500 м. н. в. Преовлађује сладун и цер и то углавном на топлијим експозицијама. То су најчешће ниске шуме. Овај тип шибља је и даље у деградацији.

3) Шуме китњака (*Qu. montanum serbicum*)

Изнад 500 м па до 1.200 м често чистог састава *Qu. sesilis* (сладун), а ређе сам цер, а обично у мешавини. Обухвата топле експозиције на црвеном пешчару. Све су скоро лисничке шуме, јако проређене и без подмлатка. Гло је на стрмим нагибима јако еродирано. Дobar део ових деградираних шума је претворен у голети.

Споредне врсте су: граб, цр. јасен, брекиња, а оа жбуња глог, леска и цр. граб.

На горњој граници, овај тип вегетације се граничи са планинским пашњацима (изнад ушћа Јаворске реке и на Јаришору), слично као на Сувој планини.

Шуме китњака су распрострањене на десној, а ређе и на левој обали Топлодолске реке.

(4) Храст — грабове шуме, где често преовлађује и буква (*Qu. carpinetum serb. R.*) Обично се налази у уским клисурама, на самом нагибу, али на бољем земљишту и С експозицијама. На гребенима су шуме китњака.

Шуме ове асоцијације су боље очувани забрани него храстове шуме (претходни тип). У клисури Засковачке реке (600 м) налази се чиста буква састојина, а у клисури Ракитске реке узан комплекс граб-букове шуме.

У долини Топлодолске реке од потока све до 1.100 м на С експозицији се смењују чисте букове шуме планинског појаса, а ређе *Quercetum carpinetum*.

(5) Планинске букове шуме (*Fagetum subalpinum* ser.).

Пружају се од границе претходне асоцијације до горње границе шума тј. од 1.100 — 1.900 м. Горња граница је снижена под утицајем сточарства. Тако, на пример, на гребену Бабин Зуб — Миџор, шума се завршава већ на 1.700 м, а на гребену Белан — Вражја глава на 1.400—1.500 м. Букова шума расте и добро се одржава на стрмим падинама и на неприступачним стенама. Скоро на целој планини распрострањена је на црвеном пешчару и конгломерату.

Буква је овде чиста висока шума, а при додиру са четинарским састојинама наилазимо по коју смрчу и јелу. Судећи по шематској карти А. Адамовића, јела је заузимала пре 50 година много веће учешће у горњем делу. Поред букве долази ретко јавор и млеч (*Aser pseudoplatani* и *platanoides*).

Боље састојине су на Бабином зубу, Ракитској гори, Мрамору — Братковој страни.

(6) Смрчеве шуме (*Picetum excelsae* ser.).

Смрчеве шуме са малим процентом јеле налазе се у Топлодолском сливу само на хладним падинама у горњем току Топлодолске реке и испод врха Вражије главе. Сачуване су само због неприступачног терена. Леже у појасу између букових шума, између 1.300—1.900 м, граничећи се доле са буковом шумом, а горе пашњацима и полеглом клеком. Подлога је црвени пешчар.

Сукцесија смрече (четинара) је ишла врло брзо, тако да се може пратити задњих 50 год. А. Адамовића карта вегетације показује: где су биле чисте смрчеве шуме сада су чисте букове или пашњак — шума је искрчена. Само је остало нешто четинарских шума у изворном делу Јеловачке и Дојкиначке реке („Три чуке“). Смрча, као грађевински материјал, је најпре просечена, па се буква населила, пошто има јаку изданачку моћ. Процес смењивања смрче са буквом је нарочито настављен за време окупације, када су и Бугари секли смрчу па преносили на леђима и магарцима у Бугарску преко гребена, а после рата су бесправне сече продужене.

У овој асоцијацији, поред смрче и нешто јеле, заступљена је буква, нешто брезе и иве (*Salix caragana*). Све прогале и пропланке је овде покрила клека (*J. nana*), излазећи на горњем рубу шуме и на пашњацима. У спрату жбуња се налази малина, боровница и нешто ређе *Bruckenthalia spicifolia*. Поред карактеристичних ниских биља налазе се маховине и лишчејени (*Cetraria islandica* и *Usnea*), што сведочи о великој влажности ваздуха (око Браткове стране).

б) П а ш њ а ц и

Изнад зоне шума простиру се на Старој планини непрегледни пашњаци. Нарочито велике површине пашњака налазе се на падинама главних гребена била Миџор — Попова ливада, Друго Било, Шаркова глава — Бабин зуб, испод врха Три чуке, на Копрену, Понору, Белану, Братковој страни — Врти-богу, па даље на југу (Добро Јутро — Сребрна Глава).

(1) Пашњаци очувани (*Poetum Violacea*)

Распоред пашњака на централном делу Старе планине укратко се карактерише овако. Непосредно изнад појаса шума су пашњаци са преовлађивањем *Poa Violacea*, вероватно шумског порекла (на месту уништених шума). Овај тип пашњака обично заузима станишта заштићена од ветрова са блажим нагибима и где дуже лежи снег (на силикату) од 1.300—2.000 м. Ова асоцијација је од највећег привредног значаја за сточарство и сматра се као најбољи тип пашњака. И овај тип пашњака је у деградацији: са једне стране имамо процес закоровљавања од стране штетних биљака — чемерике, дивизме и нарочито, на влажним (под снегом) теренима — срчењака, а са друге стране на платоима и хладним падинама се претвара у слаб тип пашњака *Nardum strictae* (са преовлађивањем типца).

(2) Асоцијација типца — *Nardetum strictae*.

Ова асоцијација, нарочито на висоравнима Старе планине, заузима највеће површине. Настала је већином секундарно, на местима где се повукла асоцијација *Poa Violacea*. Примарно је био у близини воде и где се снег дуже задржава, па се ширио по околини. Развија се углавном услед прекомерне паше. Највеће површине овог типа су на Копрену — платоу где овај тип води забаривању — стварању мочварних површина тресетишта (*Sphagnum* врсте), а са њима и многобројне мочварске врсте. Привредни значај овог типа пашњака је веома низак. Тврде, одрасле стабљике и лишће типца стока не једе, што даје могућност типцу да се несметано шири. Рано у пролеће, чим се отопи снег, стока га користи. Заузима велике површине на Врти-богу, испод Три чуке, на Копрену и Понору.

(3) Асоцијација врсте (*Festuca paniculata*)

Сродна са *Poetum V.* само што долази на већем нагибу и топлијим експозицијама, а и слабијег је оброста. На

силикату од 1.300—1.700 м. И ова, као и *Nardum* се јавља као осиромашене варијанте асоцијације *Poaetum violaceae*. Стока једе лишће само у пролеће.

Ретки су локалитети — испод Миџора и јужно до Бабиног зуба.

4) Асоцијација врсте (*Sosteria coerubans*).

Ова врста заузима највише врхове Старе планине, ретка је (стари тип): Гранична зона од Миџора до Вражије главе — на стрмим падинама.

5) Утрине брдског појаса (*Poa bubasa* *Andropogon Jchaemum*).

На место давно уништених шума, на старим обронцима Топлодолске долине и у нижем брдском појасу налазе се сасвим деградирани пашњаци, зв. утрине. Земљиште је испарно, углавном због глатке подлоге — црвени пешчар. Овде преовлађује *Poa bulbosa* (у пролеће), *Andropogon J.* (лети) и *Festuca ovina*. Услед слабе обраслости сматра се да је безвредан. Овом типу утрина тежи вегетација на свим обронцима јужне експозиције.

Ливада и пашњака, према подацима Института за сточарство СРС, има на територији б. среза Пирот (СО Бабушница, Димитровград и Пирот) 6. 69119 ха или 52,7% (више од половине среза). Пашњака има 46.590 ха, од чега сувата од око 10.000 ха. Ово представља велику вредност, али неискоришћену, пошто су то напуштени, слабо продуктивни и неочишћени од корова и камења.

Пашњаци се могу поделити на 4 рејона: рејон југоисточног дела — Старе планине око 1.650 ха (Јеловачка река), рејон Копрена око 1.500 ха (између Јеловачке и Баконачке реке), рејон Мрамора око 1.500 ха (између Топлодолске и Дојкиначке реке) и Миџорски рејон — највећи, око 5.000, од Бабиног зуба и Тупанара до Вражије главе.

До 1956. год. сувате је држало Шумско газдинство Пирот, а после земљорадничке задруге. Поред сувата, постоје и планински пашњаци и енклаве у шумама, који су далеко бољи за испашу. Утрине или сеоски пашњаци, такође, служе за испашу стоке и налазе се у близини села.

Ливаде се налазе од најнижих до највиших делова Старе планине. И на суватима су извесни делови за кошење ливаде. Ливаде у подножју Старе планине су често повремено плавне. На овим ливадама доминира: *Сagex* и *Juncus*. На оцедним местима и на најнижим теренима ботанички састав трава је најбољи (ливадске траве и легуминозе).

Приноси ових ливада се крећу 1.200—2.000 кг/ха. Ливаде у средњем делу Старе планине у рејону шума С. Росомач, Дојкинци, Гостуша, Завој, Топли До, разликују се од предњих. Код њих преовлађују ниске траве (ливадске, а мало легуминоза). Приноси су овде нешто нижи (1.200—2.000 кг/ха). Ливаде, пак, у зони пашњака су у ствари пашњаци истог флофистичког састава.

Ливаде се касно косе, неправилно искоришћавају (пасе се после косидбе, као и рано у пролеће и касно у јесен). Деградиране су, често и закоровљене (кртичњаци и мравињаци), не бубре се и не негују.¹⁸⁾

Укупна површина ливада и пашњака у 1970. години износи 98.681 ха, што чини 28% укупне површине подручја. Укупна површина само пашњака у 1962. год. на подручју б. среза Пирот (садашња СО Пирот, Димитровград и Бабунница) износи 51.111 ха, од чега у друштвеној својини 32.038 ха, у задружној 330 ха и приватној 18.743 ха⁵⁾. Велика површина пашњака у друштвеној својини даје могућност за стварање крмне базе и тов стоке друштвених газдинстава, али је то досада мало коришћено преко фарми. Искоришћавање пашњака од стране Шумског газдинства раније и земљорадничких задруга касније, било је доста екстензивно наплатом пашарине и пашом преко целе сезоне, односно није било прегонског и планинског пашарења и мелиорације пашњака већег обима. Познато је да се мелиорацијом пашњака може вишеструко повећати крмна база. Огледима на Копаонику, на пример, доказано је, да се бруто продукт са једног хектара пашњака може повећати и до 30 пута (фарма је основана 1962. год. у површини од 300 ха). Мелиорација пашњака је вршена местимично и то углавном на Старој планини и она се углавном односила на чишћење корова, камена, а ребе на паљење полегле клаке.¹⁹⁾

V Шумски фонд на подручју слива Нишаве и Лужнице

У овом поглављу приказаћемо стање шумског фонда (површине и масе) и то како за шуме у друштвеној, тако и за шуме у грађанској својини (приватне). Једновремено приказаћемо искоришћавање шума (сечу) и извршене шумско-узгојне радове задњих 5 година у друштвеним шумама, као и план истих радова за период до 1975. године (по средњорочним плановима ШГ Пирот и Ниш), а за приватне шуме сеча је исказана збирно и посебно, као и шумско-културни радови кроз активност покрета горана.Х)

Да бисмо могли да видимо учешће површина шума у укупној површини подручја и у односу на површине под пољопривредним културама, приказаћемо најважније ста-

тстичке податке подручја по општинама и укупно у наредне две табеле.⁵⁾

Табела 1

Општина	Укупна површ. у км ²	Укупна пољ. по-врш. у ха у 1970	Укупна пољ. по-врш. у ха у 1970	Од тога:		Прврш. шума у ха	У %
				Орган. и баште	Ливаде и паш.		
Бабушница	532	33.960	64	18.798	13.640	20.485	36
Б. Паланка	511	28.748	56	12.981	13.735	18.476	36
Г. Хан	326	18.112	55	11.256	4.892	10.105	31
Димитровград	481	30.276	64	11.564	18.151	17.030	35
Н и ш	583	37.695	64	24.819	1.405	14.121	24
Пирот	1.235	75.178	61	29.773	41.737	44.083	36
С в е г а :	3.668	224.069	61	109.192	93.360	124.300	34

Х) Према подацима ШГ Пирота и Ниша и Статистичког годишњака за 1970.

Према предњој табели учешће површина шума у укупној површини по општинама и укупно је доста велико, мада не онолико колико би по станишним приликама требало да буде. Најчешће учешће шума имају СО Бабушница, Бела Паланка и Пирот, а нешто мање Димитровград и Гацин Хан, а најмање Ниш. Највеће учешће пољопривредних површина имају Бабушница и Димитровград, а најмање Бела Паланка и Гацин Хан.

Интересантно је у вези са шумарством да највише имају ливаде и пашњака СО Пирот и Димитровград, а најмање Г. Хан и Ниш, што је имало (и сада има) утицаја на стање шума (притисак на шуме од стране сточарства).

Стање шумског фонда (површине и дрвна маса) на крају 1961. године се види из следеће табеле:

Табела 2

Општина	Шума у 1961.		Сеча шума у 1970. м ³
	Површ. у ха	Дрвна маса у 000 м ³	
Бабушница	20.485	2.197	21.374
Бела Паланка	18.476	1.150	16.537
Димитровград	17.030	989	16.490
Гацин Хан	10.105	521	18.627
Н и ш	14.121	778	8.378
Пирот	44.083	3.745	57.682
С в е г а :	124.300	9.380	139.088

Стање шумског фонда на крају 1965. године (шуме по врсти састојина) види се из табеле 23

Табела 3

Општина	Укупна повр. шума у ха	Чисте састојине Свега	Састојине Лишћ.	Мешовите Четин.	Састојине Свега	Састојине Лишћ.	Четин. само лишће	
Укупно	20.668	8.506	8.448	58	12.162	12.055	—	107
Бабушница друштв.	9.977	5.780	5.722	58	4.197	4.090	—	107
Укупно	20.280	12.198	11.422	776	8.082	8.082	—	—
Б. Паланка друштв.	9.564	9.564	8.866	698	—	—	—	—
Укупно	17.117	1.808	1.796	12	15.309	15.304	—	5
Димитров. друштв.	3.984	1.808	1.796	12	2.176	2.171	—	5
Укупно	10.443	7.663	7.522	140	2.781	2.781	—	—
Гац. Хан друштв.	3.560	3.560	3.520	40	—	—	—	—
Укупно	14.205	11.804	11.784	20	2.401	2.401	—	—
Ниш друштв.	3.970	3.970	3.970	—	—	—	—	—
Укупно	44.376	17.602	17.400	202	26.774	25.460	270	104
Пирот друштв.	18.149	8.255	8.108	147	9.894	8.580	270	104
Укупно	127.089	59.580	58.372	1208	67.509	66.083	270	115
Свега:								
друштв.	49.204	32.937	31.982	955	16.267	14.841	270	115
или у %	100	67/100	99,7	0,3	33/100	90		10

На основу предњих табела може се констатовати да је највеће шумско богатство сконцентрирано код СО Пирот (35%), па тек онда код СО Бабушница (16%), СО Бела Паланка (16%) и СО Димитровград (13%), а најмање код СО Ниш (11%) и Г. Хан (9%). Иста ситуација је и са шумама у друштвеној својини, највише отпада на СО Пирот, а најмање на СО Г. Хан. На друштвене шуме отпада 39%, а на приватне 61%. Код друштвених шума отпада на чисте састојине 47%, а на мешовите 53%. Даља карактеристика шумског фонда је да има врло мало четинара (0,3%) код чистих састојина и око 10% у мешовитим састојинама и то углавном код СО Пирот, које су углавном од природе, док су површине исказане код СО Бела Паланка вештачке културе, засноване од 1950. до 1965. године.

Да бисмо могли мало боље да размотримо стање шумског фонда и могућности за његово повећање, даћемо кратак приказ површина и дрвне масе у друштвеној својини по шумским газдинствима и у грађанској својини.

А. Шуме у друштвеној својини

1. Шумско газдинство Пирот

Укупна површина шума и шумског земљишта, која ма управља Шумско газдинство Пирот износи 47.620 ха. Структура шума је следећа:

Табела 4
(у ха)

Шумска секција	Високе шуме	Ниске шуме	Дегр. шуме	Шик. Шик.	Свега Шик.	Необ. зем.	Пољ. зем.	Ен. клаве	Укуп но
Бабуши.	1.688	7.183	1.095	665	10.631	1125	138	11	11.905
Димитр.	332	1.951	868	229	3.370	200	147	5	3.722
Свега:	7.095	20.460	2.083	3.016	32.654	13581	1029	300	47.564
Пирот	5.085	11.326	120	2.122	18.653	12256	744	284	31.937

Према предњој табели од укупне површине шума и шумског земљишта на обрасле шуме отпада 69%, на необрасле 28,5% и остало 2,5%. Ако се посматрају само обрасле површине, на економске шуме отпада 27.555 ха или 84%, на деградирани и шикаре 5.099 ха или 16%. У погледу узгојних типова преовлађују ниске шуме (62%), а на високе шуме отпада 22%.

Овако неповољна структура шума одражава се и на дрвну масу, јер према процени преликом утврђивања вредности шума укупна дрвна маса износи 2.534.080 м³. Даља карактеристика шумског фонда је да је заступљеност четинара мала по површини 2,3%, а по маси 4,7%.

Може се констатовати да ни површине, ни дрвна маса код ШГ Пирот нису тачне, пошто све шуме нису уређене и пошто нема детаљног катастра (премера). Површине и масе су једино тачне код уређених шума и донекле код СО Бабушница, где је вршено катастарско снимање из авиона (фотограметријско), док је код СО Пирот и Димитровград пописни катастар.

Због тога ћемо дрвну масу приказати само код уређених шума.

Р. бр.	Привр. једин. шумски компл.	Површина шума ха	Дрвна маса м ³	Просеч. год. пр. м ³	Просеч. год. етат. (сеча) м ³
1.	Стара планина I	2.537	814.854	4.988	22.005
2.	" II	2.231	284.958	8.121	7.126
3.	" Прелесје	2.305	319.770	3.573	
4.	Влашка планина	2.496	157.886	5.511	715
5.	Видлич	1.264	61.079	2.422	307
6.	Белава	1.671	27.725	1.761	578

2. Шумско газдинство Ниш

Шуме и шумско земљиште са којима газдује Шумско газдинство Ниш на подручју слива Нишаве налази се на територији СО Ниш Г. Хан и Бела Паланка. Шумама на територији СО Ниш и Г. Хан управља Шумска секција Ниш, а шумама на територији СО Бела Паланка, Шумска секција Бела Паланка.

а) Стање шумских површина

Општина	(у ха)			
	Високе шуме	Ниске шуме	Деградиране шуме и шик.	Укупно
Н и ш	167	4.063	—	4.230
Г. Хан	—	3.685	—	3.685
Б. Паланка	1.554	4.385	41	5.980
Свега:	1.721	12.133	41	13.895

б) Стање дрвне масе

Општина	(у м³)		
	Површина шума у ха	Дрвна маса у м³	Дрвна маса (етат) у м³
Н и ш	4.230	61.534	3.076
Г. Хан	3.685	73.817	8.166
Б. Паланка	5.980	499.308	(за целу Суву Пл.)
Свега:	13.895	534.659	

По комплексима (привредним јединицама) површине и дрвну масу није могуће дати, јер су неке уређене (Селичевица, Каменички вис и Бабичка гора), док су Сува планина и др. мање шуме неуређене. Са друге стране, сви ови комплекси се налазе на територији више општина, а Сува планина, пак, је подељена код ШГ Ниш и Б. Паланка.

Може се констатовати да изузев Суве планине код осталих комплекса преовлађују ниске шуме (што је општа карактеристика за Шумско газдинство Ниш) са релативно малом дрвном масом, али благодарећи тржишту (нарочито иностраном) почев од 1969. године и ниске шуме дају врло добар квалитет нарочито техничких облица и целулозног дрвета. Ради упоребења дајемо основне податке о површинама и дрвној маси ШГ Ниш. Укупна површина износи 54.213 ха, од чега економске шуме 35.489 ха и шикаре 8.855 ха, а необрасло 9.869 ха.

Сл. 4. Очувана шума лишћара (букве) на Старој пл. — Ракитска гора (Топли До). (Фото инж. М. Антов)

У оквиру економских шума на високе шуме отпада 7.313 ха. Укупна дрвна маса износи 2.840.665 м³. Укупан прираст масе износи 85.220 м³, а сечиви годишњи етат износи 78.900 м³. Од укупне залихе дрвне масе на четинаре отпада само 5.846 м³ и то углавном у културама.²¹⁾

Код оба шумска газдинства у току протеклог периода ишло се са мањим сечама него што прираст дозвољава (од могућности састојина), са разлога да би се нагомилала извесна дрвна маса у највреднијим деловима појединих комплекса или што није било приступних путева (што ти комплекси нису били отворени за експлоатацију). Тако, на пример, код Шумског газдинства Пирот у периоду од

1966—70. године просечено је 209.485 м³ бруто дрвне масе или просечно годишње 41.897 м³, односно 150.493 м³ или просечно годишње 30.118 м³ нето дрвне масе (дрвних сортимената). За период 1970—75. год. планирано је да се посече 198.749 м³ или просечно годишње 39.750 м³ нето дрвне масе.

Б. Стање шума у грађанској својини

Према анкети извршеној од стране Основне привредне коморе у Нишу, стање шума у 1963. години изгледа овако:

1. Површина шума и дрвна маса у грађанској својини на подручју слива Нишаве и Лужница

(Површина у ха, дрвна маса у 000 м³)

Општина	Укупна површ. шума	Од укупно површине отпада на					
		Очуване шуме:		Деградир. Шикаре			
		Високе ш.	Ниске ш.	шуме			
1	2	3	4	5	6	7	8
Бабушница	10.565	2.150	845,0	—	—	5.500	2.915
Б. Паланка	10.500	—	—	786	76,8	4.930	4.802
Димитровград	13.054	—	—	2427	218,4	6.112	4.515
Г. Хан	6.743	—	—	450	20,3	5.693	600
Н и ш	10.026	—	—	1303	119,9	4.813	3.910
Пирот	26.083	4.300	514,0	—	—	9.083	12.700
Свега:	76.971	6.450	1359,0	4966	435,4	36.131	29.452

Велико учешће деградираних шума и шикара резултат је великих сеча и интензивног пашарења у овим шумама у прошлости, нарочито у ратном и послератном периоду (за обнову ратом уништених објеката). Да би се зауставило даље осиромашење шумског фонда неопходно је како сечу, тако и пашарење свести на разумну меру, с тим да се у перспективи иде на потпуно искључење паше из ових шума. Додуше, флукутација радне снаге са села у градове иде у прилог овоме, те ће се са подизањем стандарда на селу смањити напад на шуме.

Други озбиљан фактор, који је нарочито негативно деловао на погоршање шумског фонда је кресање лисника. Лисничарење се вршило на преко 80% површина приватних шума. Посебно је забрињавајуће што се лисничарење врши и на земљишту које је угрожено од ерозије и бујица.

Даљна карактеристика шума у грађанској својини (приватних) је што је њихов експлоатациони потенцијал

јако сужен, што се види из расположиве дрвне масе по ха и то: код СО Бабушница 80 м³, 91 м³ код СО Димитровград, 120 м³ код СО Пирот. Мала дрвна маса по хектару је уследила углавном што су мале површине високих шума у односу на укупну површину шума у грађанској својини. Као резултат тога је ниска квалификациона структура дрвне масе, односно ниске шуме не дају вредније сортименте.

2. Структура дрвне масе у очуваним шумама и годишњи егат, према стању у 1962. год.

(У 000 м³)

Општина	Укупно бруто дрвна маса	Л и ш ћ а р и			Ч е т и н а р и		Г о д. е г а т
		Буква	Храст	Ост.	Топола	Бор Јела смрча	
Бабушница	845,0	340,0	485,0	20,0	—	—	11,0
Б. Паланка	76,8	50,0	23,7	2,4	—	0,7	2,3
Димитровград	218,0	63,0	155,0	—	—	—	6,0
Г. Хан	20,3	9,0	10,3	—	1,0	—	0,9
Н и ш	119,8	69,0	27,8	—	23,0	—	4,8
П и р о т	514,0	200,0	312,0	2,0	—	—	8,6
С в е г а :	1.793,9	731,0	1013,8	24,4	24,0	0,7	— 33,6

Из предње табеле произилази да највеће учешће по површини шума и расположивој дрвној маси у приватним шумама има храст, потом буква, остале врсте су заступљене врло мало. Такође се види да највећу површину и дрвну масу има СО Бабушница, потом СО Пирот, па СО Димитровград, а најмању СО Бела Паланка и Гацин Хан.

Мада је требало сечу вршити само у очуваним шумама, иста је вршена и у деградираним, лисничким и др. шумама. Отуда је код појединих СО више посечено од прираста (могућности шума).

Иако је стање шума у грађанској својини лоше, ипак оне знатно учествују у подмирењу потреба сеоског становништва. Ранијих година исказана годишња сеча је свакако већа од евидентиране услед тога што се сеча вршила и без одобрења, као и на површинама које нису евидентиране. Задњих година сече су знатно умањене због смањених потреба стамбене и др. изградње и услед употребе других горива у замену за дрво (угаљ, струја и др.), као и другог савременог материјала за стамбену изградњу.²²⁾

VI Споредни производи шума и споредне делатности

Шума има, поред дрвне масе као главног производа, и друге, тзв. споредне производе и делатности, везане за пословање у шумарству. Дрвни сортименти служе за снабдевање сировинама досадашњих и будућих капацитета дрвне индустрије, док споредни производи и делатности везане за шумски простор служе за развој разних других делатности и активности, било привредног или спортско-туристичког (рекреативног) карактера. Међу споредне производе шума су најважније попаша, камен, лековито биље, лов и др., а међу споредне делатности су: шумско-биљна производња, инвестициони радови у сопственој режији (грађевински и др.), механичарска делатност, пољопривредно искоришћавање земљишта, трговинска делатност, прерада дрвета и споредних производа шума и уређење бујица. Проширење делатности дошло је нарочито код Шумског газдинства Ниш задњих година, потшо исто није могло да обезбеди већи доходак од основне делатности — шумарства, услед слабог стања шумског фонда.

Постојеће богатство лековитог биља на Сувој, Старој и Сврљишким планинама није искоришћено, мада је свестрано проучено од стране Института за проучавање лековитог биља Београд, као ни могућности за развој ловства. Ситуација у погледу коришћења потенцијалних могућности у овом погледу се знатно побољшала задњих неколико година. Коришћење, како самониклог, тако и гајење вештачког лековитог биља је омогућено разним аранжманима између Института и „Столара“ Пирот, са једне стране и Шумског газдинства Пирот, Ниш и горанских организација и „Столара“ Пирот, са друге стране. „Столар“ Пирот, наиме, има у свом саставу погон „алина“, коме треба годишње, на пример, 45 тона коприве, поред осталог. Институт и друге фармацеутске организације, такође, имају велика потребе за лековитим биљем. На нашем терену ради више откупних организација лековитог биља, а само је једна са откупном станицом: „Србофлора“ Сврљиг, док остале раде преко откупаца.

Исто тако постојећи шумски фонд, а посебно шумски плодови, спат жбуња и приземна флора, даје могућност за развој високе — племените дивљачи, поред ниске и пернате. И ранијих година је била доста развијена дивљач, како ниска тако и висока, особито у Старој планини, али је претераним искоришћавањем (ловом) била осетно смањена. Томе је допринело не само прејако искоришћавање, већ слабо улагање у унапређење ловне привреде и бесправан лов. Применом законских прописа, а у првом реду изградом и строгом применом ловно-привредних ос-

нова, омогућен је бржи развој и унапређење ловства. На подручју слива Нишаве и Лужнице постоје два ловишта за друштвене шуме и то код Шумског газдинства Пирот: Стара планина и Тумба — Ракитска гора и више ловишта ловачког друштва: Димитровград, Звонце, Пирот, Б. Паланка, Д. Душник, Гаџин Хан и Ниш.

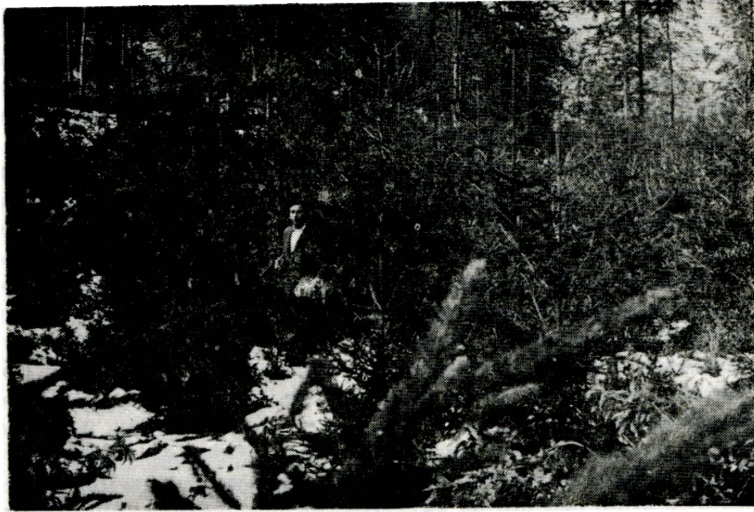
Шумарство није било до сада укључено у туристичку привреду, мада постоје сви објективни услови, а што ће свакако уследити после иницијатива на савезном и републичком нивоу у току 1972. године, односно после саветовања о зеленом туризму на Бледу и на В. Јастрепцу, у фебруару и јуну. На нашем терену Шумско газдинство Пирот је предузело извесне мере за укључивање шумарства у туристичку привреду подизањем привредно-туристичког објекта у Старој планини — „Широке Луке“ и пријемом гостију већ у току 1972. године. То исто се планира, а делом је и извршено, и на другим теренима, било од стране шумарства или од општина, туристичких и других организација. У току септембра 1972. године је поведена иницијатива за стварање интересне заједнице за развој туризма на Сувој планини.

Од посебног значаја је шума, ловна дивљач и шумски плодови са становишта општенородне одбране. Међу плодовима од нарочитог су значаја дивље воће (шљиве, трешње, крушке, јабуке, затим лешници, мушмуле, мукиње, брекиње и др.), а међу плодовима жбуња: глог, трњина, дрен, шипак, боровница, клека и најзад приземна флора: купина, малина и јагода. Сви ови плодови су тим значајнији што сазревају зависно од еколошких услова (климе и надморске висине) од јуна до октобра. Сви ови плодови имају велику важност како за исхрану заштићене дивљачи, тако и за људе, нарочито у случају рата.

Закључна разматрања

У досадашњем излагању је довољно истакнута улога и значај шумске и биљне вегетације уопште, а посебно шуме, која има, поред привредне, и друге општекорисне и заштитне функције, које далеко превазилазе економске функције. Нарочито важну улогу је одиграла шума у послератном периоду, у изградњи и обнови ратом испуштене земље. Нарочито се, такође, осетила важност и улога шуме после катастрофалних поплава у 1948. годин, када је поплавена цела Нишавска долина и градови Пирот, Бела Паланка и Ниш, као и 1964. године, када је претила катастрофална поплава од Завојског језера.

Извршеним радовима на санирању наслеђеног лошег стања у шумарству, а у првом реду извршеним радовима

Сл. 5. Пошумљавање смрчом у Сувој планини (очетињавање) под буковом шумом, извршено 1953—56. год.
(Фото: инж. Б. Тошић)

на пошумљавању голети и заштити земљишта од ерозије и уређењу бујица, створени су сви предуслови за даље унапређење шума, односно санирана су жаришта ерозије (сливови, Јерма, Црвена река и др.). Пошумљавањем голети и затрављивањем повећан је шумски фонд и биљна вегетација уопште.

Побољшању стања шума и биљне вегетације подручја допринела је и примена разних законских прописа из области шумарства, водопривреде и пољопривреде, као и флуктација радне снаге са села у градове ради запошљавања.

Више од 2/3 подручја слива Нишаве и Лужнице је брдско-планинско подручје, уз то и недовољно развијено подручје. Велики простор пољопривредног и шумског земљишта се не користи или врло екстензивно. Приноси са тог брдско-планинског подручја су ниски, а становништво са подручја стално мигрира: раније је ишло више на привремени рад (у печалбу), а сада се исељава у градове (Пирот, Ниш, Зајечар, Београд и др.).

Ако се изузме општина Ниш, цело остало подручје има све економске карактеристике недовољно развијеног подручја. Град Пирот са својом доста развијеном привредом побољшава ситуацију неразвијености, те се и СО Пирот третира делом као развијено. Па и поред тога ниво економске развијености подручја је нижи од општег про-

сека земље и Србије, било по дохотку, по укупној вредности основних средстава по становнику (наравно ако се изузме СО Ниш, који је на периферији подручја слива и површински мали). Исто тако по демографским карактеристикама подручје има неповољну економску структуру: претежни део становништва живи на селу, где је и даље природни прираштај висок и где је проблем неписмености изражен. Други облик миграције становништва је запошљавање у градове (Пирот, Ниш) и свакодневни одлазак на посао и повратак кући у село, као сталног места становања, која су често удаљена и до 50 км.

Велико учешће пашњака и ливада у структури пољопривредне производње утиче да сточарска производња има водеће место у привреди подручја, што је још неповољније то је индивидуална производња, пошто друштвени сектор пољопривреде заузима незнатан део (око 3% обрадивих површина и 3,5% запосленог особља према стању у 1971. год.). Народни доходак је најмањи код СО Г. Хан (59,7 милиона динара) и код СО Бела Паланка (60,1 милион), а највећи код СО Ниш (1,744,5 милиона) и код СО Пирот (46 милиона динара) и то како од индустрије, тако и од пољопривреде (Статистички годишњак, 1972.).

Међутим, природни услови подручја (едафски и климатски), особито на Старој планини, пружају могућност за активирање производње брдско-планинског подручја и повећање народног дохотка становништва, производњом кромпира, овса и јечма, ситног воћа и лековитог биља, као и това говеда и оваца на пашњацима. Огледима је на многим брдско-планинским теренима са гајењем семенског кромпира доказано да се може са једног хектара добити и до три вагона кромпира (добрим делом то је доказано и производњом кромпира на појединим парцелама ШГ Пирот и земљорадничких задруга, као и индивидуалних произвођача). Приноси трава и сена са мелиорисаних пашњака и вештачких ливада могу бити до вагона по ха (Грделица, Копаоник, Власинско Језеро). Приходи од гајења ситног воћа (јагоде, малине, купине) могу бити 3—5.000 кгр. по ха 19 и 26).

Према статистичким подацима тржишни вишкови јагода у околини Ниша у 1964. год. су износили 54 вагона (10% укупне производње у Србији). 26.)

Најгрубља анализа стања и проблема планинског подручја уопште указује да свако планинско подручје услед своје опште економске заосталости није у могућности да реши постојеће проблеме сопственим снагама. Због тога је потребно ангажовање заједнице као целине почев од федерације и републике (првенствено преко фонда за развој недовољно развијених подручја, фонда вода, путног

фонда и др.), до општинских и локалних фактора и фондова. Све мере и акције за унапређење браско-планинског и неразвијеног подручја морају се базирати на научном и стручном сагледавању стања и проблема подручја, како комплексног изучавања подручја, тако и проучавања појединих рејона, који имају специфичности (истраге сировина, рудног блага, шума и др.).

На крају морамо признати да је решавању проблема шумарства у току 1972. године поклоњена нешто већа пажња, како од стране републичких органа и организација, тако и од стране локалних, у првом реду од општинских органа, горанских организација и самих власника земљишта. Добијена су доста велика средства од Извршног већа СР Србије, Републичког фонда вода и Републичке заједнице образовања за стимулацију расадничке производње и извршење радова на пошумљавању голети и заштити земљишта од ерозије, те уређењу школског простора преко Покрета горана, као и за извођење инфраструктурних радова у шумарству (пошумљавање голети, мелиорације деградираних шума и за комуникације). На ова републичка средства треба да се надовежу најмање још толико властита средства или локална, укључујући овде и учешће приватника, што све представља значајну суму. Ранијих година је, на пример, Општински одбор горана Пирот извршавао просечно годишње 100—150 ха, а 1971. године 250 ха, Бела Паланка и Димитровград око 100 ха, а сада око 150 ха. Нешто мање Ниш, док Г. Хан и Бабушница знатно заостају, али у овој години су и ове горанске организације оживеле.^{23) 24)}

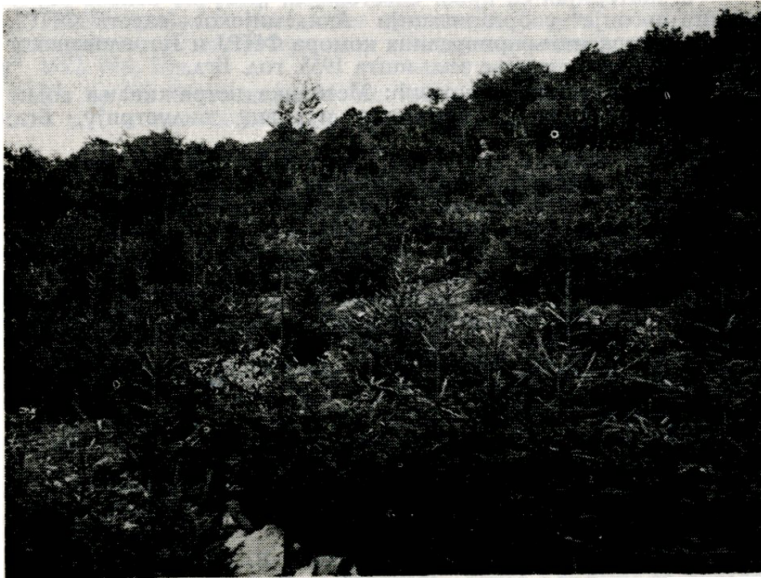
Нишава и Морава деценијама угрожавају зирантну земљу и гравитирајућа насеља и објекте, али и поред свега радови на регулацији ових река и на сузбијању ерозије касне. Све наде се полажу у нов систем финансирања водопривреде, што би донекле представљало континуитет у раду. На тај начин петогодишњи програм развоја водопривреде не би остао мртво слово на папиру. Може се генерално констатовати да водопривреда, исто као и шумарство, нису још нашли своје место у привредном систему земље, мада је за развој обеју грана заинтересована заједница и сваки грађанин.

Познато је да вода има непроцењив физиолошки и општедруштвени значај, епидемиолошку и токсиколошку улогу. Загађена вода је често проузроковач разних цревних зараза: тифуса, паратифуса, дизентерије, колере и др. Посредством воде преноси се хепатитис (заразна жутица) и друго. Нечиста вода угрожава здравље животиња, те се тако јављају сточне заразе: слинаква, шап, црни пришт и слично. Поред тога, вода може бити затрована. Последњих

година уочава се у води присуство детерџената, пестицида и др. отрова, па и радиоактивних материја. Производи вештачких радиоизотопа све се више користе у медицини, индустрији, пољопривреди, лабораторијама научних и других установа. Отпади се бацају, доспевају у канализацију, а одатле у реке. Ова опасност још није достигла кулминацију.

Познато је да су три петине речних сливова у Србији загађени непречишћеним отпадним водама, а здрава и пијаћа вода је потребна индустрији и привреди уопште, као и целокупном становништву. Са једне стране високи степен загађености ваздуха и земљишта, а са друге стране мутни водотоци угрожавају живот и здравље човека. И до сада су стручњаци на све ово указивали током бројних саветовања, симпозијума и конгреса од 1965. до I југословенског симпозијума о заштити вода 1972. У току 1971. године основан је Републички савет за очување човекове средине, а почетком октобра 1972. и Општински савет Ниша, као први на територији СРС, а у присуству (и чланству) бројних научних, културних и привредних радника.²⁵⁾

На основу предњег разматрања проблема брдско-планинског подручја, какво је подручје слива Нишаве и Лужнице, које се подудара са ерозивним подручјем слива Нишаве и Лужнице, може се закључити следеће:

Сл. 6. Пошумљавање смрчом у Старој планини (Росомач — очетињавање) (Фото инж. М. Антов)

— тамо где постоје шуме, настојати да се оне одрже, а по потреби и мелиоришу (деградиране шуме и шикаре);

— где је земљиште јако деградирано (оголено услед ерозије), тако да представља голет и није погодено ни за какву пољопривредну културу, треба га пошумити)

— када су у питању планински пашњаци и сувати, особито на стрмом земљишту, треба извршити мелиорацију пашњака;

— антиерозивне мере, било радове у сливу (пошумљавање, затрављивање и сл.) или у кориту бујице (регулацију, преграде и др. грађевинске радове) изводити шире, јер они треба да створе нове услове за живот садашњих и будућих генерација.

Треба инсистирати да се до максимума унапреди ратарство, воћарство, сточарство и шумарство у браско-планинском и неразвијеном подручју, уз свестрани развој секундарних делатности: лова, риботова, туризма, кућне радиности и свега што може допринети запошљавању људи пасивних крајева, какви су у сливу Нишаве и Лужнице.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Др Ј. Цвијић: Геоморфологија, I и II, Бгд, 1970.
2. Инж. Орестије Крстић: Грделичка клисура и Врањска котлина. Институт за економику пољопривреде Београд, 1955.
3. Материјал са првог саветовања: „Научне основе борбе против ерозије“ у организацији Академијског савета ФНРЈ, Савеза шумско-пољопривредних комора ФНРЈ и Југословенског друштва за проучавање земљишта 1955. год. Бгд.
4. Др Раденко Лазаревић: Методика истраживања водне ерозије“. Институт за шумарство и дрвну индустрију, Бгд, Зборник, књ. X, 1971.
5. Статистички годишњак Југославије 1971, Бгд.
6. Инж. Мирко Поттић: „Ерозија земљишта као привредни проблем у сливу Нишаве.“ Привредни преглед бр. 3/59, Ниш.
7. Група аутора (Инж. Ж. Каленић, Инж. Д. Петровић, Инж. Ж. Ванчетовић, Инж. М. Мијушковић): Ерозија земљишта и борба за заштиту земљишта“, 1962, Бгд.
8. Материјал са симпозијумом о проблемима ерозије СР Србије, 1967. Бгд, Институт за шумарство и дрвну индустрију, Бгд.
9. Др Михајло Костић: „Белопаланачка котлина — друштвено-географска проучавања“, 1970, Бгд. Географски институт „Јован Цвијић“, Посебно издање, књ. 23.
10. Воја Лековић: Апел горана: „Подизање шума и заштита од стихије — задатак Горана СР Србије“, 1970. год. Бгд.
11. Мр Живота Станковић: „Улога друштвено-политичких заједница у решавању водопривредних проблема“, Наука и пракса, бр. 5/71. — Ниш.
12. Дирекција за уређивање слива В. Мораве: „Програм радова за уређење слива „Мораве“ — Београд — 1966.
13. Материјал са саветовања (симпозијум): „Утврђивање и друштвено вредновање опште корисних функција шума“, Савез

инжењера и техничара шумарства и дрвне индустрије Југославије и Савеза привредних комора, Бгд. 1971.

14. Ј. Ђирић и Др Ф. Балић: „Библиографско проучавање Понишавља“, Ниш 1970.

15. Др Б. Јовановић: „Шумске фитоценозе и станишта Суве падине“. Бгд. 1955.

16. Р. Дуњић—Јовановић: „Пашњаци на Сувој планини.“ Зборник радова САН. Институт за екологију и биогеографију. Бгд. 1950.

17. О. Гребешников: „О вегетацији централног дела Старе падине“. Зборник радова Института за екологију и биологију САН, књ. 1. Бгд. 1950.

18. Др Белић, Др Н. Митић, Инж. М. Видановић: „Пиротска овца.“ Библиотека Архива пољопривредних наука, Бгд. 1960.

19. Власта Вељковић: „Широке могућности браско-планинског рејона за развој пољопривредне производње.“ Привредни гласник бр. 11/1965. Ниш.

20. Инж. Мирко Потих: „Коришћење сировина и капацитета код ДК „Полет“ а Пирот, лист „Полет“ Пирот. 1971.

21. Инж. Мирко Потих: „О пословању Шумског газдинства Ниш „Не секу шуме за веће зараде“, Народне новине Ниш, 7. VI 1971.

22. Инж. М. Килибарда и Инж. Мирко Потих: „Стање шума у грађанској својини и мере за њихово унапређење.“ Привредни гласник бр. 2/1964. Ниш.

23. Инж. Мирко Потих: „Извршење шумско-узгојних радова на подручју ОП Коморе Ниш у периоду 1966—70. и 1971. и програм истих до 1975. године.“ Шумарство Бгд. мај — јуни 1972. године.

24. Инж. Мирко Потих: „Шумарство и дрвна индустрија — јединствен производни ланац (комплекс дрвета)“. Наука и пракса бр. 4/1972. Ниш.

25. Материјал са оснивачке скупштине Савета за заштиту и унапређење човекове средине: „Заштитимо човекову средину“. 1972. год. Бгд.

26. Др Ж. Гајић и Др М. Костић: „Производња малина и јагода у околини Ниша“. Привредни гласник бр. 11/1965. Ниш.

Др ЈОВАН В. БИРИЋ

**„РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН ВАРОШИ ПИРОТА“
1888. И 1891. ГОДИНЕ**

— Изглед вароши према
подацима плана —

По ослобођењу „нових крајева“ од Турака, једна од првих мера нове власти била је да водећи центри новоослобођене области — Ниш, Пирот, Лесковац, Прокупље и Врање — добија „регулационе планове“. То су први урбанистички планови у овим крајевима, колико је то познато¹⁾. Ови планови су заиста брзо и ефикасно били урађени.

Ниш је, под именом „Пројекат за регулацију вароши Ниша“, добио свој (први) урбанистички план већ 1878. године, свега осам месеци након ослобођења. План је урађен 25. августа 1878. године. До плана се дошло сасвим случајно, откупом од Свете Милутиновића, глумца у пензији из Зенице²⁾).

О пиротском плану, објављеном под именом „Регулациони план вароши Пирота“ из 1888. и 1891. године, мисли се (бар тако сам обавештен) да се изгубио сваки траг. Пошто сам имао прилику да овај план детаљно прегледам 17. и 18. јула 1964. године, изнећу запажања која сам, у виду бележака, сачинио о њему у то време. План ми је дао на увид Илић Младен, ондашњи начелник Одељења за комуналне и стамбене послове Скупштине општине Пирот.

План, као што је речено, носи назив „Регулациони план вароши Пирота“ и састоји се из два листа приличних димензија (око 2 x 1 м³⁾), исцртаних у размери 1:1000. Први лист говори о Тијабари (урађен 1888. године), а други о Пазару (урађен 1891. године). Задржаћу се најпре на првом, тијабарском, а потом на пазарском листу плана.

---

¹⁾ Планска урбанизација градова у овим крајевима у периоду турске власти није вршена.

²⁾ План се данас налази у Народном музеју у Нишу. Више о урбанистичким плановима Ниша види: Ј. В. Ђирић: Урбанистички планови Ниша, Градина бр. 1, Ниш 1972, стр. 75 — 77.

³⁾ Тачне димензије ова два листа плана нисам забележио.

План Тијабаре (Лист плана — Тијабара)

У наслову стоји „РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН ВАРОШИ ПИРОТА, снимιο, нацртао и регулационе линије исцртао Т. НАЈХУТ (потпис нечитак), дипломирани инжењер, године 1888”. У дну плана стоји: „Одобравам да се по овом плану Пирот регулише: 1. V. 1889. год., Министар грађевина П. Велимировић, с. р.“. Одмах поред тога соти: „Прегледали смо и поправили плајвазом 13. марта 1889. год. Београд. Чланови техничког одбора: Штрасер с. р. инж. грађевинарства и Милош Дамјановић с. р. инж. мин. грађ.“

Следи „објашњење“ знакова:

Постојеће стање исцртано је црним, а предложено (односно усвојено) црвеним линијама. Посебним симболима уцртани су урбани садржаји: нове зграде са изгледом плацева, старе зграде са изгледом плацева, празни плачеви, баште, зидови, тарабе, плотови, живе ограде, плачеви без ограде, јаруге и регулационе линије.

Која се и каква градска ситуација може видети из плана? Какво је урбано стање Тијабаре 1888. године?

Данашњи „гвоздени мост“ на Нишави уцртан је на данашњем месту, али Нишава није регулисана. До моста тече старим кривудавим коритом, савијајући на леву страну ка садашњем фудбалском стадиону, а затим на десно ка садашњој школи ученика у привреди. Тек низводно од моста тече приближним коритом као и данас, Нишавских бедеба (данас толико познатих „кејева“), који су изграђени током треће деценије XX века, јасно је да у плану нема.

Из посматраног плана виде се следеће границе градског ареала Пирота у Тијабари оног доба. На источној страни Тијабара се простира до Јендек-мале (у плану Топличина улица), из које се налазе баште, поток и индицирана шума улица према пројекцији плана. У правцу североистока Тијабара се пружа дуж Обилићеве улице (Крвпачког друма) са крајње достигнутим кућама код Цинциног потока; на истој страни пружа се и до ондашње Скопљанске улице, као и дуж Маркове и Душанове улице (у поток), са крајњим кућама стотину метара иза њиховог раскршћа. Недвосмислено се запажа друмски карактер развоја овог дела Тијабаре, то јест развој дуж излазних путева.

На северу Тијабара достиже своје крајње тачке у Цекиној и Живка свињара мали. Цекина мала — у плану наведена и као Орловићева улица — је слепа улица (ћор—

---

⁴⁾ Приликом посматрања плана нисам обраћао примарну пажњу и нисам се битно задржавао на поставкама плана и њиховој оцени, већ на његовом садржају, па је таквом посматрању бро пропраћен и прилагођен текст мојих запажања.

сокак). Такве су и суседне улице: Пејчина улица, источно, и Живка свињара мала⁶⁾, западно. Ова последња има излаз улицом Кнеза Лазара, у првцу запада. Улица Кнеза Лазара (иза тијабрске цркве), прсткана хор-сокацима и једним руралним системом улчица, крајња је северна и северозападна периферија Тијабаре. Међу овим улчицама забележио сам, као значајније, Карановићеву и Југовићеву. Дуж ових улица учртане су куће са дубоким вртovima и баштама иза њих. Дубина блокова између улица је знатна и потпуно незазидана (зелена, празна). Изградња је оријентисана само уз уличну линију, стеснивши улицу у оријентално-рурарни профил. Све су улице и улчице вијугаве и криве.

На западу Тијабара се завршава на Градашничкој реци, премостивши исту Чатал—Ћупријом (неколико метара узводно од садашњег Малог моста). Са супротне стране моста ретко куће се пружају још око 150 метара дуж Књажевачког друма, савијајући бочно у једну улчицу у формирању (каснију „Јатаган малу“). Дуж пута за Нишор нема ни једне куће, иако раскрсница постоји, али као раскрсница пољских путева. Занимљиво је да је на плану, на другој обали Градашничке реке, јужно од Књажевачког пута у правцу Нишаве, учртана „фабрика“ (не пише каква⁶⁾). С друге стране Књажевачког пута — на северној страни — учртано је велико „старо гробље“.⁷⁾

---

⁶⁾ У плану наведена и као Косанчићева улица.

⁶⁾ Реч је о остацима мануфактурне фабрике за предење и влачење вуне са бојациницом и четири точка за израду гајтана подигнуте 1872. године. Фабрика је прела прећу за гајтан и ћилимове. По М. М. Савићу „Очигледна намера Турака била (је) да појефтине трошкове око израде ћилимова и да тиме ову индустрију унапреде“ (М. М. Савић: Наша индустрија и занати, књ. II, Сарајево 1922, стр. 120). Тодор Поповић у својим МЕМОАРИМА назива је „Митадова фабрика“ (Вероватно мисли на Митад пашу. Види Т. Поповић: Мемоари, за период 1876—1885, Архивски центар у Пироту, књига откупа бр. 18). В. Карић је назива „општинском фабриком“ В. Карић: Стање индустрије у Србији, „Отаџбина“, књ. XVII, Београд, 1887, стр. 195). „Фабрика“ је „за време ослобођења (1878) опљачкана заједно са машинама“ (М. М. Савић, II књ, стр. 120).

⁷⁾ Ово гробље је било главно хришћанско гробље у Пироту до око 1905. године, када је предузето његово исељење на место данашњег тијабарског гробља. „Ту је било крстова од камена тешких и по више стотина килограма“ (В. Бирић, учитељ у пензији, стар 71 годину — 1964)... „Речено је да може свако своје гробове да пренесе у једну општу гробницу. Старији Пироћанци са овим и са измештањем гробља нису били задовољни, док млађим генерацијама то није сметало, сматрајући да гробље треба да буде подаље“ (Т. Бирић, учитељ у пензији, стар 84 године — 1965). На месту почишћеног гробља направљен је лозни расадник.

На југозападној страни Тијабара се завршавала Дољом малом (онда Дечанском улицом). Дољу малу је представљала дугуљаста крива улица с десне стране Нишаве у правцу Градашничке реке и Батине воденице. Призренска улица, на десној бочној страни Дољне мале, је крајња југозападна граница Тијабаре.

Упоређујући основну структуру организацију данашње Тијабаре и распоред њених битних урбаних садржаја, опажа се директна веза између њене организације и концепције Регулационог плана. Очигледно је да је Тијабара (као и Пазар) просторно организована на принципима Регулационог плана, а овај је у основи прихватио турску, спонтано насталу схему града, интервенишући у оквиру ње утолико што је настајао да је европеизира и „утера у правац“. Планирање уличног система је изведено на бази сугерирајућих траса, прихватајући трасе постојећих путева и улица, у правцу идеалног пружања „фор-сокака“, итд. Као потпуно нова уцртана је и касније реализована Железничка улица (данашња Моше Пијаде). Њену замисао и појаву, у хаотичном сплету сокака и циганске мале Тијабаре, сугерирао је идеални настанак Књажевачког пута и потреба за улицом која ће на најкраћи начин да веже центар Пирота са новоизграђеном железничком станицом.

Посматрајући урбани склоп Тијабаре — видљив из регулационог плана као „постојеће стање“ — не може се избећи утисак његове архаичности и спонтаног настајања. Центар Тијабаре је тржни простор знатне величине (око 3 хектара), троуглог облика, онаквог каквог га познајемо и данас. Године 1888. носи назив: Трг књаза Милоша. У овај простор, који представља фокус Тијабаре, стиче се саобраћајна гравитација Тијабаре, произала и настала спонтано из некадшње мреже пољских путева.⁸⁾ Из Плана се добро виде свежи трагови Књажевачког пута, који је поред Строшене цамије⁹⁾ скретао у правцу Трга књаза Милоша (данашњег центра Тијабаре) пре него што је просечена Железничка улица.

Железничка улица (данашња Моше Пијаде) представља новотрасирану улицу на идеалном правцу Књажевачког пута у правцу Големог моста. Из плана се види да је улица новотрасирана и да је још увек у формирању. У години доношења плана (1888), улица је већ просечена,

---

⁸⁾ Сам тржни простор настао је одводњавањем и насипавањем мочварног (забареног) терена — некадашњег откинутог меандра Нишаве. Отуда и назив „Тијабара“.

⁹⁾ Простор између данашње цркве и улице Моше Пијаде.

насута и издигнута¹⁰). На њеној дужини од Гушевице до Градашничке реке има укупно 70 кућа: 48 кућа се уклапа у регулациону линију улице, док се 22 не уклапају (затечене су на регулацији) и морају се изместити¹¹). Поред ових, уз уличну линију налази се и 27 већих или мањих слободних плацева. Занимљиво је да је данашње проширење (сквер-парк) на југозападној страни Моше Пијаде улице постојало још пре осамдесет и пет година у истом облику и величини, то јест још пре 1888. године.

Према ситуацији Плана Тијабара је, уосталом као и Пазар, пред крај XIX века део града који још увек има претежно оријентално-патријархални склоп. Важнија и фреквентнија улична мрежа је вијугава, али делимично и перпендикуларна (изломљена), јер се нове куће већ изграђују на новим регулационим линијама, док старе стрче испред или иза ове линије. Најизразитије, али увек до краја неформирани облици праве грађевинске линије, показују Железничка улица и донекле простор око пијаце. Још увек је пуно малих и тесних уличица и ћор-сокака. Правци и тенденције просторног развоја Тијабаре осећају се дуж излазних и пољских путева, који потом постају делови градских уличне мреже. Такве појаве су очигледне дуж излазних путева за Крупац, Бериловац, Прчевац, Градашницу, дуж Долње мале — која је такође првобитно представљала пољски пут — и дуж Књажевачког и бочног (пољског) пута из којег изарста лактаста Милетићева улица (касније „Јатаган мала“).

Из датих написа може се прочитати један број градских топонима, као на пример:

Бериловачка капија. Простор који представља део Тијабаре на излазним путевима у правцу Бериловца (Маркова и Душанова улица).

Крупачки друм. Пут дуж којег се, у облику друмског насеља, шири Тијабара, иако спорије него дуж излазних путева у правцу Бериловца.

Јендек мала. Источно од тржног простора и истовремено периферијски простор иза којег почињу „баште“. **Цеккина мала** и одмах до ње **Живка свињара мала**. Североисточна периферија Тијабаре. **Зевници мала.** Захвата северне

---

¹⁰ То доказује да је нацрт улице усвојен пре доношења Регулационог плана, највероватније из периода када је усвајана траса железничке пруге и утврђена локација железничке станице (1886).

¹¹ Има података да је просецање Железничке улице спроведено на један строг и апсолутистички начин. О предњем виду: Душан Бирић: Старе махале и сокаци, „Протски зборник“ — 2, Пирот, 1969. стр. 203—212.

делове и периферију Тијабаре. Представља градски простор згуснуте оријентално-руталне структуре са испреплетеном мрежом улица и кућа. Иза кућа у дубини дворишта налазе се доста дубоки слободни простори и баште пуне зеленила. Долња мала. Део Тијабаре дуж кривудаве улице у сектору Нишаве од Големог моста у правцу Градашничке реке. **Хаџи-Хасанов чифлик.** Још увек слободан простор (незнатно изграђен) на десној страни Градашничке реке, јужно од Књажевачког друма.

Поред наведених топонима, читамо и називе: **Старо гробље**, простор који смо већ поменули на десној страни Градашничке реке северно од Књажевачког пута. **Чатал Њуприја**, мост на Градашничкој реци узводно од садашњег Малог моста. **Гушевица**, чесма у улазном углу Тијабарског трга, која и данас стоји на овом месту под истим именом¹²⁾. Од чесме тече точним каналом поточић у правцу Долње мале и Нишаве. Просецањем и насипавањем Железничке улице, канал је спроведен испод улице. Уз трасу Железничке улице налази се још једна чесма — „Ладна вода“.

План Пазара (Лист плана — Пазар)

Као и Тијабара, и план Пазара рађен је у размери 1:1000. За разлику од Тијабарског плана, лист плана Пазара из 1871. године није оригиналан, већ копија копије оригинала. На посматраном примерку стоји да је „копија са оригиналом плана сравнио и уверио се да је у свему верна, 9. октобра 1891. године, у Пироту, окружни инжењер Матејић“. Али да је посматрани примерак копија ове копије, види се по томе што стоји уписано да је овај примерак исцртао општински инжењер Танасије Стојковић 2. марта 1928. године. Даље у тексту стоји: „Да је ова копија за службену употребу верна оригиналној копији од 9 октобра 1891. године, с тим да су све важеће регулитиве извучене, по сравњању оверева В. Д. шефа грађевинске инспекције инж. Мил. Антић, к. бр. 459, 26. марта 1928. године, Пирот“.

Која се и каква градска ситуација Пазара године 1891. може видети из овог плана?

Североисточна граница Пазара је на Нишави са нерегулисаним узводним и низводним коритом, какво смо констатовали и на листу Тијабера. Ниже Големог моста Нишава се, до ушћа Градашничке реке, приближно држи у оквирима данашњег корита. На изводном делу свог тока,

---

¹²⁾ Добила је име по Турчину Агушу.

међутим, скреће ка Тијабарској страни скоро до Крупачког пута, а на западној страни, нешто узводније, до данашњег стадиона. Од Нишавске окуке, код садашњег стадиона, одваја се „Дурина вада“ и тече приближно трасом данашњег кеја да би ниже Големог моста добила западни правац у правцу Дојчинове улице (садашње Словеначке) и Предионице, у чијој се близини улива у Бистрицу (ниже садашње кланице).

Због плавног карактера и незаштићености приобалног терена Пазар клинасто избија на Големи мост, остављајући бочне, узводне и низводне терене, слободне и неизграђене. Тек у сектору Дојчинове (Словеначке) улице нижу се уз њену кривудавау трасу куће до у дубину од око 220 метара. Иза тога настављају се баште, њиве и приобални шумски ритови Нишаве.

Данашња улица Бориса Кидрича (ондашња Краља Милутина улица), осим у сектору Боклуца и Прилепске улице, крајња је северозападна периферија Пирота. Помињем сектор Боклуца због тога што се с његове десне стране у правцу запада пружа сокак који нестаје у њивама и баштама. Уз овај сокак упртно је шест кућа. Боклуце је још увек слободни поточић који пресеца Пазар и тече у правцу Бистрице и пиротских кожара. Прилепска улица, ближе Градићу, такође води на северозапад, избијајући на обале Боклуцског потока. Из Прилепске улице се одвајају два сокака: један на северу, који је ћорсокак (и данас постоји), и један везни рурални сокак у правцу данашњег парка испред Градића (и он се још може видети). Простор око Градића, до леве обале Боклуца, зазидан је не густим кућама измешаним њивама, баштама и ливадама. Обе реке — Бистрица и Вада — теку једна поред друге као и данас. Преко њих у правцу Сарлака, на својим садашњим положајима, налазе се два моста, чија локација датира још из римског доба. На Бистрички мост прилазило се путем из Тврђаве и бочним путем који је обилазило Тврђаву. Преко овог моста Пирот комуницира са деловима виноградског простора на северним падинама Сарлака, али треба имати на уму да се преко овог мост улазило у Тврђаву и Пирот са западне стране у раном турском и преатурском периоду, пре него што је, у каснијем турском периоду, просечена траса кроз Барје, с јужне стране Тврђаве.

Сарлак је запуштено и пусто брадо изван Пирота. Урбана политика Пирота оног доба није се интересовала за Сарлак, који је на теренима који су се дали обрађивати привлачио пажњу само као виноградарски и ратарсковоћарски простор. У последњој деценији XIX века он је са јужне стране био потпуно го, а са северне стране по-

шумљен ситном и кржљавом церовом шумом, али само у сектору оголићеног кречњака, док су се на нижим језерким седиментима налазили виногради, њиве, шикаре и шуме¹³⁾

Кретање и спајање водотокова јужно и југозападно од Градића било је другачије него данас. Из мочварног и нерегулисаног Барја долазила је Бистрица коритом које је било ближе пиротској страни него што је данас, а затим је текла једним делом уз насип Цариградског друма, и с друге стране насипа (иза моста) прихватила Расничку реку, и здружена с њом текла иза Градића. Један крак речног тока одвајао се је у канал око Градића. На месту садашњег корита Расничке рече тече поток — из Бањичког врела — на плану означен као „вода“. Овај сплет вода није имао сигурних корита и обала, због чега су се корита померала. Поплаве су биле честе. Због заштите периферијских делова Пазара од ових вода, као и од забарених делова Барја, још у турском периоду изграђени су били одводни и заштитни канали на ивицу ондашњег Пирота (Пазара), који се виде и из Плана. Трасирање Цариградског друма кроз овај простор — у касном турском периоду (XIX век) — морало је представљати тешкоћу, али је уграђивање и заштита друма морала допринети и извесном сређивању хидролошких прилика у овом простору. Хидролошке прилике овог простора су морале бити и разлог што се старија (турска и преттурска) траса Цариградског друма држала подножја Сарлака па је, оби-

---

¹³⁾ Тек 1904. године северне падине Сарлака почињу да се изграђују као шумски и парковни простор. После убиства Александра Обреновића и по силаску либерала и напредњака са власти, а за време првог председника општине из радикалског састава (књижара Мишића), доноси се одлука о претварању предњег северног дела Сарлака у парк. У духу одлуке радници су крајем зиме 1904. године ископали неколико стотина рупа за сађење дрвећа. С пролећа исте године, учитељи пазарске и тијабарске основне школе повели су баке ових школа у воћни расадник (код железничке станице), где је сваки ученик добио по једну садницу ораха и по неку дуда или јабуке. Ученици су ове саднице пренели на Сарлак и засадили их у припремљене рупе. Сваки је на дашчици записао своје име и презиме и исту привезао за своју садницу, да би је препознавао и да би је касније могао заливати и неговати, што је већина ученика и чинила. Исте године направљен је и плато за игранку са кућицом, која је за време лета служила и као кафана. Пироћанци су од тада, нарочито у празничним данима и за време лета, чешће посећивали Сарлак. На изграђеном платоу — који и данас постоји — као што је за време празника концентrirала и пиротска војна музика (према казивању Василија Бирића, учитеља у пензији, старог 72 године (1964), онда ученика IV разреда основне школе и ученика у сађењу).

лазећи рт Сарлака и прелазећи преко мост на Бистрици (код Кланице), улазила у Тврђаву и Пирот.

Развој Пазара (и Пирота) према југу био је — од вајкада — условљен ситуацијом у Барју. Ова градска граница представљала је истовремено и простор вековне борбе Пироћанаца за егзистенцију, па и борбу за стварање новог животног тла. Према ситуацији коју приказује План, градска периферија на тој страни пружа се поред Сарајевске (Јеврејске мале) и Бранкове улице (сада Вука Пантелића). Између Барја и задње ивице плацева — који с чеоне стране излази на поменуће две улице — налази се заштитни ров (јендек) којим отиче сувишна вода, и који уједно штити овај простор и сакупља његову подземну воду. Дубина заштитног рова и висина оцедног земљишта на којем се изграђују куће, добијена је стрпљивим и упорним радом становника настањених у овом појасу.¹⁴⁾

Линија периферије из сектора Бранкове (данас Вука Пантелића улице) наставља се у правцу турског гробља (садашњи блок гимназије и Дома ЈНА). Доста ретке куће пиротске периферије већ су — 1891. године — опколиле овај простор. Распоред кућа, утонулих у вртове и њиве, оријентисан је у правцу Јасен капије која је већ достигнута. Спој са Новом малом, која егзистира као издвојено насеље, још није успостављен. На спољној фасади Пазара према Барју — искључујући Јасен капију и Нову Малу — изграђени су ниски заштитни бедеми и оточни канали. У оквиру простора, који тек што се изграђује око заосталог турског гробља, настају поједини рурални кривудасти сокаци, међу којима је најпознатији „Мечкин сокак“.

Развој Пазара на југоисточној страни диктиран је положајем и улогом Цариградског друма (онда улицом кра

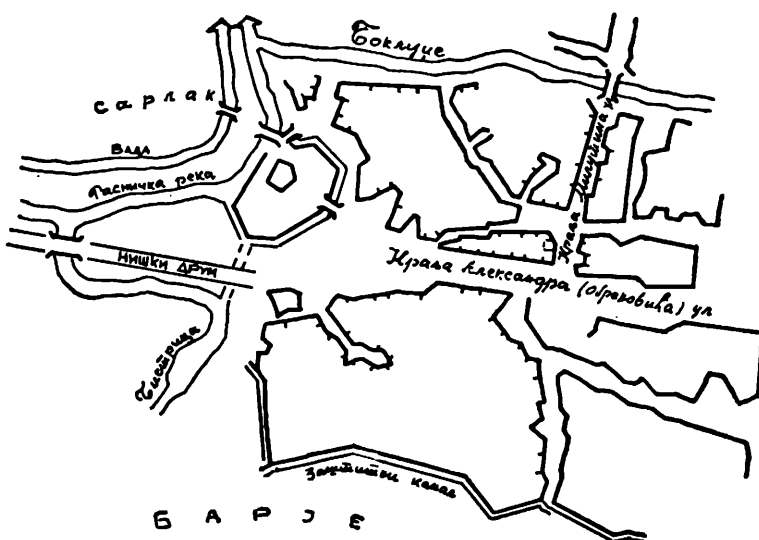
---

¹⁴⁾ Сава Радовановић, месар, стар 81 годину (1973) овако описује грабење своје куће, данас у улици Војводе Степе број 20 (на углу Војводе Степе и Јеврејске мале): Кућу је градио неки Јеврејин одмах по ослобођењу од Турака и била је на крају ондашњег Пирота. Звали су је „Нојева лаба“, јер је изграђена на земљишту отргнутом од воде. Земљиште је, наиме, било знатно ниже од садашњег нивоа, због чега је морало бити извршено обилно насипавање. Ниво подземне воде након насипавања кретао се је на дубини 1—1,5 метара. У овој кући је становао неко време лекар Сјенкијевић, познат у овом крају по леку против маларије.

Иначе дефинитивни радови на сређивању хидролошких прилика и мелиорацији Барја предузети су 1926. године. За ову акцију највише треба захвалити ондашњим обласним посланицима Тодору Бирићу, Јовану Поповићу и Чедомиру Милошевићу, учитељима из Пирота.

ља Александра Обреновића). Пазар се поводи за његовом трасом и изграђује се клинасто дуж друма. Градска периферија у последњој деценији XIX века (1891) је код старог турског гробља (данашње гимназије и Дома ЈНА), иза којег као крајњи истурени изданак Пирота стоји циганска мала. Даље у правцу железничке пруге налази се тек по која кућа, са великим неизграђеним међупросторима.

Од турског гробља граница периферије се повлачи у правцу данашњег Хигијенског завода са грађевинским објектима окренутим ка Цариградском друму и оријентисаним уз овај друм. Дубински простор у правцу Хигијенског завода и Учитељске школе је потпуно празан. Али занимљиво је да је у правцу Сењака, у кривудавом сплету Сит-

ИЗГЛЕД ПИРОТА У ПРЕДЕЛУ ГРАДИБА (1888 — 1891)

ничке и Тимочке улице (данас Сењака и Загребачке), у плану уцртано једно мало периферијско и донекле изоловано насеље¹⁵). На месту садашњег објекта Хигијенског завода уцртан је један значајнији објект¹⁶). Од овог објекта

¹⁵ Да ли је то насеље (чифлик?) које је, попут Нове мале, инкорпорирано у Пироту, или је то само изолована периферијска концентрација становништва?

¹⁶ Каснијим проверавањем сам утврдио да се ради о значајном турском управно-административном објекту, који је истовремено био и један од најлепших примерака турско-оријенталне архитектуре у Пироту.

периферна линија Пазара избија на баба Ленин мост на Боклуцу, обухватајући завршетак Доситејеве улице са два мала сокака. Периферија се затим креће Доситејевом улицом ка садашњем Тргу Слободе и Улици Саве Ковачевића — Протиној мали (онда Страхињићевој улици), која, у ствари, представља слепу улицу. Изграђени део Протине мале — у дубини око 160 метара од садашњег Трга Слободе — савија на десно и завршава се у једном малом ћор-сокаку (и сада постоји) и на тој тачци се налази крајња периферија Пазара. Простор према Нишави је испуњен баштама и воћњацима које пресеца Дурина вода.

Као и из листа плана за Тијабару, тако и из листа плана за Пазар може се прочитати једн број градских топонима и назива, од којих су неки у данашњој употреби, док је један број нестао или се једва може чути. Набројају неке нестале или полузаборављене називе, које сам приликом проматрања плана забележио, с напоменом да због недовољног вођења рачуна о могућности да оба листа плана (и за Тијабару и Пазар) у наредном периоду могу нестати, нисам забележио све његове исписе.

Делови месног организма (мале): **Кале-капија мала.** Једна од најстаријих четврти града у сектору Градића. Временом је доживљавала трансформацију назива: Кале капија мала, Кале-мала, Кале, до данашњег Градића. **Бистрица мала.** У суседству Кале-капије мале у правцу Барја. Касније је сведена само на топоним Бистрице. **Јеврејска мала.** Југоисточно од Бистрица мале. Данас Светозара Марковића улица. **Галата мала.** Назив за део града између Боклуца и Нишаве. Назив је почео нестајати из употребе после Првог светског рата. **Протина мала.** Данашња Саве Ковачевића улица. **Стамбол капија мала.** Са ширењем и удаљавањем Пазара из сектора Кале-капије мале назив се је ширио дуж Цариградског друма у правцу југоистока. У време доношења „Регулационог плана“ назив је захватао простор око данашње Гимназије и Дома ЈНА. **Јасен капија мала** или једноставно Јасен капија је градски излазни простор у правцу Нове Мале. **Нова мала** је изоловано сеоско (рурално) насеље изван зазиданог градског простора Пирота. **Мечкин сокак** и **Таталибаба.** Сокаци на крајњој југоисточној периферији Пазара иза Турског гробља. **Турско гробље.** Простор у оквиру којег је у првој деценији XX века најпре изграђена гимназија, а затим официрски дом. Делимични трагови гробља у дубини гимназијског дворишта сачували су се до иза првог светског рата. **Боклуце.** Градска речица чије воде долазе из снажног приградског врела Кавака. Према подацима плана (крај XIX века)

тече из правца садашње Касарне слободним приградским простором и тек код Ситничке улице (данас Сењске) избија на градску периферију, да би се од ње опет одвојила и тек код Баба Лениног моста¹⁷⁾ ушла у градско ткиво. На речици се налазе још два моста: Камени и Решитов мост. Првих година XX века новонаправљени воденични јаз у горњем току преусмерио је већи део речног тока у правцу Рогоза. Барја и Бистрице (вештачка бифуграција). Године 1933, на сектору од Баба Лениног до Решитовог моста, почело је њено зазидавање у колектор. Након другог светског рата дефинитивно је нестала.

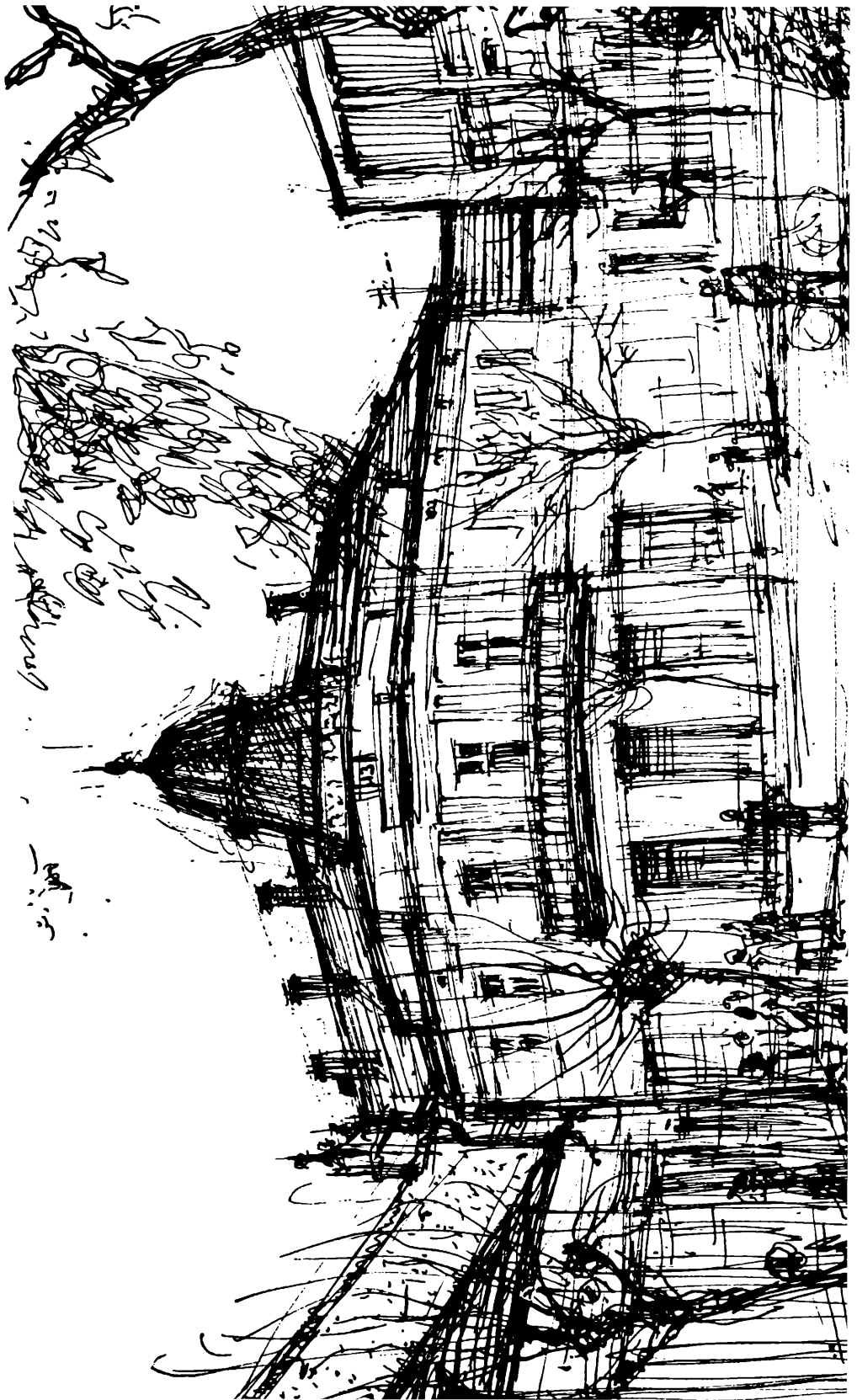
Поред наведених градских назива и њиховог распореда унутар градског организма, у план су уцртани и бројни објекти којих данас нема. На пример, на место данашњег објекта „Центар“ и паркинга испред њега уцртан је објекат значајних димензија. Ближим проверавањем могло се утврдити да се ради о Царевој цамији, дефинитивно уклоњеној 1919/20. год. Исте године уклоњен је и објекат Турског начелства који је, иначе, уцртан на месту данашњег Хигијенског завода¹⁸⁾. Данашњи објект старе Пазарске основне школе уцртан је у план, што доказује да је иста изграђена пре појаве „Регулационог плана“. Данашњи сквер у центру Пазара уцртан је у приказаном листу Плана, али само као празан простор. Улице у ондашњем Пироту, природно, имају друге називе. Данашња главна улица Пирота (Маршала Тита) је улица Краља Александра (Обреновића). Драгошева је Књаз Михајлова, Кидричева Краља Милутина, Вука Пантелића Бранкова, Војводе Степе Лужничка, Хајдук Вељкова је Краља Милана, итд.

Што се тиче урбаног склопа, Пазар је, као и Тијабара, претежно оријентално-патријархално и рурално композициониран урбани простор, премда са нешто јачим захватима праволинијске регулативе и нешто више праволинијских улица. Овакву, праволинијску, тенденцију уличног склопа у доброј мери већ испољавају улице Краља Александра (М. Тита), Књаза Михајла (Драгошева), Зетска (код „Солун“ кафане), Лужничка (иза „Национала“) и донекле Бранкова (Вука Пантелића) и Илићева (Предрага Бошковића). У свим осталим улицама у претежној или пот-

---

¹⁸⁾ Објекат је истим (административно-управним) потребама служио доста дуго по ослобођењу и у ондашњој Србији.

¹⁷⁾ Мост је у периоду турске владавине и у периоду ослобођења свакако носио друго име, које, и поред настојања, до сад нисам утврдио.

пуној мери преовлађује оријентално-патријархални и рурални склоп са кривим, тесним и нерегулисаним улицама и слепим уличицама (ћор-сокацима). Таква је, поред других, и Краља Милутина, данашња Кидричева улица.

Уз бок оваквом уличном систему стоји стамбена патријархална комотност. Већа густина грађевинских објеката карактеристична је уз уличну линију; унутрашњост блокова је ретко зазидана и прилично слободна. То су махом доста слободни и зелени простори намењени баштама и другој окућној производњи, што оцртава доминирајуће патријархалне и занатске облике производње и живота. Пирот је, дакле, занатски, чаршијски, трговачки и пољопривредни град¹⁹⁾, са још увек присутним и доста снажним оријенталним седиментима, али и са веома снажним и већ доминирајућим патријархалним и руралним карактеристикама.

---

¹⁹⁾ Према ондашњим мерилима.

**О СПЕЦИФИЧНОМ ОТИЦАЈУ
У СЛИВУ ВИСОЧИЦЕ**

Височица је најдужа и водом најбогатија притока Нишаве. До сада је више пута била предмет наших проучавања (1, 2, 3, 4) и увек привлачила интерес за истраживањем нових показатеља и проблема. У овом раду задржаћемо се на једној од најважнијих компонената режима Височице, њеног богатства водом и богатства водом слива као целине. Користећи расположиве податке, приказаћемо специфични отицај у сливу ове планинске реке. Специфични отицај представља број литара атмосферске воде који у једној секунди са једног квадратног километра слива храни протицај. У хидрологији се обележава са малим словом q , а израчунава по обрасцу $q = (Q \cdot 1000) : F$, у којем је Q протицај ($\text{м}^3/\text{сек.}$), а F површина слива (км^2).

Специфични отицај ($1/\text{сек}/\text{км}^2$) је веома променљив хидролошки показатељ. Различит је како у појединим деловима слива, тако и у разним годишњим добима. Апсолутне вредности специфичног отицаја зависе од читавог низа физичко-географских фактора (падавине, испаравање, геолошки састав, рељеф, густина речне мреже, пошумљеност и др.), али и од активности човека (вештачка језера, орање по изохипси, пошумљавање и др.). Специфични отицај у сливу Височице посматраћемо на основу података са водомерних станица Височка Ржана (17. 8. 1958), Паклештица (15. 8. 1959) и Станичење (1960). Поред средњих годишњих вредности, анализираћемо и средње месечне вредности, јер су они веома променљиви.

Табела 1. Средњи годишњи протицај и спец. отицај

Станица	Q $\text{м}^3/\text{сек.}$	q $1/\text{сек.}/\text{км}^2$
Вис. Ржана	5,56	13,8
Паклештица	6,25	13,6
Станичење	9,66	11,9

Из података датих у табелици 1 јасно се запажа повећање протицаја Височице од горњег преко средњег ка доњем току. То је условљено повећањем површине слива и притицањем већег броја притока. Док је до Височке Ржане и Паклештице Височица брз планински поток, догле низводно од ушћа Топлодолске реке постаје права река. То се најбоље види на ушћу где у просеку сваке секунде доноси Нишави готово 10 кубних метара воде.

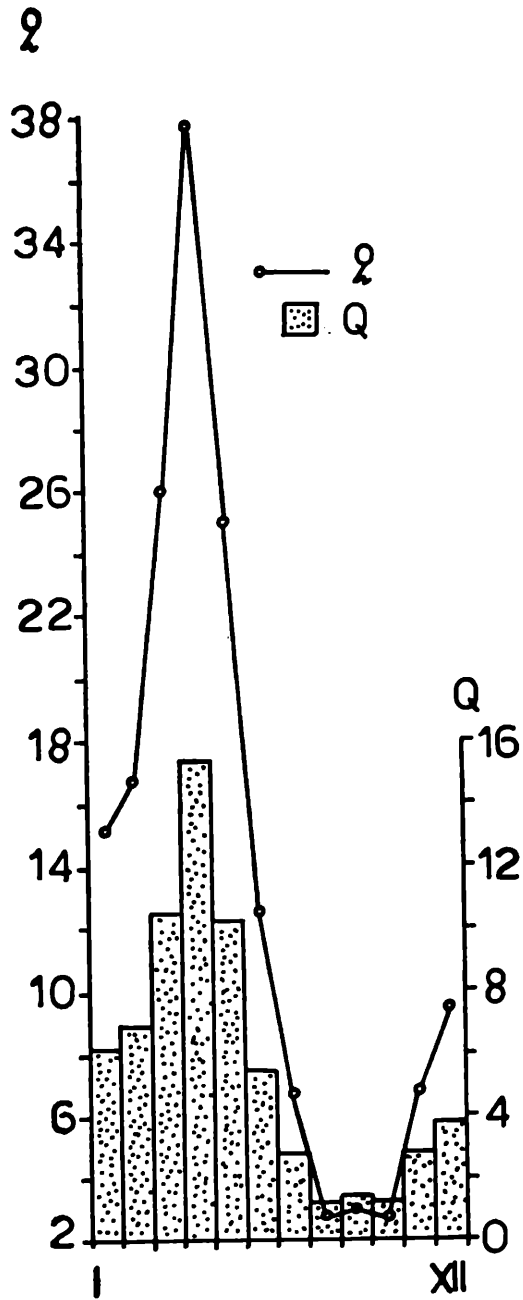
За разлику од протицаја, специфични отицај се низводно смањује. То је нормална појава и указује на чињеницу да виши — планински део слива храни протицај већом количином воде у односу на средњи и доњи. Ово је условљено већом количином падавина у горњем делу слива, мањим исправањем, већим нагибима терена и знатном густини речне мреже. Сваки квадратни километар слива узводно од Височке Ржане храни протицај са 13,8 литара воде у секунди. Мала разлика у вредности специфичног отицаја између Височке Ржане и Паклештице последица је релативно кратког растојања између ове две водомерне станице. Специфични отицај израчунат на основу података са водомерне станице Станичење износи 11,9 л/сек/км². Одговара вредности специфичног отицаја Белог Тимока код Књажевца и Власине код Власотинаца, а већи је од Јерме код Сукова.

Таб. 2. Средњи месечни протицај и спец. отицај (Водомерна станица Вис. Ржана)

Месеци	Q м ³ /сек.	q л/сек./км ²
I	6,15	15,2
II	6,69	16,6
III	10,5	26,0
IV	15,3	37,9
V	10,2	25,3
VI	5,4	12,5
VII	2,72	6,7
VIII	1,15	2,8
IX	1,21	3,0
X	1,18	2,9
XI	2,79	6,9
XII	3,82	9,4

Средњем годишњем протицају Височице код Височке Ржане (5,63 м³/сек.) најприближнији је средњи јунски протицај (5,4 м³/сек.). Средњој годишњој вредности специфичног отицаја такође одговара средње јунска вредност

Ск. 1. Графикон протицаја и спец. отицаја код Височке Ржане

7
 овог показатеља. Највећи средње месечни протицај Височице код Височке Ржане је у априлу (15,3 м³/сек.). Њему одговара и највећи месечни специфични отицај (37,9 л/сек/км²). Велики протицај и специфични отицај карактеристични су и за март и мај. У овим месецима излучују се обилне пролећне кише и отапа снег, изазивајући често високе поплавне таласе. У пролећним месецима најузводнији део слива Височице (на нашој и бугарској територији) изванредно је богат водом. Тада раде сви извори и врела, теку периодски токови и сливају се бројне бујице. Оне повремено носе штете у атарима села Дојкинци, Брлог, Росомач, Сенокос и др.

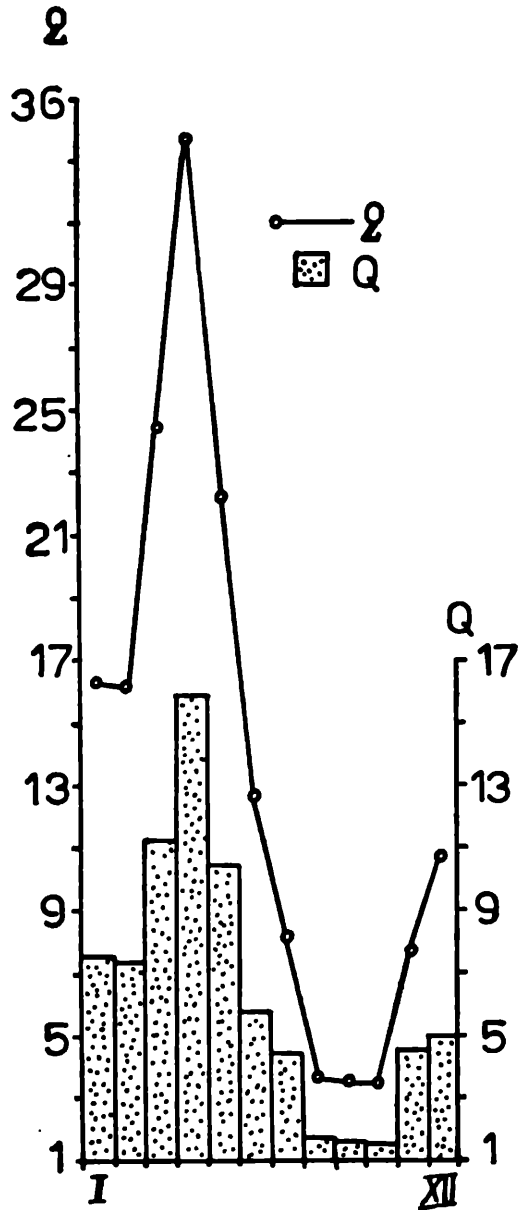
У пролећним месецима у протицању учествује већа количина воде од оне која се тада излучује. „Вишак“ воде потиче од отопљеног снега који је у највишем делу слива нападао у зимским месецима и због ниских температура ваздуха није могао одмах да се отопи и учествује у протицању. Овакво стање најбоље потврђују подаци да у марту висина падавина износи 54 мм, а висина отицаја 56 мм. У мају је тај однос приближно исти. Висина падавина износи 54 мм, а висина отицаја 57 мм. Највеће разлике постоје у априлу. Тада се излучи 56 мм падавина, а у крањешњој протицаја учествује слој воде дебљине 72 мм.

Од пролећа ка лету протицај и специфични отицај се смањују. Већ у јуну достижу просечне годишње вредности, а затим све до јануара наредне године су испод њих. Минималне вредности су у августу. Височицом код Височке Ржане тада тече свега 1,15 м/сек. (1.150 л/сек.) воде. Сваки квадратни километар, сада сувог слива, храни протицај са 2,8 л/сек. Сличне вредности су и у септембру и октобру. Тек почетком новембра јесење кише условљавају пораст специфичног отицаја и протицаја. Током зим-

Табл. 3. Средњи месечни протицај и специфични отицај (Водомерна станица Паклештица)

Месеци	Q м ³ /сек	q л/сек/км ²
I	7,51	16,3
II	7,44	16,1
III	11,2	24,4
IV	15,9	34,7
V	10,4	22,2
VI	5,84	12,7
VII	3,37	8,1
VIII	1,65	3,6
IX	1,61	3,5
X	1,57	3,4
XI	3,49	7,6
XII	4,92	10,7

ских месеци специфични отицај и протицај су мањи, не зато што нема падавина, већ због тога што се оне излучују у виду снега који се одмах не отапа. Од 56 мм падавина

Ск. 2. Графикон протицаја и спец. отицаја код Паклештице

излучених у децембру, у храњењу протицаја учествује само слој воде дебљине 18 мм. Овакав однос падавина и висине отицаја потврђује планински карактер слива.

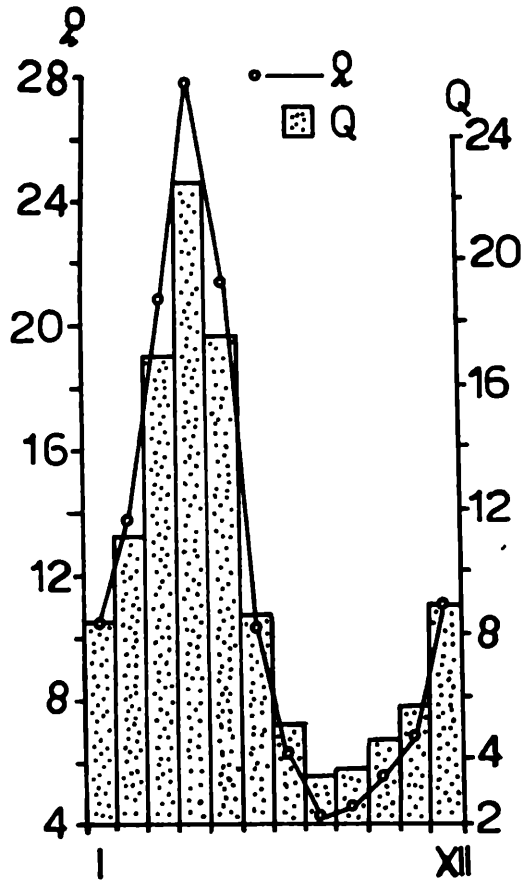
Максималне вредности протицаја и специфичног отицаја и на овој станици су у априлу. Повећан протицај последица је 13 км низводнијег положаја у односу на Височку Ржану, а смањење специфичног отицаја мање надморске висине и ранијег отапања снега. Минималне вредности основних хидролошких показатеља везане су за крај лета и почетак јесени. Падавина је тада веома мало, изданска вода дубоко, а испаравање велико. Повремене плушковите кише не могу знатније изменити постојеће стање.

Низводно од Паклештице, изузимајући Топлодолску реку, Височица не прима ни једну већу притоку. Због тога, а и положаја непосредно пред ушћем у Нишаву, резултати са водомерне станице Станичење показују доста разлике у апсолутним вредностима готово свих хидролошких показатеља.

Табл. 4. Средњи месечни протицај и специфични отицај
(Водомерна станица Станичење)

Месеци	Q м ³ /сек	q л/сек/км ²
I	8,50	10,5
II	11,2	13,8
III	16,9	20,9
IV	22,5	27,8
V	17,3	21,4
VI	8,37	10,3
VII	5,08	6,2
VIII	3,35	4,1
IX	3,69	4,5
X	4,45	5,5
XI	5,63	6,9
XII	8,94	11,0

Ови подаци могу се сматрати поузданим за слив као целину. Апсолутне вредности протицаја су веће, а специфичног отицаја мање него у средњем и горњем току Височице. Време појављивања екстремних вредности поклапа се на свим станицама. То је условљено релативно малом површином слива и дужином тока Височице. У три пролећна месеца висина отицаја већа је од висине падавина. Разлике се крећу од 2 до 16 мм и знатно су мање него у горњем току. То указује на мање учешће снега у храњењу водом доњег тока Височице и њених притока.

Ск. 3. Графикон протицаја и спец. отицаја код Станичења

Закључак

Из напред изложених и анализираних података можемо извести неколико општих закључака о хидрографским карактеристикама слива Височице. Пре свега, он је веома богат водом у пролећним месецима. Поред киша у протицају река тада учествује и огромна количина снежнице. Она настаје отапањем снега, који се у највишем делу слива јавља од краја новембра до краја фебруара. Високе пролећне воде често имају карактер поплава, те угрожавају насеља и обрадиве површине. У току лета слив је сиромашан водом. То је последица његове велике континенталности, по чему се може сврстати у ред првих у нашој земљи.

Тек средином јесени, када се повећа количина падавина, смање температуре и испаравање и издан засити водом, повећавају се специфични отицај и протицај.

Овакве хидролошке карактеристике слива погодују развоју ерозивног процеса. Јаке пролећне кише и снежица еродирају знатне површине земљишта. Због тога је Височица често мутна. Током лета, услед високих температура, земљиште испуца или постаје трошно, те га први пљускови лако еродирају. На више места ерозија је таквих размера да су неопходни антиерозивни радови.

Велике разлике између пролећних и летњих протицаја намећу посебан режим искоришћавања водних снага Височице и њених притока. Акумулација пролећних вода и њихово коришћење током летњих месеци може дати најбоље економске резултате. У том правцу је усмерена изградња будућег Завојског језера и хидроцентрале која ће користити његове воде.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. С. М. Станковић: Густина речне мреже у сливу Височице. „Пиротски зборник“ бр. 1, НИУ „Слобода“, Пирот, 1968.
2. С. М. Станковић: Завојско језеро. „Пиротски зборник“ бр. 2, НИУ „Слобода“, Пирот, 1969.
3. С. М. Станковић: Режим реке Височице. Гласник Српског географског друштва, Св. XLIX/2, Београд, 1969.
4. С. М. Станковић: Топлодолска река. Гласник Српског географског друштва, св. XLIX/1, Београд, 1969.
5. Д. Дукић: Општа хидрологија. „Научна књига“, Београд, 1962.
6. Подаци Републичког хидрометеоролошког завода, Бгд.
7. Метеоролошки и хидролошки годишњаци. Савезна управа хидрометеоролошке службе, Београд.

— Загађеност вода угрожава здравље и живот наших људе

Велика технолошка открића примамљују својом целисходношћу. Напредак једне земље огледа се у томе колико користи савремена технолошка достигнућа у индустрији. Земља добија индустријализацијом, али индустрија својим отпадним водама и гасовима угрожава човекову средину. Многе, некада лепе, реке, богате разноврсном рибом, претворене су у загађене токове без могућности да буду коришћене у било какве сврхе, сем у транспортне.

Жива бића на земљи насељавају најразличитије средине и показују велику разноврсност и ширину захтева од средине и појединих њених фактора и група фактора.

Постоје различите животне средине. За све водене организме вода је животна средина, и они се од сувоземних разликују по својим особинама у већини фактора. Водена средина не може да буде јединствена и свуда иста, постоји морска водена средина, речна, барска и др. Сувоземне средине се такође разликују, као, на пример, сунчана ливада и мрачна пећина. У неким срединама фактори неопходни за живот су врло важни и распрострањени, у другој могу да буду мање важни и у мањој мери. Сви еколошки фактори делују заједно као комплекс еко-фактора, а подложни су променама тако да живот организама и њихов опстанак зависи од промена и од могућности да се ове промене прате. Уколико су промене еко-фактора такве да се могу пратити од стране организама, организам остаје у животу, а уколико организми нису у могућности да се адаптирају на настале промене, долази до поремећаја у организму, па и до смрти.

Један еколошки фактор не делује самостално већ заједно са другим као комплекс еко-фактора. Због тога се они не могу издвојити и не може се рећи да је један важнији од другога. Важност еколошких фактора зависи од становишта са којег се посматра, па ипак од свих фактора може се рећи да је вода од изузетне важности. Основни биохемијски процеси у ћелији и активни живот протоплазме

одвија се само у присуству воде. Вода улази у састав свих организама, негде мање негде више, негде чак и до 90%.

Водом се организми снабдевају преко специјалних органа или целом површином тела. Да би вода била од користи једном организму, мора да садржи одређене елементе. Са водом, на пример, у биљни организам преко коренових длачица неопходно је да улазе сумпор, калцијум, калијум, магнезијум, гвожђе, фосфор и кисеоник.

Кисеоник је потребан за дисање. Уколико има више кисеоника у води, организми могу боље да снабдевају своја ткива њиме и несметано да обављају одређене физиолошке радње. Његова количина у води зависи од температуре, ваздушнoг притиска и покретљивости воде. На нижој температури раствoрљивост кисеоника у води је већа. Његова количина зависи и од броја корисника. Биљке у води увећавају количину кисеоника. Уколико вода садржи нека хемијска једињења која настају као резултат одређеног технолошког процеса, назива се отпадно. Отпадне воде су најчешће неупотребљиве јер у већини случајева садрже отровне материје: феноле, амонијак, сумпор водоник и различите киселине.

За свој живот и за обављање своје делатности човек користи воду разних извора, река и потока, па зато обраћа велику пажњу чистоћи ових вода како би сачувао своје здравље и свој живот.

Површинске воде долазе у додир са земљиштем, ваздухом, биљкама, животињама и људима, па од тога како ови фактори делују на воду, она може да буде мање или више опасна за њих.

Када људи користе за пиће воду која је бактериолошки исправна, мања је могућност да дође до појава обољења од воде која у себи садржи патогене бактерије. Када у води нема отровних хемијских једињења, живот водених организама није угрожен; ако их има, онда долази до масовног тровања и уништења флоре и фауне у води, вода остаје без живота и таква вода мало користи.

Опште је позната чињеница да је вода поред градова — индустријских рејона са већом количином отровних материја у себи или материја које тргну, него вода ван насеља.

Основне карактеристике пиротских вода

Пирот има повољан географски положај, налази се на реци Нишави и њеним притокама: Градашничкој реци и Бистрици.

Вода Нишаве служи људима поред реке за обављање пољопривредне делатности, за наводњавање, за пиће, а

пиротска индустрија је користи за своје технолошке процесе. Живот становништва Пирота и његове околине зависи од воде Нишаве и осталих површинских токова на територији града.

Какву воду користе становници Пирота може да се види из података којима располаже Медицински центар у Пироту јер врши контролу површинских токова.

Илустрације ради навешћу пример контроле воде реке Нишаве вршене 1964. и 1965. године.

Особине воде наведене су у табели 1:

**Резултати прегледа воде са водотока Нишаве
Хемијско-физичке особине воде:**

Табела 1

	Нишава код железничког моста		Нишава код ушћа Града- шничке реке		Нишава код Ф-ке „Тигар”	
	јуни 1964.	март 1965.	јуни 1964.	март 1965.	јуни 1964.	март 1965.
Температура воде	16,5 С	20 С	10,5 С	5 С	17 С	5 С
Боја, мирис и укус	без	без	без	без	без	без
Реакција: РН вредности	7,6	7,3	7,7	7,5	7,6	7,5
Амонијак NH ₃	0,0	0,07	0,0	0,0	0,0	0,25
Нитрити N ₂ O ₃ mg/l	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Нитрати N ₂ O ₅ mg/l	2,0		8,0	10,0	2,0	6,0
Хлориди Cl mg/l	8,18	8,18	16,41	8,18		12,36
Утрошак KMnO ₄ mg/l	1,77		2,96	9,09	16,29	27,74
Гвожђе Fe mg/l	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Упоредивањем резултата добијених на основу физичко-хемијске анализе можемо закључити да се вода у Нишави за две узастопне године променила. Показатељи на основу којих доносимо закључак су реакција РН вредности, количина нитрита нитрата и утрошен KMnO₄.

У 1964. години резултати РН показују неутралну реакцију а креће се између 7,6 и 7,5, а у 1965. години однос се мења па се креће од 7,3 до 7,7.

Постојање органских материја које су у процесу труљења и скоријег постанка може да се види према количини NH₃. У табели амонијака нема у реци све док она не добије отпадне воде Ф-ке „Тигар”. Присуство нитрата у води показује да се труљење одавно одвија, да је процес одмакао, односно загађивање је већ присутно.

У 1964. години нитрата има од 2,0 до 8,0, а у 1965. години креће се и до 10,0.

Количина утрошеног KMnO₄ у 1964. години је у свим испитиваним водама мала, што значи да се у води врши

одвија се само у присуству воде. Вода улази у састав свих организма, негде мање негде више, негде чак и до 90%.

Водом се организми снабдевају преко специјалних органа или целом површином тела. Да би вода била од користи једном организму, мора да садржи одређене елементе. Са водом, на пример, у биљни организам преко коренових длачица неопходно је да улазе сумпор, калцијум, калијум, магнезијум, гвожђе, фосфор и кисеоник.

Кисеоник је потребан за дисање. Уколико има више кисеоника у води, организми могу боље да снабдевају своја ткива њиме и несметано да обављају одређене физиолошке радње. Његова количина у води зависи од температуре, ваздушнoг притиска и покретљивости воде. На нижој температури растворљивост кисеоника у води је већа. Његова количина зависи и од броја корисника. Биљке у води увећавају количину кисеоника. Уколико вода садржи нека хемијска једињења која настају као резултат одређеног технолошког процеса, назива се отпадном. Отпадне воде су најчешће неупотребљиве јер у већини случајева садрже отровне материје: феноле, амонијак, сумпор водоник и различите киселине.

За свој живот и за обављање своје делатности човек користи воду разних извора, река и потока, па зато обраћа велику пажњу чистоћи ових вода како би сачувао своје здравље и свој живот.

Површинске воде долазе у додир са земљиштем, ваздухом, биљкама, животињама и људима, па од тога како ови фактори делују на воду, она може да буде мање или више опасна за њих.

Када људи користе за пиће воду која је бактериолошки исправна, мања је могућност да дође до појава обољења од воде која у себи садржи патогене бактерије. Када у води нема отровних хемијских једињења, живот водених организама није угрожен; ако их има, онда долази до масовног тровања и уништења флоре и фауне у води, вода остаје без живота и таква вода мало користи.

Опште је позната чињеница да је вода поред градова — индустријских рејона са већом количином отровних материја у себи или материја које труну, него вода ван насеља.

Основне карактеристике пиротских вода

Пирот има повољан географски положај, налази се на реци Нишави и њеним притокама: Градашничкој реци и Бистрици.

Вода Нишаве служи људима поред реке за обављање пољопривредне делатности, за наводњавање, за пиће, а

пиротска индустрија је користи за своје технолошке процесе. Живот становништва Пирота и његове околине зависи од воде Нишаве и осталих површинских токова на територији града.

Какву воду користе становници Пирота може да се види из података којима располаже Медицински центар у Пироту јер врши контролу површинских токова.

Илустрације ради навешћу пример контроле воде реке Нишаве вршене 1964. и 1965. године.

Особине воде наведене су у табели 1:

**Резултати прегледа воде са водотока Нишаве
Хемијско-физичке особине воде:**

Табела 1

	Нишава код железничког моста		Нишава код ушћа Града- шничке реке		Нишава код Ф-ке „Тигар”	
	јуни 1964.	март 1965.	јуни 1964.	март 1965.	јуни 1964.	март 1965.
Температура воде	16,5 С	20 С	10,5 С	5 С	17 С	5 С
Боја, мирис и укус	без	без	без	без	без	без
Реакција: РН вредности	7,6	7,3	7,7	7,5	7,6	7,5
Амонијак NH ₃	0,0	0,07	0,0	0,0	0,0	0,25
Нитрити N ₂ O ₃ mg/l	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Нитрати N ₂ O ₅ mg/l	2,0		8,0	10,0	2,0	6,0
Хлориди CL mg/l	8,18	8,18	16,41	8,18		12,36
Утрошак KMnO ₄ mg/l	1,77		2,96	9,09	16,29	27,74
Гвожђе Fe mg/l	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Упоредивањем резултата добијених на основу физичко-хемијске анализе можемо закључити да се вода у Нишави за две узастопне године променила. Показатељи на основу којих доносимо закључак су реакција РН вредности, количина нитрита нитрата и утрошен KMnO₄.

У 1964. години резултати РН показују неутралну реакцију а креће се између 7,6 и 7,5, а у 1965. години однос мења па се креће од 7,3 до 7,7.

Постојање органских материја које су у процесу труљења и скоријег постанка може да се види према количини NH₃. У табели амонијака нема у реци све док она не добије отпадне воде Ф-ке „Тигар”. Присуство нитрата у води показује да се труљење одавно одвија, да је процес одмакао, односно загађивање је већ присутно.

У 1964. години нитрата има од 2,0 до 8,0, а у 1965. години креће се и до 10,0.

Количина утрошеног KMnO₄ у 1964. години је у свим испитиваним водама мала, што значи да се у води врши

незнатна оксидација органских материја. У 1965. години оксидација је повећана тако да се код Фабрике „Тигар“ за идентификовање оксидације користи 27,74 mg $KMnO_4$. У том делу реке је најинтензивнија оксидација. Како је у води код железничког моста, тј. при уласку реке у град, утркаш $KMnO_4$ минималан, вода у град долази са малом количном нераспаднутих органских материја. При уласку у град вода је чистија од воде при изласку из града. Највећа количина нераспаднутих органских материја, а самим тим и највеће загађење, је у индустријском делу града. Погрешан би закључак био да на загађење воде утичу само отпадне воде фабрика. На загађење утиче и то што се градски колектор канализације излива слободно у том делу града, затим ту су и отпадне воде пиротске кланице које такође имају изводе у том делу града.

Нишава у летњим месецима служи за освежење. Купајући се у таквој води људи долазе у додир са водом у којој има доста клица и нераспаднутих органских материја које изазивају различите кожне инфекције и стамачна обољења. У летњим месецима у здравственим организацијама региструје се пораст кожних и цревних обољења.

Велики број башти се налази поред Нишаве, оне се заливају Нишавском водом, па клице долазе у додир са биљкама, улазе у њих или се задржавају на површини. Та-

Нишава је све опаснија за купаче

кве биљке или плодове користе људи и животиње за исхрану. На овај начин је опет здравље људи у опасности.

Отпадне воде и загађеност реке Нишаве била је предмет расправе Мешовите југословенско-бугарске комисије 1972. г. Том приликом је речено да „вода реке Јерме од које касније постаје Нишава када прими Гинску, при уласку у Југославију, после улива Јабланице, квалитетно се погоршава. Регистрован је већи садржај суспендованих материја услед чега је дно реке зацементирано те не пружа услове за живот организама. По неким физичко-хемијским карактеристикама квалитет воде одговара најчешће другој Б, а некад и вишој класи. Неке физичке особине су, међутим, измењене, као, на пример, мирис и боја. Према бактериолошким и биолошким индикаторима, вода је веома загађена”.

На саветовању о стању, проблемима и перспективи развоја слатководног, спортског и туристичког рибарства Југославије, одржаног у Београду 16. октобра 1969. године, расправљало се о загађености реке Нишаве и констатовано је да река у профилу код Пирота и Беле Паланке садржи доста фенола који неповољно утиче на живи свет у Нишави. Посебно негативно утиче на живот шаранских врста риба (шарана, деверике, мрене, клена и др.) јер се оне тешко прилагођавају новим условима живота. Штета нанесена рибљем фонду само у 1971. години износи око 17 милиона старих динара.

Воде Нишавине притоке Бистрице анализиране су такође у Медицинском центру у Пироту и резултати физичко-хемијских анализа су слични резултатима анализе Нишаве. У Бистрици може да се нађе у једном литру воде преко 240.000 колиформних клица, што је приличан број, те и она са своје стране може да буде опасна по становништво града.

Загађеност Бистрице долази најчешће од несавесних појединаца који у воду бацају отпатке и фекалије.

Друга река у граду је Градашничка, која у свом доњем току пролази кроз Пирот и приградска насеља те се и она на сличан начин загађује. Бактериолошка анализа показује слично стање као код Бистрице.

За пиће становништво града користи воду градског водовода који се снабдева водом из изворишта званог „Рогоз”. Само извориште је заштићено од загађивања а у градском водоводу се перманентно врши хлорисање воде. Анализом водоводне воде из 1969. и 1972. године може се виде-

ти следеће: (Табела 2).

Табела 2

Место узимања воде	са чесме у Улици Благоја Костића	са чесме у парку у Ул. М. Тита
Време узимања узорак	29. марта 1969. г. у 10. часова	20. јула 1972. г. у 12. часова
Температура воде	12° С	15,5° С
Боја, укус и мирис	нормалан	нормалан
Реакција РН вредност	7,1	7,1
Амонијак NH ₃ mg/l	0,0	0,0
Нитрити N ₂ O ₂ mg/l	0,0	0,0
Нитрати N ₂ O ₅ mg/l	2,0	1,36
Хлориди CL mg/l	7,08	7,19
Утрошак KMnO ₄ mg/l	4,87	2,97
Гвожђе Fe mg/l	0,0	0,0

Из анализа се види да је вода неутралног карактера, без материја које труну и материја које оксидишу.

У физичко-хемијском погледу вода одговара, може да се употреби за пиће. Бактериолошка испитивања показују добре резултате те се и са те стране вода може да употреби за пиће.

Тврдоћа воде је преко 16° те вода спада у тврде воде. Контрола воде врши се око 12 пута месечно и резултати су увек добри; изузетно једанпут или двапут годишње јаве се знаци загађења. На основу ових података може да се закључи да је Пирот, као и други градови у земљи и свету, суочен с проблемима загађења човекове средине.

Решавањем проблема загађености воде решио би се један од фактора који утичу на здравље људи. У вези са тим треба прво изградити филтре у фабрикама које своје отпадне воде пуштају у Нишаву. Изградити филтер и на главном колектору градске канализације. Ову активност треба убрзати, јер је човек из дана у дан све више угрожен у својој средини.

ТОМИСЛАВ НИКОЛИЋ:

**НЕГАТИВНЕ ПОЈАВЕ
И ДЕФОРМИТЕТИ
У ФИЗИЧКОМ РАЗВОЈУ ДЕЦЕ
У ОПШТИНИ ПИРОТ**

Више година радим на проблемима отклањања физичких недостатака код деце и омладине. У току своје анализе радио сам са разним узрастима корективну гимнастику почев од забавишта, па до завршних разреда средњих школа. Испитивања која сам вршио показала су да је једна оваква акција веома корисна и да је неопходно да се обезбеде услови, а и материјална средства. Из рада који прилажем може се видети колико ученика основних, градских и сеоских школа као и средњих школа има деформитета на читавом организму, у периоду прегледаних 1968—1971. године. Број деформитета сигурно би се смањило у свакој школи, када би се ангажовали сви остали наставници. Испитивањем деформитета код сеоске деце налази су веома занимљиви и интересантни, па је потребно да се и овде систематски ради на њиховом отклањању.

Мислим да ми вишегодишњи рад на решавању овог проблема даје за право да констатујем како су сада друштвено-политички фактори у пиротској општини више заинтересовани за ово питање као и родитељи ученика. На отклањању деформитета радиће се систематски, с обзиром на повећање броја становника и појаве које индустријализација носи.

Објашњавање појава везаних за неправилности у развоју коштано-зглобалног система код детета има велики значај, јер је упадљива учестаност којом се те неправилности појављују.

Аномалије прибора за кретање су пре свега видније од аномалија унутрашњих органа; њихово неблаговремено отклањање доводи до све тежих промена и повећања тешкоћа њиховог лечења и уклањања. Може се слободно рећи да број урођених аномалија прибора за кретање код већ одрасле деце представља мерило развијености здравствене

културе и службе једне средине. Ове мане могу довести не само до моменталних ненормалних стања, већ често могу бити узрок настанка разних обољења као компликација, које се понекад врло лоше завршавају.

Деформитети и аномалије доњих екстремитета карактеришу се основним функционалним дефектом. Зато те мане ако се не открију на време и не лече благовремено воде развоју секундарних дегеративних оштећења, која воде у тежак инвалидитет. У ове мане спадају: урођени деформитети стопала, криво стопало; лош положај стопала у односу на голењачу (тибију). Равно стопало карактерише се опуштеним уздужним сводом (луком) стопала које дете није у стању да подигне. Први степен равнoг стопала могуће је исправити корективном гимнастиком и специјалним вежбама, а у другом и трећем степену је теже и мањи је успех.

Код деце се често јављају и деформитети кичме: лордоза и сколиоза.

На основу испитивања мерења, истраживања, анализе и лекарских прегледа у току 1968. године код ученике од I до VIII разреда основних школа „Вука Караџића“, „Осми септембар“, „Павле Крстић“ и „29. новембар“ установио сам следећи деформитет:

ТАБЕЛА 1.

Разред	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Укупно прегледаних ученика	435	487	504	443	574	576	531	377	3927
Деформ. кичм. стуба	6	1	6	5	16	2	8	2	46
Деформ. груд. коша	43	19	26	22	25	14	7	15	171
Деформ. стопала	46	44	32	21	44	38	19	27	271
Деформ. др. дел. тела	3	1	2	5	6	3	4	2	26
Укупно деформит.	98	65	66	53	91	57	38	46	514
Свега I—IV и V—VIII	232			232					

Из ових података јасно се види да највише од деформитета ученици имају равно стопало 271, затим деформитете грудног коша 171, кичменог стуба 46, а најмање других делова тела 26. Ученици I до IV разреда изразите деформитете имају на грудном кошу и стопалу.

Прегледом ученика од I до VIII разреда сеоских основних школа у 1968. години (Темска, Суково, Вис. Ржана, Крупац, М. и В. Суводол, Расница), установљени су следећи деформитети:

ТАБЕЛА 2.

Разред	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Укупно прегледаних ученика	428	504	481	450	504	498	441	438	3744
Деформ. кич. стуба	1	—	4	4	3	3	3	6	24
Деформ. груд. коша	27	19	17	15	7	14	17	10	126
Деформ. стопала	1	4	6	2	2	13	13	6	47
Деф. друг. дел. тела	4	3	5	6	3	3	3	1	28
Укупно деформит.	33	26	32	27	15	33	36	23	225
Укупно деформит.	33	26	32	27	15	33	36	23	225
Укупно I—IV и V—VIII	118			107					

Интересантно је напоменути да код ученика сеоских школа највећи број деформитета има на грудном кошу 126, затим стопалу 47, другим деловима тела 28, а најмање на кичменом стубу 24, што се уочава компарацијом табеле 1 и 2.

Прегледом 1165 ученика Гимназија, Економске школе и Школе за кв. раднике, 1968. год. утврђени су:

1. Деформитети кичменог стуба код 49 ученика
2. Деформитети грудног коша код 48 ученика
3. Деформитети стопала код 50 ученика
4. Деформитети другог дела тела код 7 ученика

СВЕГА ДЕФОРМИТЕТА КОД 154 ученика

Код ученика средњих школа скоро подједнако су изражени деформитети кичменог стуба и грудног коша и стопала. Ови подаци обухватају сва четири разреда средњих школа.

Прегледом ученика основних школа, 1969. године, „Вук Караџић“, „29. новембар“, „Павле Крстић“ и „Осми септембар“, установљени су следећи деформитети:

ТАБЕЛА 3.

Разред	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Укупно прегледаних ученика	395	456	501	422	495	562	530	352	2713
Деформ. кич. стуба	8	6	5	8	18	12	8	6	71
Деформ. груд. коша	52	21	32	20	23	10	14	17	189
Деформит стопала	58	60	42	27	55	39	28	21	330
Деф. друг. дел. тела	4	6	2	8	6	4	5	3	38
Укупно деформит.	122	93	81	63	102	65	37	628	
Укупно I—IV и V—VIII	359			269					

Прегледом ученика од I—VIII разреда сеоских основних школа у 1969. години (Вис. Ржана, Темска, М. и В. Суводол, Расница, Бериловац, Суково, установљени су следећи деформитети:

ТАБЕЛА 4.

Разред	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Укупно прегледаних ученика	353	484	421	410	432	451	438	411	3400
Деформ. кич. стуба	2	3	4	3	2	3	4	5	26
Деформ. груд. коша	21	20	18	15	12	16	17	12	131
Деформ. стопала	12	16	8	7	6	12	4	2	67
Деф. друг. дела тела	7	5	4	8	3	6	5	2	40
Укупно деформ.	42	44	34	33	23	37	30	21	264
Укупно I—IV и V—VIII			153				111		

Табела 4. показује да се број деформитета у 1969. години повећао код ученика сеоских школа у односу на 1968. годину.

Прегледом 3340 ученика од I до VIII разреда основне школе 1970/71. г. у школама „Вук Караџић“, „Павле Крстић“, „29. новембар“, „Осми септембар“ утврђени су:

1. Деформитети кичменог стуба	18
2. Деформитети грудног коша	100
3. Деформитети стопала	209
4. Деформитети другог дела тела	—
СВЕГА ДЕФОРМИТЕТА	327

Прегледом 698 ученика средњих школа у школској 1970/71. год. утврђени су:

1. Деформитети кичм. стуба	12
2. Деформитети грудног коша	16
3. Деформитети стопала	62
СВЕГА ДЕФОРМИТЕТА:	90

На основу ових података у периоду од 1968. до 1971. године, види се да је укупно прегледано ученика основних и средњих школа у општини Пирот, и установљено следеће стање:

1. Деформитети кичменог стуба	197
2. Деформитети грудног коша	733
3. Деформитети стопала	986
4. Деформитети друг. дела тела	132
СВЕГА ДЕФОРМИТЕТА:	2048

Ови подаци упозоравају јасно да велики број ученика основних и средњих школа има разне деформитете, а највећи број равна стопала. Карактеристично је да се сваке године број деформитета повећава, а нарочито код уче-

ника од I—IV разреда основне школе. Зато је неопходно да се обрати далеко већа пажња на рано откривање и лечење ових деформитета код деце. Ово је утолико значајније што се треба држати усвојеног принципа да се приликом појаве деформитета у било каквом обиму одмах предузму мере за њихово отклањање. Код тежих деформитета вежбање може бити јако дуго. Праћење ученика у току раста неопходно је потребно да би се постигли што бољи резултати у корекцији — лечењу, јер је лакше исправити деформитет код деце забавишта и I до IV разреда основне школе, него код ученика средњих школа. Дужина трајања корективних вежби за поједине деформитете код сваког детета ангажовањем родитеља и професора физичког васпитања допринеће потпуном отклањању одређеног деформитета (равно стопало, сколиоза, лордоза, испупчене груди, равне груди).

Овај рад ће указати на извесне карактеристике животног стила радника фабрике „Тигар“ као што су: (1) становање, (2) породица и домаћинство, (3) склапање брачних и пријатељских веза, (4) слободно време и (5) успеси и тежње радника. Анализа ових карактеристика се врши због тога што животни стил у целини и поједина његова обележја посебно, често, веома значајно утичу на активност радника уопште, а то значи и на активност радника у предузећу на њихов однос према раду, њихова схватања рада и одређивање сопственог положаја у радној организацији. Због тога, оваква анализа несумњиво захтева истраживање не само основних одлика животног стила и основних предуслова њиховог формирања, већ и разматрање непосредног утицаја тих одлика животног стила на саму активност радника у фабрици. Међутим, због ограничености простора то неће бити могуће. Из тих разлога неће бити могуће ни шире разматрање одлика средине у којој радна снага живи и ради. Рад ће се задржати углавном на утврђивању основних особености животног стила и на анализи разлика у животног стилу између основних друштвено-професионалних група које постоје у „Тигру“. Те основне групе су: 1. неквалификовани и полуквалификовани, односно специјализовани радници и помоћни службеници; 2. квалификовани и висококвалификовани радници и пословође; 3. службеници са нижом стручном спремом; 4. службеници са средњом спремом и 5. службеници са вишом и високом спремом и руководећи кадар.²⁾

---

¹⁾ Анализа се заснива на подацима истраживања које је спроведено 1967. год. Види рад: Друштвено-професионална структура и друштвено порекло радне снаге фабрике „Тигар“; Пиротски зборник, 1968. год., бр. 2, стр. 61. и 62.

²⁾ Шире о друштвено-професионалној структури радне снаге фабрике „Тигар“ видети у раду: Друштвено-професионална структура и друштвено порекло радне снаге фабрике „Тигар“, „Пиротски зборник“ бр. 2, стр. 62—67.

1. Приликом анализе места становања разликоваће се радници који станују у ужем делу Пирота, у приградским насељима, у селима ближе околине и радници који станују у осталим насељима. Одлике самог Пирота као старог дела града углавном су познате, међутим, поред ужег дела града, последњих година се интензивно формирају и нова насеља која су најчешће у непосредној вези са Пиротом. Пошто су та насеља још у формирању, често немају решене основне комуналне проблеме: довод електричне струје и воде, путеве, снабдевање основним намирницама и друге проблеме друштвеног стандарда. Али, пошто најчешће имају основна урбанистичка решења, у њима се граде, пре свега, планске и велике куће од доброг материјала и са већим бројем просторија. Ова насеља имају доста специфичности које се формирају под утицајем навика са којима долазе њихови становници. У њих се досељавају, углавном, радници из истог или суседних села, те се брзо развија суседство и уопште брзо се формира нека врста заједничког друштвеног живота. Формира се корзо за омладину, састајалиште за старије, а недељом и празником у понеким, као што је насеље изнад железничке станице, после подне може се срести типична сеоска атмосфера — сеоска музика и коло.

Један део радника станује, осим у овим насељима, и у селима ближе околине. Становање у овим селима карактерише углавном сеоски начин живота, иако се она налазе у близини Пирота.

Највећи део радника, посматрано у целини станује у ужем делу Пирота (53,8%) (види табелу 1). Ипак, највише је службеника, и то што је група службеника са вишом спремом, већи део њених припадника станује у ужем делу Пирота. Од свих службеника са ВСС у Пироту станује 85,0%, од свих службеника са ССС 71,4% и од свих службеника са НСС 50,0%. Од мануелних радника, квалификовани и висококвалификовани радници су у нешто повољнијем положају, јер их 50% станује у Пироту, а од свих неквалификованих и ПКВ радника 46,5%.

После ужег дела града, већи део радника станује у новим приградским насељима (29,0%). Постоци појединих немануелних професионалних група сада се распоређују обрнуто него код радника који станују у Пироту. Односно, овде су већи постоци радника са нижом стручном спремом.

Табела 1. Радници фабрике „Тигар“ према месту становања и професионалној припадности; 1967. године

Место станов.	Основне професионалне групе					
	НКВ и ПКВ рад и пом. служб.	КВ и ВКВ рад. и посл.	КВ са НСС	Служ. са ССС	Служ. са ВСС и ру. кад.	Укуп.
Пирот —	46,5	50,0	50,0	71,4	85,0	53,8
ужи део града	47	24	10	15	17	113
Нова насеља у Пироту	28,7	29,4	45,0	28,6	15,0	29,0
Села ближе околине	29	14	9	6	3	61
Остала насеља	22,8	20,6	5,0	—	—	16,2
	23	10	1	—	—	34
	2	2,0	—	—	—	1,0
	2	—	—	—	—	2
У к у п н о	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	101	48	20	21	21	210

Извор: Подаци из узорака.

Постотак службеника са НСС који станују у овим насељима је 45,0 са ССС 28,6, а са ВСС 15,0.

У селима ближе околине станује најмањи део (16,2%) и то претежно мануелних радника. Нешто је већи постотак неквалификованих и полуквалификованих радника.

Очигледно је да постоје разлике које се могу сматрати значајним у расподели радника различитих професионалних група према месту становања. Што је професионална група са нижим квалификацијама и нижом стручном спремом, мањи број радника из те групе станује у ужем делу Пирота, а већи у новим насељима у Пироту и селима ближе околине. У целини, најмањи део радника станује у селима ближе околине, на основу чега се може закључити да у предузећу не постоји тако велики број „радника путника“ и „сељака индустријских радника“.

Радници различитог територијалног порекла у оквиру појединих професионалних група прилично се разликују према месту становања. Према територијалном пореклу овде се разликују радници који потичу: из Пирота (рођени су у Пироту); из села ближе околине (села која су удаљена од Пирота највише 12 км и налазе се у пиротској котлини); из осталих села пиротске општине; са територија суседних општина и остали.

Радници пореклом из Пирота у највећој мери и сада станују у Пироту; у групи неквалификованих и полуквалификованих, од свих радника који су пореклом из Пирота и сада у Пироту станују 74,9%, а у групи квалификованих и ВКВ радника 76,0. Знатно мањи део ових радника станује

у новим насељима у Пироту, а скоро да их нема међу радницима који станују у близим селима. Ово се може сматрати сасвим разумљивим, јер веће пресељавање из града у село код нас уопште није познато, поготову када се има у виду да су села у испитиваном подручју слабије комунално уређена од Пирота.

Радници са подручја ближе околине, напротив, расподељују се према месту становања сасвим супротно радницима из Пирота. Од њиховог укупног броја у групи неквалификованих и ПКВ радника 62,5% станује и даље у селима ближе околине, а у групи квалификованих радника 60,8%. Њикови делови и у једној и у другој групи који опадају на оне који станују у ужем делу Пирота и у новим насељима приближно су једнаки и знатно мањи. Већ је речено да села ближе околине нису удаљена од Пирота више од 12 км. Она, затим, често имају веома повољне саобраћајне везе са Пиротом. Изгледа да се у томе садржи један део услова за мање пресељавање радника из ових села у Пирот. Поред тога, ови радници живе углавном у домаћинствима која имају изворе прихода и из пољопривреде, који заједно са њиховим дохотком из индустрије утичу на повољнију економију домаћинства. Међу овим радницима, са подручја ближе околине, највећи је део „сељака индустријских радника“, а њих одликују карактеристике које су значајне за ову категорију радника у целој земљи.

Радници пореклом са подручја даље околине, а који се сада налазе у мануелним групама, станују највећим делом у приградским насељима, а затим и у ужем делу Пирота. У ужем делу града станује 38,5% неквалификованих радника који потичу са подручја даље околине и 40,0% квалификованих и ВКВ радника са истих подручја. У новим насељима станује из групе неквалификованих и полу-квалификованих радника 44,0% а из групе квалификованих и ВКВ радника 60,0% радника који потичу са територија даље околине. Оваква расподела радник који потичу са подручја даље околине, према месту становања, одређена је највише удаљеношћу њихових села и slabим везама између ових села и Пирота, због чега су радници из ових села нужно упућени на пресељавање чим се запосле у Пироту. Они за своје место становање радије бирају сам Пирот или нова насеља у њему него села ближе околине, јер у Пироту постоје још приличне могућности за досељавање, а не постоје значајније разлике у величини средстава која су потребна за обезбеђење становања у близим селима или у Пироту.

Радници који потичу са територија суседних општина и „осталих“ територија станују углавном у Пироту у ужем делу града или у новим насељима.

Раније је већ речено да службеници у веома малој мери станују у селима изван Пирота. Највећим делом станују у ужем делу Пирота, а знатно мање у новим насељима у Пироту. На место њиховог становања мање је, изгледа, утицало територијално порекло, а више професионална припадност.

Различито друштвено порекло утицало је, такође, највише на место становања мануелних радника. Према друштвеном пореклу, разликују се радници пољопривредног, занатлијског, радничког и службеничког порекла. Од неквалификованих и ПКВ радника најмањи прилив у ужем делу града имају радници пољопривредног порекла (36,8%). Радници занатлијског, радничког и службеничког порекла из ове групе знатно већим делом станују у самом Пироту. Однос се мења, сасвим разумљиво, код радника који станују у селима изван Пирота. Ту је највећи део радника пољопривредног порекла. Од свих НКВ и ПКВ радника пољопривредног порекла у овим селима станује 28,5%. Делови осталих група радника који станују у овим селима знатно су мањи, радници занатлијског порекла 19,5% и радничког порекла 10,0%.

У оквиру групе КВ и ВКВ радника у Пироту станује, такође, највећи део радника занатлијског и радничког порекла (70,0% и 54,0%). Ових радника је, међутим, најмање у новим насељима у Пироту.

Место становања радника немануелних група у мањој мери је зависно од друштвеног порекла.

У целини, у вези са анализом места становања може се закључити да постоје значајне разлике између појединих професионалних група, тако што радници група са нижом стручном спремом у већој мери станују изван ужег дела Пирота. Место становања је у приличној вези и са територијалним и друштвеним пореклом и то више код радника мануелних него немануелних група.

Од радника који станују у селима ближе околине и у „осталим насељима“ квалификовани и ВКВ радници намеравају скоро у потпуности да се преселе у Пирот, док неквалификовани и ПКВ радници то мање желе.

Поред самог места становања, стамбене прилике су у великој мери одређене и поседовањем, односно непоседовањем сопственог стана, његовом величином и опремом. Према подацима из узорака 38,6% неквалификованих и ПКВ радника и 25,0% КВ и ВКВ радника нису власници станова у којима живе. Ово се може сматрати веома неповољним, мада су КВ и ВКВ радници у нешто повољнијој

ситуацији. Они су станове најчешће сами градили. Изградњом је себи обезбедило станове 43,8% КВ радника и 34,7% НКВ и ПКВ радника. Постоци службеника са НСС и ССС који не станују у властитим становима су 40,0 и 38,1, а службеника са ВСС 60,0. Тако према овим подацима изгледа да су службеници са ВСС у најнеповољнијој ситуацији, то се не може рећи с обзиром на учешће службеника са ВСС у расподели станова који су власништво фабрике. На градњу станова највише су се оријентисали службеници са НСС (45,0%), затим службеници са ССС (42,9%), а најмање службеници са ВСС (20,0%). Може се претпоставити да су у изградњи станова више учествовали КВ и ВКВ радници од НКВ ПКВ радника зато што они на далеко већем нивоу учествују у расподели личних доходака, пошто је познато да су за изградњу станова потребна већа материјална средства. А веома мало учешће службеника са ВСС у изградњи станова условљено је постојећом расподелом станова фабрике.

У целини, велики број радника је себи изградио станове рачунајући то једним од основних средстава за побољшање стандарда. Сличан однос према изградњи станова запажен је у извесним истраживањима и код неких других слојев становништва. На пример, код пољопривредника, што указује на велику важност која се придаје изградњи станова у садашњем периоду у нашем друштву.³⁾

У расподели радника различитог територијалног и друштвеног порекла у појединим професионалним групама према власништву стана нема већих разлика, изузев што су у свим професионалним групама радници занатског порекла у већој мери наслеђивали а у мањој мери градили станове.

Према величини стана, односно стамбеној површини, такође постоје извесне разлике између основних професионалних група. Највећи део радника (види таб. 2) има станове са више од 40 м², што се не може сматрати неповољним. У групи квалификованих и ВКВ радника, чак са становима већим од 60 м², налази се 41,2% радника. У групи неквалификованих и полуквалификованих радника ових радника је знатно мање (27,8%). С друге стране, међу радницима са становима до 20 м² већи је постотак НКВ и ПКВ радника (27,7) него квалификованих и ВКВ радника (22,9).

---

³⁾ Анђелко Маслић: Друштвена структура једног посавског села (Дипломски рад, Социолошка катедра Филозофског факултета), Београд, 1966. год., стр. 91.

Табела 2. Радна снага фабрике „Тигар” према професионалној припадности и величини стана; 1967. године

Основне профес. групе	Величина стана						Укупно
	До 20 м ²	20—40	40—60	60—80	више 80 м ²	Непоз.	
НКВ и ПКВ	28	21	19	18	10	5	101
и пом. служб.	27,7	20,8	18,8	17,9	9,9	4,9	100,0
КВ и ВКВ	11	10	6	10	10	1	48
рад. и посл.	22,9	20,6	13,2	20,6	20,6	2,1	100,0
Службеници са	2	2	1	4	8	3	20
НСС	10,0	10,0	5,0	20,0	40,0	15,0	100,0
Служб. са	5	2	2	4	8	—	21
ССС	23,9	9,5	9,5	19,0	38,1	—	100,0
Службеници	—	6	5	2	5	2	20
са ВСС и ру. кад.	—	30,0	25,0	10,0	25,0	10,0	100,0

Извор: Подаци из узорака.

Међу службеницима су у најповољнијем положају службеници са НСС. Њихов постотак у групи радника са станом већим од 60 м² је 60,0, док је у истој групи постотак службеника са ССС 57,1 а службеника са ВСС 35,0. Запажа се да што је у некој основној професионалној групи већи постотак радника који су себи градили станове, то је у тој групи већи и постотак радника који имају станове са већом површином, што потврђује закључак о изградњи планских и великих зграда.

Прецизније се величина стана може одредити стављањем у однос стамбене површине и броја чланова домаћинства. И тако посматрано, највећи број радника се не налази у неповољним стамбеним условима, односно поседује станове са површином од 10 м² и више по једном члану домаћинства. Квалификовани и ВКВ радници имају веће постотке у групама са већом стамбеном површином по члану домаћинства од НКВ и ПКВ радника. Наиме, радници са стамбеном површином по члану домаћинства од 15 м² и више у групи КВ и ВКВ радника чине 41,2%, а у групи неквалификованих и ПКВ радника 29,7%. Између службеника различитих професионалних група разлике су нешто мање.

Према величини стамбене површине по једном члану домаћинства у појединим професионалним групама код радника различитог територијалног и друштвеног порекла нема већих разлика. Једино у скоро свим професионалним групама радници занатског порекла имају нешто мање постотке у групама радника са већом стамбеном површином. То је вероватно у вези са тим што су ови радници више

него остали наслеђивали а мање сами градили куће, а у Пироту су раније изграђене куће, углавном, знатно мање и од слабијег материјала.

Опремљеност стана такође представља значајан елемент стамбених услова, јер у великој мери утиче на општи животни ниво радника. На основу претходног упознавања стамбених прилика, радницима је постављено питање у коме се тражило да наведу које од купљених ствари имају у свом стану.⁴⁾

Разлике између радника појединих професионалних група су приличне. Без иједне купљене ствари која је наведена у упитнику у групи НКВ и ПКВ радника је 20,8%, а у групи КВ ВКВ радника само 6,1%, док у немануелним групама таквих радника уопште нема. Када се погледају заједно поменути постоци радника који немају ниједну купљену ствар и постоци радника који имају у стану само радио, онда се добија следећи однос. У групи НКВ и ПКВ радника ових радника је 40,6%, дакле скоро половина, у групи КВ и ВКВ радника 29,0%, у групи службеника са НСС 15,0% и у групама службеника са ССС и ВСС по 5,0%. Разлике су уочљиве и веома велике. Оне се потврђују и при посматрању радника који имају поред неког од средстава за забаву и разоноду и обавештавање и купљен електрични шпорет или фрижидер и спаваћу или комбиновану собу, односно већи део наведених купљених ствари. Ових радника је у групи НКВ и ПКВ радника 10,9%, у групи КВ и ВКВ радника 20,0% и у групама службеника са НСС, ССС и ВСС 60,0% 66,2% и 60,0%.

Може се сматрати да је интензивна изградња станова последњих година у великој мери утицала на слабу опремљеност стана, пошто су за изградњу станова потребна велика средства, али то, свакако, није једини разлог, јер станове су исто тако интензивно градили и службеници са НСС и ССС, па ипак имају више купљених ствари. Не може се прихватити ни да је најзначајнија висина личног дохотка пошто по томе службеници са НСС заостају иза квалификованих и ВКВ радника који имају слабије опремљене станове. Вероватно је да ту делује читав низ фактора.

На основу предњих података о стамбеним условима може се закључити: 1. да су стамбени услови, осим опремљености стана, углавном просечни; 2. да се основне професионалне групе прилично разликују и да знатно повољније услове имају групе радника са вишим квалификацијама

---

⁴⁾ У упитнику (питање 40) биле су наведене следеће ствари: 1. радио; 2. грамофон; 3. телевизор; 4. ел. шпорет; 5. фрижидер; 6. куп. спаваћа соба; 7. купљена комбинована соба; 8. шив. машина; 9. аутомобил и 10. мотор.

и вишом стручном спремом; и 3. да је територијално и друштвено порекло више повезано са условима становања мануелних него немануелних радника. Територијално порекло је нарочито значајно повезано са местом становања, друштвено са становањем већег дела радника пољопривредног порекла у селима ближе околине и мањим учешћем радника занатског порекла међу радницима који су сами себи градили нове станове и међу радницима са већом стамбеном површином.

2. Анализа породице и домаћинства ће се ограничити на њихову величину и структуру, број деце и запослених чланова, и доходак и поседовање обрадиве земље, јер је извесно да су то неколико од најосновнијих обележја.

Нешто више од 1/2 радника живи у породицама, у ужем смислу, (види табелу 3), односно у породицама у ко-

Табела 3. Радници фабрике „Тигар” према профес. припадности и породичној структури; 1967. год.

Породична структура						
НКВ и ПКВ рад. и пом. служб.	69	150	566	291	27	1103
КВ и ВКВ рад. и пословође	6,2	13,6	51,3	26,4	2,5	100,3
Службеници са НСС	33	33	273	107	9	455
Службеници са ССС	7,3	7,3	60,0	23,5	1,9	100,0
Службеници са ВСС и рук. к.	—	12	58	4	—	74
Укупно	—	16,2	78,4	5,4	—	100,0
	—	9	55	19	—	83
	—	10,8	66,3	22,9	—	100,0
	—	5	35	11	—	51
	—	9,8	68,7	21,5	—	100,0
	102	209	987	432	36	1766
	5,8	11,3	55,9	24,9	2,1	100,0

Извор: Експандирани подаци из узорака.

јима се налазе само родитељи и деца. Једна четвртина радника живи у породицама у ширем смислу, а 1/4 су самци или радници који живе у непотпуним породицама. Између неквалификованих и ПКВ радника и КВ и ВКВ радника постоје извесне разлике. Постотак НКВ и ПКВ радника који живе у породицама у ужем смислу је 51,3, а КВ и ВКВ радника 60,0. Немануелне групе имају нешто веће постотке у групама радника који живе у породицама у ужем смислу. Највећи постотак има група службеника са НСС.

У целини, разлике између основних професионалних група нису тако велике, те се не може сматрати да су професионалне карактеристике, које су веома различите у овим групама, имале најзначајнији утицај на породичну структуру.

Није се могла утврдити ни повезаност између тери-

торијалног и друштвеног порекла и породичне структуре, те се мора прихватити да ту делују неки други чиниоци заједнички за све професионалне групе.

Између основних професионалних група нема већих разлика ни према броју деце у породици. Најчешће радници имају једно или двоје деце, а веома мали број има троје и више деце.

Може се сматрати веома важном и анализа броја и садашњег рада деце између 15 и 25 година. Али, ове деце је веома мало, вероватно, поред осталог, и због тога што је радна снага у целини претежно млада, те се не могу уочити веће разлике између професионалне припадности њихових родитеља и њихове садашње активности.

На основу предњих података може се закључити да је радна снага фабрике „Тигар“ у целини, према породичној структури и броју деце, веома слична индустријској радној снази у СФРЈ, у којој такође преовлађују породице у ужем смислу и породице са једним или двоје деце.

Велике разлике између радника појединих професионалних група јављају се када се разматрају подаци о доhotку породице. Подаци (види табелу 4) показују да 40,7% породица од свих неквалификованих и ПКВ радника имају месечни доходак мањи од 50.000 с. дин. Са оволиким доhotком је знатно мање КВ и ВКВ радника (27,0%), а још мање службеника са НСС (20,0%) и ССС (9,4%), док службеника са ВСС у овој групи уопште нема. Када се посматра укупан број породица са месечним приходом до 100.000

Табела 4. Радници фабрике „Тигар“ према професионалној припадности и доhotку породице; 1967. година

	Доходак породице					
НКВ и ПКВ радници	41	44	9	1	6	101
и пом. службеници	40,7	43,5	8,9	1,0	5,9	100,0
КВ и ВКВ радници	13	20	11	2	2	48
и послов.	27,0	41,9	22,7	4,2	4,2	100,0
Службеници	4	4	8	2	2	20
са НСС	20,0	20,0	40,0	10,0	10,0	100,0
Службеници	2	8	8	2	1	21
са ССС	9,4	38,1	38,1	9,4	5,0	100,0
Службеници са	—	2	5	10	3	20
ВСС и руководећи кад.	—	10,0	25,0	50,0	15,0	100,0

Извор: Подаци из узорака.

дин., онда се види да се у тој групи налазе 84,2% од свих породица НКВ и ПКВ радника, 68,9% од свих КВ и ВКВ радника, 40,0% од свих породица службеника са НСС, 47,5% од свих породица службеника са ССС и само 10,0% од свих

породица службеника са ТСС. Супротно овоме, са месечним дохотком породице већим од 100.000 дин. је само 9,9% НКВ и ПКВ радника, 26,9% КВ и ВКВ радника, 50,0% службеника са НСС, 47,5% службеника са ССС и 75,0% службеника са ВСС.

Разлике су веома велике и не подударају се са разликама у висини личних доходака, што указује на постојање и других извора дохотка породице. КВ и ВКВ радници имају знатно веће личне дохотке од службеника са НСС и ближе службеницима који имају средњу стручну спрему. Па ипак имају мањи месечни породични доходак од свих професионалних група службеника, а службеници са НСС имају чак нешто бољи доходак и од службеника са ССС. То, вероватно, у великој мери утиче и на општи друштвени положај ових група.

Између радника различитог друштвеног порекла не постоје веће разлике, осим што радници пољопривредног порекла у обе мануелне групе имају веће постотке у групама радника са дохотком до 50.000 дин.

Из података о домаћинствима радника фабрике „Тигар“ (види табелу 5) произилази да се породица у великој мери поклапа са домаћинством. Претходни подаци су показали да највећи број радника живи у породицама у ужем смислу и да највећи број радника има једно или двоје деце, а подаци поменуће табеле показују да највећи део радника живи у четворочланим, односно трочланим домаћинствима. Значајне разлике међу радницима различитих про-

Табела 5. Радници фабрике „Тигар“ према професионалној припадности и броју чланова домаћинства; 1967. године

	Број чланова домаћинства								
	8	11	21	26	22	8	3	2	101
НКВ и ПКВ рад. и пом. служ.	7,9	10,9	20,8	25,7	21,7	7,9	3,1	2,0	100,0
КВ и ВКВ рад. и пословођ.	3	2	15	15	5	5	1	2	48
Службеници са НСС	6,1	4,2	31,2	31,2	10,5	10,5	2,1	4,2	100,0
Службеници са ССС	—	3	6	8	2	1	—	—	20
Службеници са ВСС	—	15,0	30,0	40,0	10,0	5,0	—	—	100,0
Службеници са ВСС и рук. кад.	—	1	8	9	1	1	1	—	21
Службеници са ВСС	—	5,0	38,1	42,9	5,0	5,0	5,0	—	100,0
Службеници са ВСС и рук. кад.	1	2	5	9	2	—	—	1	20
Службеници са ВСС	5,0	10,0	25,0	45,0	10,0	—	—	5,0	100,0

Извор: Подаци из узорака.

фесионалних група постоје у величини оног броја радника који живе у домаћинствима са 5 и више чланова. У овим домаћинствима се налази 32,7% НКВ и ПКВ радника, 23,1% КВ и ВКВ радника, по 15,0% службеника са НСС и службеника са ССС и 10,0 службеника са ВСС.

Приличне су разлике и према броју запослених чланова домаћинства. Само испитаник је запослен у 64,3% домаћинства НКВ и ПКВ радника, у 60,4% домаћинства КВ и ВКВ радника, у 40,0% домаћинства службеника са НСС, у 23,8% домаћинства службеника са ССС и у 35,0% домаћинства службеника са ВСС. Дакле, у мануелним групама је много мањи број домаћинстава у којима се поред испитаника још неко налази у сталном радном односу. Тај број је нешто мањи у групи НКВ и ПКВ радника. Све мануелне групе имају више од 1/2 домаћинства у којима је осим испитаника стално запослено још неко лице. Група службеника са ССС има више од 3/4 таквих домаћинстава. Уопштено речено, изгледа да што у некој од основних професионалних група има више домаћинстава са већим бројем чланова, то у тој групи има и већи број домаћинстава у којима је запослен само испитаник, што је на први поглед јако противречно.

Друштвено порекло је у вези са подацима о броју запослених чланова домаћинства, само када су у питању мануелне групе и то утолико што су нарочито мали постотци радника пољопривредног порекла у чијим је домаћинствима поред испитаника запослено још неко лице.

Мање запошљавање осталих чланова домаћинства НКВ и ПКВ радника, поред осталог, сигурно значајно утиче и на материјално стање ових домаћинстава. Но, на материјалне услове утичу и други чиниоци, међу којима је доста значајно поседовање обрадиве земље, те и то треба имати у виду.

Подаци испитивања показују да не поседује обрадиву земљу 70,3% домаћинства НКВ и ПКВ радника и 79,1% домаћинства КВ и ВКВ радника. Од службеника само 25,0% службеника са НСС има обрадиве земље. Остали службеници скоро уопште не поседују обрадиву земљу. Мора се истаћи да се често сумња у тачност података о поседовању обрадиве земље, када се они добијају непосредно од самих испитаника, али с обзиром на искреност радника у осталим одговорима, ови подаци се не могу сасвим одацити. Величина поседа се креће најчешће до 2 ха, а подаци показују да обрадиве земље имају нешто у већем броју баш радници са најнижим личним дохоцима (НКВ и ПКВ радници и службеници са НСС), на основу чега се може сматрати да је то условљено неопходношћу обезбеђења допунских извора прихода.

Када се скупа посматрају све карактеристике породице и домаћинства може се закључити: 1. да радници фабрике „Тигар“ највећим делом живе у породицама у ужем смислу и у четворочланим, односно трочланим домаћинствима, по чему су веома слични индустријској радној сна-

зи СФРЈ; 2. између радника различитих професионалних група у породичној структури нема значајних разлика, док у домаћинствима са пет и више чланова највећим делом живе радници са нижм квалификацијама и нижом стручном спремом; 3. знатне разлике између мануелне и нема-нуелне скупине радника између основних професионалних група у оквиру њих јављају се у величини месечног дохотка породице, броју запослених чланова домаћинства и поседовању обрадиве земље. Чешће, већи доходак и више запослених чланова домаћинства имају радници са вишим квалификацијама и вишом стручном спремом, а нешто обрадиве земље углавном поседују НКВ и ПКВ радници.

3. Особености животног стила битно су одређене и склапањем брачних и пријатељских веза, а познато је да се слојне границе у томе веома тешко прелазе.

Када се (види табелу 6) посматрају подаци о занимању брачног друга, између радника основних професионалних група, могу се, такође, запазити приличне разлике. У мануелним групама преко 60,0% брачних другова радника фабрике „Тигар” се не налази у сталном радном односу. Најчешће су у питању жене и радници су једноставно одговорали да су оне домаћице, мада је вероватно да један мањи део њих ради у пољопривреди. Мисли се пре свега на раднике са подручја ближе околине, који тамо и станују. У немануелним групама је знатно мање радника чији брачни другови нису у сталном радном односу: у групи службеника са НСС 41,2%, у групи службеника са ССС 20,0% и у групи службеника са ВСС 13,3%.

Број запослених чији су брачни другови мануелни радници прилично је уједначен у свим основним професионалним групама, с тим што службеници са ВСС немају брачне другове који су манелни радници. Док је број ра-

Табела 6. Радници фабрике „Тигар” који су у браку, према професионалној припадности и занимању брачног друга; 1967. год.

Занимање брачног друга						
НКВ и ПКВ радници и помоћни службеници	55	21	3	3	5	87
	63,3	24,2	3,4	3,4	5,7	100,0
КВ и ВКВ радници и пословође	31	8	1	—	3	43
	72,1	18,6	2,3	—	7,0	100,0
Службеници са НСС	7	4	6	—	—	17
	42,1	23,5	35,3	—	—	100,0
Службеници са ССС	4	4	11	1	—	20
	20,0	20,0	55,0	5,0	—	100,0
Службеници са ВСС и руководећи кадар	2	—	10	2	1	15
	13,3	—	66,7	13,3	6,7	100,0

Извор: подаци из узорака.

дника чији су брачни другови службеници веома различит у појединим професионалним групама. У групи НКВ и ПКВ радника они чине 3,4%, у групи КВ и ВКВ радника 2,3%, у групи службеника са ВСС 66,7%.

Према томе, основне разлике се састоје у великом броју радника чији брачни другови нису запослени ван породице код радника мануелних група и великом броју радника чији су брачни другови службеници код службеничких група. А то значи да су код службеника најчешћи хомогамни бракови, а код мануелних радника их је мање, пошто њихове жене нису у већини запослене у индустрији. Како се увек тежи склапању хомогамних бракова, изгледа да се одступање јавља код мануелних радника највише због њиховог претежно пољопривредног порекла и углавном споријег запошљавања у индустрију, што је утицало да склапају брачне везе више са брачним друговима који потичу из породица пољопривредника који после напуштања пољопривреде нису успели да се запосле. Томе иду у прилог и подаци који показују да је друштвено порекло у вези само са занимањем брачних другова радника мануелних група. У овим групама радници пољопривредног порекла имају знатно веће постотке међу радницима са незапосленим брачним друговима ван породице. У групи НКВ и ПКВ радника од свих радника пољопривредног порекла 70,0 немају стално запослене брачне другове ван породице, а у групи КВ и ВКВ радника 74,5%.

Поред разлика између радника различитих професионалних група према занимању њихових брачних другова, постоје извесне разлике и у територијалном пореклу истих. Односно, и овде се разлике јављају између мануелне и немануелне скупине у томе што мануелни радници најчешће имају брачне другове из њихових или суседних села, а службеници, уколико и потичу са села, имају чешће брачне другове који потичу из Пирота или других градова. Само (4,5%) НКВ и ПКВ радника који не потичу из Пирота имају супружнике из Пирота. Овај постотак је код КВ и ВКВ радника 9,3, код службеника са НСС 177,6%, са ССС 35,0 и са ВСС 46,7. Из овога се може прилично јасно закључити који се досељеници најлакше укључују у пиротску средину и за које је она најотворенија.

Поред тога, прилично су већи постоци службеника чији су брачни другови пореклом из других градова, у односу на исте постотке мануелних радника.

И склапање пријатељских веза карактеришу извесне разлике између радника основних професионалних група. Радницима је остављено да сами наведу колико имају пријатеља. Према подацима (види табелу 7) велики број

НКВ и ПКВ радника (23,8%) је навео да уопште нема посебних пријатеља. У осталим професионалним групама знатно су мањи постоци радника без посебних пријатеља. НКВ и ПКВ радници и у групи радника који су навели само је-

Табела 7. Радници фабрике „Тигар” према професионалној припадности и броју пријатеља; 1967. год.

	Број пријатеља						
НКВ и ПКВ рад. и помоћни служб.	24	27	42	1	6	1	101
КВ и ВКВ радници и пословође	23,8	26,7	41,6	1,0	5,9	1,0	100,0
Службеници са НСС	4	11	24	2	5	2	48
Службеници са ССС	8,3	22,7	50,0	4,2	10,4	4,2	100,0
Службеници са ВСС	2	5	6	3	2	2	20
Службеници са ССС	10,0	25,0	30,0	15,0	10,0	10,0	100,0
Службеници са ВСС	2	2	9	6	1	1	21
Службеници са ССС	9,4	9,4	42,8	28,4	5,0	5,0	100,0
Службеници са ВСС	—	1	13	3	1	2	20
Службеници са ВСС	—	5,0	65,0	15,0	5,0	10,0	100,0

Извор: Подаци из узорка.

дног пријатеља имају највећи постотак (26,7). Од службеника само са једним наведеним пријатељем је највише службеника са НСС (25,0%), затим службеника са ССС (9,4%) и службеника са ВСС (5,0%). По 2, односно 3 пријатеља више су наводили радници са вишим квалификацијама и вишом стручном спремом. Код радника који су наводили по четири и више пријатеља најважније је подвући разлику између мануелне и немануелне скупине. У првој је ових радника 1,0%, односно 4,2, а у другој 15,0%, 28,4% и 15,0%.

На основу тога произилази да се, иако су највеће разлике између мануелне и немануелне скупине, код радника са вишим квалификацијама и вишом стручном спремом пријатељски односи одржавају са доста већим бројем људи. Круг пријатеља код радника са нижим квалификацијама и нижом стручном спремом се прилично сужава, сводећи се често само на једно лице. А податак да у групи НКВ и ПКВ радника 23,8% чак није могло да наведе ниједног пријатеља указује на стварно велику ограниченост пријатељских веза. Често се могло наићи на одговоре као, на пример, када удата жена, неквалификована радница, која је пољопривредног порекла и потиче из села ближе околине, а сада станује у Пироту, крупним словима пише „Нема их”.

Поред тога, подаци о занимању пријатеља испитиваних радника (види табелу 8) показују да пријатељске везе постоје најчешће између радника истог или сличних занимања. Односно 46,5% неквалификованих и полуквалифико-

Табела 8. Радници фабрике „Тигар” према професионалној припадности и занимању пријатеља; 1967. год.

Занимање пријатеља												
НКВ ПКВ	24	47	1	3	3	2	1	—	6	12	2	101
рад и пом. са.	23,8	43,5	1,0	3,0	3,0	2,0	1,0	—	5,9	11,8	2,0	100
КВ и НКВ	4	28	3	1	—	—	—	—	5	5	2	48
рад и посл.	8,3	57,4	7,0	2,3	—	—	—	—	10,4	10,4	4,2	100
Службеници	2	—	2	3	6	1	1	—	2	1	2	20
са НСС	10,0	—	10,0	15,0	30,0	5,0	5,0	—	10,0	5,0	10,0	100
Службеници	2	—	2	7	2	—	3	2	1	1	1	21
са ССС	9,4	—	9,4	33,4	9,4	—	14,0	9,4	5,0	5,0	5,0	100
Службеници	—	—	—	3	—	3	5	5	1	1	2	20
са ВСС	—	—	—	15,0	—	15,0	25,0	5,0	5,0	10,0	10,0	100

Извор: Подаци из узорка.

ваних радника и 57,4% КВ и ВКВ радника за пријатеље имају само раднике; 30% службеника са НСС само ниже службенике, 33,4% службенике са ССС имају за пријатеље раднике и средње и више службенике, што ову групу чини отворенијом у склапању пријатељства са различитим слојним групацијама и 50,0% службеника са ВСС имају за пријатеље средње и више или само више службенике.

Иако је највећи број радника пољопривредног порекла, они скоро да немају пољопривреднике за пријатеље, што наводи на закључак да актуелне пријатељске везе зависе у већој мери од садашње професионалне припадности. Но, да би се шире анализирао утицај друштвеног порекла на склапање пријатељских веза, треба имати податке и о друштвеном пореклу испитаникових пријатеља, са чим се при изradi овог рада није располагало.

Пријатељи испитиваних мануелних радника су најчешће само радници, запослени у фабрици „Тигар”, док су пријатељи службеника у већој мери и радници из „Тигра” и других предузећа или само из других предузећа.

Посматрано према месту рођења, пријатељи испитиваних радника углавном потичу из села у којима су и они сами рођени или из њима суседних села. Само један део службеника има пријатеље који потичу из Пирота и других градова.

У целини о склапању брачних и пријатељских веза могло би се рећи: 1. између мануелне скупине постоје велике разлике према запослености и занимању брачних другова. Између мануелних професионалних група нема већих разлика, док службеници са вишом спремом имају у већој мери запослене брачне другове и у већем броју брачне другове који су такође службеници; 2. друштвено порекло је повезано само са мањом запосленошћу брачних другова ма-

ручелних радника пољопривредног порекла; 3. брачне другове из Пирота и других градова имају у већој мери једино службеници; и 4. развијеније пријатељске везе имају лица са вишим квалификацијама и вишом стручном спремом, а оне су најчешће између лица исте професионалне припадности.

4. У уводном делу одељка о животном стилу речено је да ће се поред осталог, указати и на особености слободног времена, те ће се зато овде дати извесни подаци о томе како радници проводе време после рада у предузећу, колико и шта читају од штампе, стручне и научне литературе, колико и какве филмове гледају и како користе годишњи одмор. Потпунија анализа слободног времена сигурно захтева узимање у обзир још низа других обавештења, али у овом раду то није могуће учинити.

Највећи број радника, односно радница, у свим професионалним групама, осим у групи службеника са ВСС, време после рада проводи у обављању разних послова у кући и васпитању деце. Слушање радија и праћење ТВ програма као активности у којима, поред осталог, проводе време, навео је веома мали број, нарочито мануелних радника. Веће разлике између појединих професионалних група постоје једино у групи радника који у слободном времену углавном читају белетристику или стручну литературу и штампу. Већи су постоти радника са вишим квалификацијама односно стручном спремом, иако су и они прилично мали. Постотак НКВ и ПКВ радника је 9,9 КВ и ВКВ радника 20,6, службеника са НСС 15,0, са ССС 28,4 и са ВСС 50,0. Литература се у целини мало чита и то углавном белетристика. Стручну и научну литературу чита од 210 анкетираних само 5 радника и то 3 са ВСС. То значи да се ова врста литературе скоро уопште не чита. Штампа се чита нешто више и то утолико више уколико је група радника са вишим квалификацијама, односно стручном спремом. У групи НКВ и ПКВ радника штампу уопште не чита 27,7%, у групи КВ и ВКВ радника 14,5%, у групи службеника са НСС и ССС по 5,0%, а у групи службеника са ВСС сви су навели по неколико листова дневне и недељне штампе које редовно прате. Мануелни радници читају највише само вечерње и спортске листове или вечерње, спортске и дневне листове, док службеници, и то нарочито службеници са ССС и ВСС, имају највећи постотак међу радницима који читају само дневне листове и НИН или Комунист чита 38,1%, а од свих службеника са ВСС 35,0%. Поред тога, већи су делови службеника и у групи лица која читају дневне и недељне листове. Сам избор листова, а и рубрике које се у њима читају, показује да радници са нижим квалификацијама и нижом стручном спремом више него остали

прате разне сензационалне вести, спортске и филмске новости, љубавне романе и слично.

Филмове редовно гледа мали број радника, утолико мањи уколико професионална група којој припадају има нижу стручну спрему односно квалификацију. Највише се гледају „каубојски филмови“.

Извесне разлике, али само између мануелне и немануелне скупине, постоје и у броју радника који после рада у предузећу раде на изградњи или уређењу куће, на пољопривредном поседу, или приватне занатске послове. Наиме, тај број је знатно већи код мануелних радника. Ово је у складу са претходним подацима према којима су радници у већој мери градили нове куће и у већој мери поседују обрадиву земљу. У анкети су чести одговори као, на пример, када један неквалификовани радник који станује у ближој околини и има 2,5 ха обрадиве земље каже: „Слободно време скоро и немам, јер са посла у фабрици одмах одлазим на пољопривредне послове“; или када један КВ радник помоћне делатности наводи: „Вршим оправке по домаћинствима“ и сл,

До сличних резултата према којима слободно време радника у највећој мери ограничавају обрада земље, обављање домаћих послова и приватни послови ван куће, дошло се и у неким, анализама слободног времена радника у другим предузећима.³⁾

И подаци о коришћењу годишњег одмора показују извесне разлике, пре свега, између мануелних и немануелних радника. Годишњи одмор је провело код куће 78,3% НКВ и ПКВ радника, 70,8% КВ и ВКВ радника, 55,0% службеника са НСС, 57,2% службеника са ССС и 20,0% службеника са ВСС. Ако се узме да су за то време радници углавном радили на изградњи или опремању куће, на пољопривредном поседу или на другим приватним пословима, може се сматрати да то за њих уопште и није било годишњи одмор. У анкети је приличан број радника одговарао као, на пример, када један КВ радник наводи: „Обрађивао сам виноград, башту и мало земље што је имам“; или када други, такође КВ радник, одговара: „Секао сам циглу и правило летњу кухињу“. Код рођака ван Пирота путовало је за време годишњег одмора нешто више службеника него мануелних радника. На летовању је било само 3,9% НКВ и ПКВ радника, нешто више КВ и ВКВ радника и службеника са НСС и ССС и највише службеника са ВСС (30,0%).

---

³⁾ Буро Буровић: Слободно време југословенских радника у систему самоуправљања (Дипломски рад); Бгд. 1966., стр. 54 — Социолошка катедра Филозофског факултета.

На основу предњих података, као и на основу детаљнијег упознавања са активностима радника ван радног времена боравком у конкретној средини са прилично сигурношћу се може сматрати да радници, осим једног дела службеника са ССС и ВСС, имају веома мало слободног времена, јер после рада у предузећу раде на многобројним пословима који их понекад исцрпљују чак и више од посла у предузећу. Разлике између основних мануелних група скоро да нема, а службеници знатно потпуније користе своје слободно време.

Један део разлога за овакав однос према слободном времену сигурно је садржан: 1. у скоријем формирању већег дела радне снаге која се нагло пресељава у Пирот, што утиче на њену већу ангажованост у изградњи и опреми стана и на другим пословима који обезбеђују новчана средства; 2. у релативно ниском месечном доходу појединих породица које не могу издавати већи део средстава за потпуније коришћење слободног времена, а поготову за одлазак на летовање; и 3. у традиционалним схватањима да је то непотребан „луксуз“. Један стари КВ радник је на питање да ли иде у биоскоп упорно објашњавао како је он добар домаћин који гради кућу, а не иде као неки „ло кафане и у биоскоп“.

5. С обзиром да се може прихватити да је животни стил људи одређен, поред осталог, и њиховим, схватањима о ономе што сматрају најважнијим у животу, приказаће се одговори радника на питања која су гласила: „Шта сматрате својим највећим досадашњим успехом у животу?“ и „Шта је по вашем мишљењу најважније да урадите у овој години?“ На питање о досадашњем успеху у животу један део радника је одговорио да уопште до сада нема нарочитог успеха. Интересантно је да је тако одговорило више службеника него мануелних радника. Запослење као највећи успех више сматрају мануелни радници него службеници. Стицање квалификација и завршетак школе, највећим успехом, сасвим природно, у већини сматрају КВ и ВКВ радници, (22,7%) и службеници са ССС и ВСС (19,0%) и (20,0%). Изградњу куће и срећен породични живот скоро у свим групама подједнак део радника сматра највећим досадашњим успехом у животу. Једино нешто већи број службеника са ВСС (30,0%) сматра највећим успехом срећен породични живот и васпитање деце.

Жеље које се намеравају остварити мање су различите код радника појединих професионалних група. Иградња и опрема куће је доминантна жеља код мануелних радника, али и код службеника са НСС и ССС. Прилично равномерно се расподељују и жеље радника за срећним поро-

дичним животом и успехом деце као и жеље за настављањем школовања које су значајније изражене само код службеника са ВСС.

У целини, жеље радника веома су конкретне и могло би се рећи скоро увек остварљиве, што се види и из следећих примера. У једном одговору стоји: „Имамо намеру да ошприцамо кућу, да оградимо степенице и офарбамо тишљерај, ако се нормализује исплата личних доходака у „Тигру“. Други радник одговара: „Да направим још једну собу да би оженио сина“. Пошто су радници изгледа били прилично мотивисани да одговарају, на крају упитника, после свих питања, дописивали су своја мишљења и жеље. Један НКВ радник, који је ожeњен а станује у ближој околини, написао је: „Имам две кћерке које су завршиле осмогодишњу школу, али нисам успео ниједну да запослим, јер ме нико не разуме, те сада иду код богатих сељака да би зарадиле да се издржавају, пошто је моја плата мала да бих могао да издржавам целу породицу. А и кућа ми је празна. Још спавам на сламарицу и даске“. Жеље радника су најчешће овакве или сличне, те их не треба посебно наводити.

На основу целокупне анализе претходних података произилази да је животни ниво и животни стил радника фабрике „Тигар“ под снажним утицајем њеног скоријег формирања. То је веома снажно утицало, пре свега, на место становања садашње генерације радника, на непоседовање сопствених станова од једног дела радника и уопште на недовољну опремљеност станова; затим, на структуру породице и домаћинства и изворе њихових прихода; на брачне и пријатељске везе, ограниченост пријатељских веза код једног дела радника, порекло и занимање брачних другова и пријатеља; онда, на особености слободног времена и стремљења радника.

Осим овога, животни стил радника је одређен у највећој мери и професионалном припадношћу. Разлике између основних професионалних група су често веома значајне, а нарочито разлике између мануелне и немануелне скупине.

Значајан утицај, али само једним делом, имају и територијално и друштвено порекло. Овај утицај је изражен углавном код мануелних радника.

Као што је у уводном делу речено, даља истраживања би могла да покажу како се постојеће основне карактеристике животног стила одражавају на целокупну активност испитиване радне снаге у целини, или на активност радника појединих професионалних група.

Леп сунчан дан, 6. април 1941. године, не би био друкчији од осталих и не би се дубоко урезао у сећање мештана Висока, да тога дана испаљене гранате из немачких топова (негде из околине Драгомана) нису падале на подручје Висока и нарушиле миран и једноличан живот људи који живе овде на обронцима Старе планине. Паника која је захватила мештане била је утолико већа што су гранате зафијукале изненада. Чинило се да ће падати свуда, па је то изазвало страх и код оних који су већ учествовали у неком рату, а још више код оних који о рату знају само по причању других.

Први коментари били су оптимистички. Мислило се да су нас напали Бугари и да ћемо са њима лако изаћи на крај зато што смо у војном погледу јачи од њих и што бисмо водили одбрамбени рат, па би морал наших војника био виши, а и традиција је на нашој страни. Али сав овај оптимизам био је покопан када су мештани угледали наше војнике који су се враћали са границе, непун сат после првих граната, а који уопште нису личили на војску.

Негодовање и презир били су присутни у сваком човеку. Никома није било јасно како су смели да без отпора предају своју земљу окупатору, а поготову Бугарима. Чуђење је било утолико веће што се знало да је велики број мобилисаних војника баш из ових крајева...

Међутим, мисли које су прогањале мештане оптеретивале су и саме војнике, иако су њима ствари биле много јасније. После мартовских догађаја³⁾ све је личило на издају. Тада нико то није говорио, али је понашање официра било сумњиво. Уочи доласка Немаца, један командир је рекао својим војницима: „Момци, чувајте опрему, сутра треба да се раздужите“. Други, када су га обавестили о нападску Немаца, узео је своје ствари и пошао им у сусрет. Трећи је рекао: „Чекајте ме овде“, и више га нису видели.

---

³⁾ Потписивање Тројног пакта 25. марта 1941. г.

дичним животом и успехом деце као и жеље за настављањем школовања које су значајније изражене само код службеника са ВСС.

У целини, жеље радника веома су конкретне и могло би се рећи скоро увек остварљиве, што се види и из следећих примера. У једном одговору стоји: „Имамо намеру да ошприцамо кућу, да оградимо степенице и офарбамо тишљерај, ако се нормализује исплата личних доходака у „Тигру“. Други радник одговара: „Да направим још једну собу да би оженио сина“. Пошто су радници изгледа били прилично мотивисани да одговарају, на крају упитника, после свих питања, дописивали су своја мишљења и жеље. Један НКВ радник, који је ожeњен а станује у ближој околини, написао је: „Имам две кћерке које су завршиле осмогодишњу школу, али нисам успео ниједну да запослим, јер ме нико не разуме, те сада иду код богатијих сељака да би зарадиле да се издржавају, пошто је моја плата мала да бих могао да издржавам целу породицу. А и кућа ми је празна. Још спавам на сламарицу и даске“. Жеље радника су најчешће овакве или сличне, те их не треба посебно наводити.

На основу целокупне анализе претходних података произилази да је животни ниво и животни стил радника фабрике „Тигар“ под снажним утицајем њеног скоријег формирања. То је веома снажно утицало, пре свега, на место становања садашње генерације радника, на непоседовање сопствених станова од једног дела радника и уопште на недовољну опремљеност станова; затим, на структуру породице и домаћинства и изворе њихових прихода; на брачне и пријатељске везе, ограниченост пријатељских веза код једног дела радника, порекло и занимање брачних другова и пријатеља; онда, на особености слободног времена и стремљења радника.

Осим овога, животни стил радника је одређен у највећој мери и професионалном припадношћу. Разлике између основних професионалних група су често веома значајне, а нарочито разлике између мануелне и немануелне скупине.

Значајан утицај, али само једним делом, имају и територијално и друштвено порекло. Овај утицај је изражен углавном код мануелних радника.

Као што је у уводном делу речено, даља истраживања би могла да покажу како се постојеће основне карактеристике животног стила одражавају на целокупну активност испитиване радне снаге у целини, или на активност припадника појединих професионалних група.

Леп сунчан дан, 6. април 1941. године, не би био друшчији од осталих и не би се дубоко урезао у сећање мештана Висока, да тога дана испаљене гранате из немачких топова (негде из околине Драгомана) нису падале на подручје Висока и нарушиле миран и једноличан живот људи који живе овде на обронцима Старе планине. Паника која је захватила мештане била је утолико већа што су гранате зафијукале изненада. Чинило се да ће падати свуда, па је то изазвало страх и код оних који су већ учествовали у неком рату, а још више код оних који о рату знају само по причању других.

Први коментари били су оптимистички. Мислило се да су нас напали Бугари и да ћемо са њима лако изаћи на крај зато што смо у војном погледу јачи од њих и што бисмо водили одбрамбени рат, па би морал наших војника био виши, а и традиција је на нашој страни. Али сав овај оптимизам био је покопан када су мештани угледали наше војнике који су се враћали са границе, непун сат после првих граната, а који уопште нису личили на војску.

Негодовање и презир били су присутни у сваком човеку. Никома није било јасно како су смели да без отпора предају своју земљу окупатору, а поготову Бугарима. Чуђење је било утолико веће што се знало да је велики број мобилисаних војника баш из ових крајева...

Међутим, мисли које су прогањале мештане оптерећивале су и саме војнике, иако су њима ствари биле много јасније. После мартовских догађаја^{а)} све је личило на издају. Тада нико то није говорио, али је понашање официра било сумњиво. Уочи доласка Немаца, један командир је рекао својим војницима: „Момци, чувајте опрему, сутра треба да се раздужите“. Други, када су га обавестили о наиласку Немаца, узео је своје ствари и пошао им у сусрет. Трећи је рекао: „Чекајте ме овде“, и више га нису видели.

а) Потписивање Тројног пакта 25. марта 1941. г.

Слично су поступали и остали. Они који су били истински родољуби, нису ништа могли да учине.

Као што је војницима било јасно да се ради о издаји земље и продаји слободе, тако је и мештанима, како су одмицали минути тог мучног времена, страха и неизвесности, постајало све јасније да се ради о издаји.

На подручје Висока Немци су ушли из два правца. Један је водио од Тупанца преко Понора и Равништа до села Јеловице, а одатле до манастира Св. Богородице, где им је било зборно место. Мања јединица те војске одвојила се одмах после прелаза границе и кренула преко Мале реке, Јавора, Широких лука, Јеловице до Св. Богородице. На овом делу границе прешле су јединице пешадије и брасске артиљерије, чија су оруђа носили коњи. Терен су познавали одлично и користили најпогодније путеве и планинске стазе.

Други правац прелаза границе био је много шири по фронту (од Сенкоса па до Криводола), али су се све јединице слиле у колону и упутиле преко Каменице, Славиња, Височке Ржане и Рсоваца за Пирот и даље према Нишу. Тим правцем кретале су се немачке моторизоване јединице.

Границу су најпре прелетели немачки авиони, а онда је отпочела паљба немачких топова, чији се ватрени положај налазио у близини бугарског села Смолче, а рејон гађања подручје Белих вода, близу Височке Ржане, за коју су сматрали да је јако војно упориште. Доиста, када су немачке јединице дошле на то подручје, дат им је отпор. То је био и једини отпор који је пружен Немцима на овом подручју, али су га Немци разбили. Остале јединице нису ни сачекале непријатеља, већ су бежале испред њега, бацајући оружје, које и онако није било од користи, јер није било муниције. У мањим или већим групама одступали су све до Доброг Дола, а онда су почели да се растурају, и како су, углавном, били из овог краја, враћали су се својим кућама. Неко време су страховали да их власти не пошаљу на војни суд, али су се убрзо уверили да је настало безвлашће, јер је земља капитулирала.

Приликом одступања, наши су порушили оба моста у Височкој Ржани, и тако створили препреку која је задржала моторизовани део немачке војске. Али, сем што су Немци морали остати читаву недељу дана док су, користећи наше заробљенике и приручни материјал у селу, направили пролаз и кренули ка Пироту, другог ефекта скоро и није било.

За време проласка преко ове територије и задржавања у Височкој Ржани, Немци су били добро снабдевени, али су ипак узимали мештанима живину, јаја, свиње и др.

Људских жртава није било много. Највише наших војника погинуло је код Белих вода, неколико изнад села Росомача и један код Врела. Рањених је било више. Међутим, велики број наших војника Немци су заробили и повели са собом. Спровођали су их опрезно, нарочито када је пут водио преко шумовитих предела. Када су, на пример, на путу за Пирот дошли до Вазганице, где их је затекла ноћ, нису смели да иду даље све док није свануло, јер су се бојали масовног бежања. Из Пирота су их упутили у Драгоман, а остале коњским вагонима у концентрационе логоре.

Недељу дана после уласка Немаца, на подручју Висока није било ниједног војника, и то како немачког, тако ни нашег. Границу више нико није чувао. Бугарски војници остали су на својим караулама, као да се ништа није догодило. Људи су још неколико дана препричавали догађаје, освежавајући их новим појединостима, нарочито од стране оних који су се као бивши војници враћали својим кућама. Нестао је страх који је унела немачка војска, а сазнање да је окупирана цела Југославија уносило је неко „олакшање“, јер су мештани очекивали да неће бити изоловани од осталих. На подручју Висока око тридесет дана није било никакве власти. Остала је стара локална власт, али су њени носиоци, логиком самих догађаја, отказали своју ангажованост, па је свима било јасно да тренутно нема никакве власти. Ипак, није био редак случај да су се грађани, ношени навиком, обраћали представницима старе локалне власти.

Међутим, неизвесност су прекинуле акције бугарске владе. Она је 15. априла прекинула дипломатске односе са Југославијом, а по договору са Хитлером требало је да упути своју војску у источну Србију и Македонију. 29. априла 1941. г. бугарска војска је ушла у Пирот, а почетком маја дошла је у Висок. Улазак бугарске војске у Височку Ржану није значио изненађење. О томе се знало неколико дана раније.

Испред главнине бугарских војника слатла су три коњаника. Одмах су тражили просторије за коњушнице, сточну храну, фењере и све што је потребно за негу коња. За њима су дошли и остали. Већ у првим контактима питали су мештани шта су по народности. А када су им ови одговорили да су Срби, додавали су цинично: „А како знате да сте Срби?“ У међувремену, једном војнику је опалила пушка. То је изазвало пометњу и довело до великог неповерења. Бугари су мислили да то пуцају наши војници, па су и они отпочели, а мештани су сматрали да су Бугари почели са убијањем. Убрзо се сазнало да је пуцњава настала ненамерно, али су, за сваки случај, држали као таоца дотада-

шњег председника села Анбела Ђорђевића, иако их је он уверавао да наше војске уопште више нема. Када је свануло, Анбела су пустили, а њихови војници кретали су се савим слободно. Тражили су намирнице, али су уредно плаћали. Ишли су у још нека села Висока, говорећи мештанима да сада нема зашто да се плаше „јер смо једна држава“.

... Почетак 1944. године најавио је незапамћена страдања. То су углавном биле одмазде због доласка и омасовљења партизанских одреда. Бугари више никоме нису веровали. Стојанов³⁾ се са својом војском скоро није ни удаљавао са подручја горњег Висока. Доиста, мање се кретао ван главних путева, бојећи се партизана, али му то није сметало да проналази жртве. Ако би морао да иде краћим, козјим стазама, увек је испред своје јединице имао групу мештана, који су му служили као водичи, али и као заштита од евентуалног напада партизана, јер су били уверени да партизани неће отворати ватру ако су са њима и мештани. Да су били у праву, говоре и изјаве припадника партизанског одреда из овога краја. „Једва смо се уздржавали од пуцања, иако смо врло често имали такав положај да смо их једним митраљезом могли покосити.“

Морамо одати признање мудрој и хуманој тактици наших партизана. Носити оружје а не пуцати и у идеалним приликама, уздржавати се чак и од освете због убијеног брата, оца или било ког члана породице, због попаљених кућа и појата заслужује и боље речи но што су мудрост и хуманост.

За кратко време партизани су стекли поверење и симпатије мештана да су у свако време могли добијати од њих храну, одећу, а пре свега информације о кретању Бугара, јер им је било стало да не прихватају борбу док одред не прерасте у масовни покрет.

Разуме се, тај план су Бугари желели да осујете, па су појачали обавештајну службу и настојали да казнама заплаше мештане. Ако су се те казне раније састојале у тучи и мучењу, сада су почели употребљавати и ватрено оружје. Зато су грађани мотрили на бугарску војску. Чим би сазнали да иде Стојанов, нико више није био сигуран да ће остати жив. А није се знало из ког правца може да дође. Тамо где су могли, људи су се склањали с пута чим би га опазили. Али то увек није било могуће.

Девог маја 1944. године Стојанов је пошао из Пирота за горњи Висок. На Црном врху срео је групу Височана који су се упутили за Пирот, идући сваки својим по-

---

3) Најозлоглашенији официр бугарских специјалних јединица у пиротском крају.

слом. Један из те групе био је Стојановић Александар, из Брлога. Стојанов га је упитао куда је кренуо. Александар је одговорио да је пошао за лек, јер му је болесно дете. Бојећи се да лек није намењен партизанима, Стојанов га је гледао неко време с неповерењем, а онда је притисао обарач своје машинке. Александар је пао мртав. Његово тело гурнули су испод пута и кренули као да се ништа није догодило.

Само што су одмакли од места злочина, срели су код Цареве чесме нове путнике. Овога пута били су то Рсовчани, који су такође кренули за Пирот. Они су носили обавезан откуп бугарским властима. Стојанов их је зауставио и питао: „Кажите где су партизани. Дајем вам два минута да се сетите“, а погледом је прозвао првог.

„Господине потпоручниче, чуо сам да су били у селу и да су отишли за Брлог“, одговорио је дрхтавим гласом уплашени човек.

„Од кога си чуо?“ — питао је Стојанов.

„Не сећам се!“

„Сетићеш се“, промрмљао је Стојанов, и истог тренутка метак се зарио у чело Јордана Апостоловића, чије је тело пало на доњу ивицу пута.

„Кажи ти“, рекао је Стојанов другом.

„Господине потпоручниче, нисам научио да лажем. Ја их нисам видео. Био сам на појати. Дете ми је причало да су били у селу“, рекао је Илија Игић, који нам је и описао овај догађај, а поглед Стојанова ишао је ка следећем. „Кажи ти“, рекао је трећем.

„Ја нисам видео партизане“, рекао је Борбе Петковић. Машинка је опет опалила. Како је Борбе падао, ударио је у Илију Игића. Сматрајући да га није убио, Стојанов је поново опалио, али овога пута у већ мртво тело недужног Борба. Четврти је рекао да је био у Височкој Ржани за легитимацију и отуда отишао да чисти ливаду. Зато ништа није ни чуо ни видео. Био је то Радисав Костић. И он је остао.

Затим је Стојанов уперио своју машинку у Сокола Цанића, петог члана ове групе. „Господине поручниче, били су у селу и прошли преко моста у правцу Брлога“, рекао је Сокол.

„Да. Сада су били!“ рекао је Стојанов и поново је притиснуо обарач. И Сокол је остао мртав. Лешеве су бацили у шуму испод пута, а оној двојици наредили да поведу и њихове коње и да их предаду властима. Колона је наставила пут ка Рсовцима.

Када су се приближили селу, поново су се чули пуцњи. Срећом, овога пута нису пуцали у људе, већ су само хтели да „партизанском селу“, како су звали Рсовце, наја-

ве свој долазак. У Рсовцима су се задржали у кафани. И Стојанов и Петрунов (брлошки шумар) били су веома љути. Особито су то нерасположење испољавали у Рсовцима, јер су знали да велики број људи сарађује са партизанима. Петрунов је стаљно шетао од кафане до школе и назад. Мештани који су се ту затекли бојали су се да се Стојанов још више не разбесни. Јер, он је тукао људе и када није био љут. То добро знају Борбе Каменовић, Василије Николић и други.

Следећег дана боравили су у Дојкинцима. Тамо је двадесетак људи било оптужено да поседују оружје, а неки да су партизанима давали храну. Неки су знали шта Стојанов ради у таквим приликама, па су се сакрили и нису се одазвали на позив. Једино се је одазвао Камен Јотић. Војник је дошао по њега, чим је ушао у авлију, рекао је: „Ко је овде Камен Јотић нека бежи одмах, јер ће га Стојанов убити“. „Ја сам Камен, одговорио је овај скромни човек, али нема зашто да ме убије, јер нисам крив“, Пошао је на зборно место. У центру села били су окупљени скоро сви мештани. Камен није ни слутуо шта Стојанов намерава да уради с њим, у намери да заплаши остале грађане.

„Зашто си дао вола партизанима“? питао га је Стојанов пред свима.

„Нису ме питали. Ја нисам крив“, одговарао је Камен док није изгубио свест од ударца трију зликовца (Анбела Пиздарова, Стојанова и Петра „дандарина“), који нису бирани ни место где би га ударили, нити предмет којим би га ударили. Ударили су га кундацима, моткама и ногама. Када је пао мртав, Стојанов га је изрешетао револвером и наредио да га за десет минута закопају, иначе ће све пострељати. Уверени да је то могуће, неколико људи су га однели у гробље. Камен је још био топао када су га сахранили, без икаквих обичаја, а када је Стојанов отишао, обављена је права сахрана.

Камен није био последња жртва у овом селу. После сукоба са партизанима на Ковачеву, Бугари су задржали Александра Манчића као таоца, иако га је кмет послао у Височку Ржану другим послом, а онда су га са још једном групом стрељали без икаквог разлога. Број хумки је стаљно увећаван. Али, ма колико да су ова страдања везана за партизане, јер долазе као последица њиховог појављивања или сукоба са Бугарима, народ је био крајње огорчен на бугарску власт и с нестрпљењем је очекивао коначну победу партизана. Сада више није било потребно убеђивати некога да пође у партизане. И по неколико дана усамљене групе лутале су шумовитим падинама Старе планине тражећи партизане да би им се прикључили.

Али ни жећ бугарских зликоваца није утољена. Пролазећи једним пропланком, чета Стојанова је опет стала. Наишли су на чобана Мирка Живковића, родом из Јеловице, али са станом у Брлогу, који је поред ивице шуме чувао овце. „Где су партизани?“ — питао га је Стојанов. „Ја не знам“, одговорио је Мирко. „Носиш ли им храну?“ „Не. Ја сам овчар“. „Кажи где се крију или ћу те убити?“ — рекао је Стојанов, и метак се зарео у Миркове груди...

Истовремено бугарске власти саопштавају нова наређења. Мештанима се забрањује да пре сунца одлазе на имања, као и да по његовом заласку морају бити у селу. Храну са собом нису смели носити, како не би доспела до партизана. На леђима су морали носити беле крпе, како би се разликовали од партизана. Попалили су велики број колиба како их партизани не би могли користити, а по селима људи су морали одржавати стражу. Стражари су требали да обавештавају кмета о свим сумњивим кретањима. Да безумље буде веће, Бугари нису од батина поштећивали ни саме стражаре. Једнога дана на стражи испод села Јеловице налазили су се Истатко Влатковић и Арсеније Панић. Иако су уверавали Бугаре у дужност коју обављају, они им нису веровали. Осумњичили су их да су партизани и почели су да их тучу не би ли признали. После тих батина повели су их за водиче и пустили тек по повратку са стрмовитих терена, које су тога дана обилазили, да би показали партизанима „како их се не плаше“.

Неколико дана касније у Јеловици су похватили четрдесетак људи и повели их у Височку Ржану. Нису крили да ће их стрељати као одмазду због сарадње са партизанима. Затворени грађани тужно су гледали једни друге. Чекао се само час извршења одлуке. Када су се врата отворила, сви су занемели. Али, на њихову срећу, само им је кмет одржао говор како да се чувају партизана, а Стојанов је, при излазу, сваког ударио руком у којој је држао пиштољ, тако да су многи од силног ударца падали.

Стојанов није мимоишао ни Росомач. Долазећи из Јеловице, наредио је да опколе село, па када се уверио да нема партизана, ушао је у село. Одмах је затражио преглед легитимације. „Коме легитимација није оверена, убићу га“, биле су прве речи Стојанова. Одмах је ушао у продавницу. Тамо је затекао продавца, затворио врата и почео да га туче, како би дознао нешто више о партизанима. Туча се је чула и ван продавнице. Када је изашао, наредио је да му доведу све оне који су повезани са партизанима, било да је неко из њихових кућа отишао у партизана (као што су Сазда, Дана, Мита и Милан), или да су сарађивали са њима (као Гога, Грга, Момчило, Раде, Војин и Арса). Десеторицу таквих повели су са собом за Славињу. Близу Сла-

виње Стојанов је опазио једног чобана, скренуо је мало у страну, опалио, и младић је пао . . .

Чим су дошли у Славињу, одмах су прву четворицу хтели да стрељају, али им мештани Славиња нису дозволили. Захтевали су да их врате у Росомач и да им тамо суде, а не овде, јер ће тиме завадити та два суседна села која се иначе слажу. „Ви немате право да убијате недужне људе, већ партизане, уколико вам сметају”, говорили су им и тиме спречили да потекне људска крв. Доиста, Гргу и Гогу су тукли, јер нису легитимисали два Бугарина који су отишли у партизане док су они били сеоски стражари. После три дана задржавања, пустили су ову десеторицу.

За сва зла почињена у Росомачу највише је крив њихов кмет Бенко, кога су партизани једном ухватили, али га је неко ослободио из страха да Бугари не запаале цело село. После ослобођења, Бенко је осуђен на смрт. Његовом кривицом Анђел Пиздаров је лично тучао Миру Живковић, која је оптужена да је партизанима давала храну. У почетку није признавала, јер је знала да ће је тући, али када је видела да ће је убити, признала је. Запомагање од силнога бола чуло се на стотинак метара. Пошто су је оставили, њени укућани су је однели у кућу, расекли хаљину да би је лакше одвојили од коже и умотали у овчију кожу, тај опробани лек против опекотина и набоја.

Били су то последњи дани окупације, али не и последња туча у Росомачу. Враћајући се за Јеловицу, срели су деда Јована. Када им је на питање да ли су долазили партизани одговорио да их није видео и да не зна, узели су му конопац, који је носио враћајући се са жетве, и њиме га добро истукли.

Од свих села, највеће злочине починили су у Рсовцима. Још није ни увенуло цвеће са гробова раније стрељаних, нити су нестале модрице од силних туча, а Стојанов је најавио нова страдања. Дошавши у Рсовце, наредио је да му пронађу све људе који сарађују са партизанима. Били су то: Цветковић Димитрије, Игић Александар, Костић Д. Борђе, Костић Петар, Живковић Димитрије, Борђевић Сретен, Николић Василије, Костић Р. Борђе, Живковић Алекса и Андрејић Петар, који су материјално помагали партизане. Тој групи додали су двоје из Височке Ржане: Андрејић Јована и Борђевић Добринку. Андрејић се је замерио Бугарима још у прошлим ратовима, тиме што је надмудрио једну јединицу да су њени војници, поплашени, скакали у вртлог реке, где су нашли смрт. Када је Стојанов то сазнао, првом приликом када га је срео, раскопчао му је кошуљу и рекао: „Баја Иване, твоја кошуља мирише на земљу”. Добринка се је такође замерила Бугарима, а имала је и сина у партизанима, који је оболео, па га је она крила код куће.

Рсовчане су пустили да иду да ручају и да се врате, рекавши им да ће, наводно, бити водичи бугарској војсци, која је тих дана бројала око стотину војника. С њима је ишло и око четрдесет људи из околних села, који су на својим коњима носили храну и осталу опрему те јединице. Приметили су како на ону једанаесторицу посебно мотре. Очигледно је било да то нису водичи. Поједини људи из те групе прилазили су старешинама, показујући им неке потврде, вероватно од обавезног откупа, не би ли их ослободили оптужбе да сарађују са партизанима, али ништа није вредело.

Идући ка Копрену, дошли су до Каца-камена. То је огромни вис на коме се диже десетак метара округла стена, ваљкастог облика, на самој југословенско-бугарској граници. Иза Каца-камена на бугарској страни спушта се окомита стена, која по средини има окомиту долину. Овде су колону зауставили, јер нису могли даље. Ону једанаесторицу су задржали код Каце, где су са својим чуварима преноћили, а остали су се вратили у Вртоп и ту су преноћили.

Шта су им радили те ноћи нико не може поуздано да зна. Али да су убијени на најсвирепији начин, у то нико не сумња. Рано изјутра, 21. VI 1944. године, поређали су их на једном платоу поред Каце, иза кога се налази дубоки амбис. Око 5 часова чули су се пуцњи. Колона је кренула опет, али без једанаесторо који су остали да леже тамо где их ни птице грабљивице не могу да пронађу. Како су их убијали, падали су у амбис, котрљајући се све до дна, на коме су се гомилали један изнад другог. Добринка је ударила у дрво при врху амбиса и вероватно се закачила хаљином. Неколико дана је била жива. Бугарски козари су чули женски глас, који је неколико дана запомагао, али се због неприступачности места, страха од власти и неразговорности из ког правца долази звук, нису могли одазвати...

Али ни то није било задње страдање мештана горњег Висока, а посебно села Рсоваца. После једног сукоба партизана са Бугарима на Страшној чуки у Ковачевцу, већ пред само ослобођење, погинуо је један бугарски официр. Стога су Бугари припремили вишеструку одмазду. Наредили су да се на исто место доведу и стрељају двадесет Рсовчана. У селу и по њивама око села једва су сакупили 18 људи и повели их. Један бугарски војник им је рекао: „Боље да бежите. Лоше вам се пише”, а онда их због брзог хода опоменуо да ходају лакше, да би се „ватра угасила”. Тако је и било. Када су стигли на Ковачево, бугарске војске више није било.

Сутрадан су наредили да дођу у Ржану сви који имају имања на Ковачеву. Из страха да не буде горе, одазвао

се велики број људи из Рсовца и Брлога. Њима су придру-
жили Раду Манчића и Апостола Јанковића. Ову двојицу су
теретили да су дочекали партизанае, који су те ноћи дола-
зили у село, запалили општинску архиву, убили Перу Ци-
ганина и одвели општинског бика. Од окупљених људи из-
двојили су оне који су тога дана (када је убијен бугарски
официр) били на Ковачеву. Трећег дана дали су им по ма-
ло хлеба и по једну свећу коју су морали држати запаљену
у руци. То је требало да значи да иду у смрт. На властиту
молбу ослободили су Петра Костића, Борба Нециног и Со-
кола Пешиног, јер су имали синове у бугарској војсци. На
место њих, групи од девет људи придружили су Димитри-
ја Гогића, Анту Живковића и Петра М. Цветковића. Затим
су их повезали жицом и око поноћи извели на Пољану, где
су их побили и натрпали у једну рупу. Нису их честито ни
затрпали, тако да је Душан Н. Јаначковић, који је био са-
мо тешко рањен, извиривао из рупе и испод трња којим су
били затрпани, и спазивши брата, рекао му: „Раде, зар не
видиш где сам”? Брату је то страшно тешко падало, али
му ништа није могао помоћи, јер су их чували стражари.
Душан је умро, затрпан лешевима својих земљака, са ко-
јима је жицом био повезан. Умро је најгором смрћу у заје-
дничкој гробници 12 недужних људи, осетивши још само
ударац будака у главу. Било је то 3. јула 1944. године.

Поводом Дана жена, у Пироту је 7. и 8. марта 1973. године одржано саветовање у улози жене у општенародној одбрани и самозаштити. У раду овог скупа учествовало је преко 400 делегата из целе земље. Поред реферата који је поднео генерал потпуковник Драгоман Радојчић, секретар за општенародну одбрану СР Србије, дато је пет саопштења.

У овом броју Зборника објављујемо саопштења секција за друштвену активност жена Савремене конфекције и трикотаже „Први мај“ и Осмакова.

СЕКЦИЈА ЗА ДРУШТВЕНУ АКТИВНОСТ ЖЕНА „ПРВОГ МАЈА“

РАДНИЦА „ПРВОГ МАЈА“ КАО ПРОИЗВОБАЧ, САМОУПРАВЉАЧ И СУБЈЕКАТ ОПШТЕНАРОДНЕ ОДБРАНЕ И САМОЗАШТИТЕ

Предузеће за израду савремене конфекције и трикотаже „Први мај“ у Пироту основано је 1958. године као занатско предузеће са циљем пружања занатских услуга грађанима. За време од 15 година, колико је прошло од оснивања предузећа, постигло је значајне резултате на плану јачања материјалне базе, тако да данас, можемо рећи, спада у ред најјачих предузећа у текстилној грани у републици Србији.

Предузеће „Први мај“ запошљава преко 1800 радника, а већину, око 70%, чине жене. Значајно је истаћи да се просечна старост креће негде око 30 година.

Жена игра велику улогу у непосредној производњи. Од укупног броја запослених радника у непосредној производњи жене су заступљене са преко 90%. Значи, носиоци целокупне производње у овом предузећу су жене. Њихова квалификациона структура је таква да највише има приучених — полуквалификованих, а затим квалификованих радница. Интерес за стицање нових знања код жена постоји, те их је све више на курсевима и семинарима за доквалификацију. У предузећу ради добар број жена техничара од којих неке заузимају и врло одговорна радна места. Било се уврежило схватање да постоје радна места на којима могу искључиво да раде мушкарци или гачније речено која су привилегована за мушкарце. Таква радна места су углавном и добро плаћена. Данас је већ то прошлост. Же-

и се може видети на свим радним местима: и на парној преси и углаву рукава, на контроли готових производа, у припреми производње и другим местима која захтевају већу стручност и умешност.

Има неколико радница које се сада налазе на редовном школовању у техничким школама, а пракса је да се сваке године врши одабирање најбољих радница које се упућују на редовно школовање и које по завршеном школовању заузимају одговорна радна места.

Пуно пута су одговорни руководиоци у предузећу истицали да је задовољство имати у предузећу жене — раднице, а често може да се чује и са стране кад се каже: „Лепо је „Првомајцима“ они имају углавном женску радну снагу“. Жене у овом предузећу су врло одговорне на својим радним местима. Задатке савесно и са доста успеха извршавају. Далеко је мањи број жена противу којих се води поступак за повреду радне дужности. Скоро да нема жене која касни на посао или неоправдано одсуствује са посла. Њихов однос према средствима рада је примеран, који се огледа у редовном чишћењу и одржавању машине на којима раде. Њихов радни учинак је висок и код већине прелази 100%.

Будући да највећи број радника у овом предузећу чине жене, нормално је да оне представљају значајан самоуправни, друштвено-политички и производни фактор. Од ангажованости жена, у многоме зависи како ће се развијати самоуправни однос у овом предузећу.

У органима управљања предузећа од укупно 126 чланова, ангажовано је 50 жена, што, ако се упореди са укупним бројем запослених жена у предузећу, сигурно не представља повољан положај — однос. Међутим, ако би смо желели да анализирамо њихову активност у органима управљања, онда се добија обрнути однос. Жене, ангажоване у органима управљања, иако оптерећене бројним кућним пословима, редовно долазе на седнице органа управљања. Активним учешћем у раду ових органа оне су много запажене од мушкараца. На тај начин оне доприносе решавању разних проблема, који се јављају у раду предузећа, а својим конструктивним предлозима оне се јављају и као креатори пословне политике која је бар до сада дала добре резултате. Запажена је њихова активност нарочито у органима управљања у радним јединицама у којима раде. Будући да оне у тим органима чине већину, то се и све одлуке које се доносе на овим органима везују на активност жена.

На зборовима радних људи су жене заступљене са великим процентом. Њихово присуствовање је запажено, а такође и њихово активно учествовање на зборовима. Ако

се узме у обзир чињеница да су на зборовима радних људи доношене судбоносне одлуке за развој предузећа, а на тим зборовима углавном су учествовале жене — раднице, онда се јасно може сагледати и њихова улога у развоју предузећа и креирању његове пословне политике. На зборовима радних људи, на којима је одлучивано о изградњи нове фабрике, жене су биле заступљене са око 80%. Слична је ситуација и на другим зборовима, на којима је требало да се донесу одлуке о даљем проширивању фабрике, о одрицању од дела личног дохотка, о издавању 10% од личних доходака за наменску штедњу у корист предузећа итд. На свим овим зборовима одлуке су доношене увек једногласно.

Велики је број жена радница „Првог маја“ које се ангажују и у органима друштвеног управљања. Скоро у сваком савету и комисији у Општинској скупштини заступљене су жене — раднице „Првог маја“. Велики је број жена које су до сада биране и за одборнике Скупштине општине.

Све ово указује на високу афирмисаност жена као управљача у овом предузећу. Ништа мању улогу жена не игра и у друштвено-политичком животу у предузећу. У основној организацији Савеза комуниста активно ради близу 100 жена чланова Савеза комуниста. Дobar је број жена заступљен у форумима (у Општинској конференцији СК, Конференцији ССРН, синдикату и др.). У предузећу се њихова активност нарочито испољава у синдикалним подружницама и Секцији за друштвену активност жена у предузећу. Својом активношћу у овим организацијама оне доприносе да рад свих организација постаје садржајнији и сваки даном поприма нове форме активности.

Њихов је допринос велики и на културном и спортском пољу. У Културно-уметничком друштву, преко радних секција, активно учествује око 30 омладинки, а женски рукометни клуб „Први мај“ такмичи се у Јединственој српској лиги. Многобројне радне акције, које су организоване у циљу уређења и изградње фабрике, везане су за жену — радницу „Првог маја“. Позната је чињеница у нашем граду, а можда и ван њега, колико су жене дале добровољних часова, да би њихово предузеће добило изглед какав данас има. С правом је пуно пута истицано да су ово предузеће жене подигле.

Ако бисмо, на основу реченог, требали да извучемо какав закључак, онда он треба да гласи да жена у „Првом мају“ игра активну улогу у креирању политике предузећа, и у решавању свих важнијих задатака који се постављају пред све раднике овог предузећа.

II

Поставља се питање каква ће улога жене раднице бити у овом предузећу у случају рата. Иако је тешко дати прецизан одговор на ово питање, можемо ипак рећи да ће исто тако и у случају рата жена у овом предузећу играти важну, ако не и одлучујућу улогу. Ова констатација се може поткрепити и следећим чињеницама.

Већ смо истакли да у предузећу „Први мај“ има далеко више запослених жена, него што има мушкараца. У евентуалном рату, сигурно је да ће и ово мало мушкараца морати да напусти предузеће због распореда у ратним јединицама. Жена ће и због тога морати да прими далеко већу обавезу него што је има сада у миру. То значи, да ће целокупну организацију производње у овом предузећу преузети жена. Свако ко познаје бар мало технологију и организацију индустријског начина производње одеће, може да схвати колико су то деликтни и сложени задаци. Имајући у виду сложеност ових задатака у овом се предузећу на такву ситуацију мисли сада. Из тих разлога нема више „мушких“ и „женских“ занимања. Због тога се све чешће могу видети жене и на кључним радним местима, која су такорећи до јуче била резервисана само за мушкарце. Због тога се на крају сваке године један број најбољих радница — омладинки шаље на редовно школовање у техничке школе.

Сигурно је да на овом плану нису решени сви проблеми. Има још доста што треба да се уради, нарочито у промени схватања. Познато је да су непосредни руководиоци производње и директни организатори процеса производње. На тим радним местима још увек има сасвим мало жена, што ће се, сигурно, врло негативно одразити, код преоријентације на производњу у ратним условима.

Полазећи од конкретних услова наше радне организације за рад у ратним условима, укључујући и рад у случају да територија буде привремено запоседнута, закључили смо да наша радна организација може врло брзо да организује производњу на занатски начин, ван садашње локације предузећа. То представља озбиљну предност, јер је програм наше производње од великог значаја за снабдевање у ратним условима.

Ово намеће масу задатака, од сопствене самозаштите радника, онеспособљавања машина, преко склапања резерви репродукционог материјала и њиховог пресељења, заједно са машинама и уређајима који се могу селити, до организовања производње на новим локацијама, и организовање отпора агресору.

Због тога, кроз планове обуке посебну пажњу покла-

њамо оспособљавању жена за извршавање ових и других задатака. У овоме посебну улогу треба да одиграју жене комунисти, чланови органа самоуправљања и друштвено-политичких организација у предузећу.

Жена радница ће имати и бројне друге задатке, које ће наметати ратна ситуација. Она ће бити ангажована на ширењу дезинформација у редовима непријатеља, у штампану и растурању разних летака, писању парола и у разним другим видовима отпора. Поред тога, чланство у друштвено-политичким организацијама чиниће углавном жене, које ће бити носиоци друштвено-политичког живота у предузећу. Знамо да ће непријатељ сигурно развијати пропагандну активност да би деморалисао и сломио морални дух становништва. У таквој ситуацији друштвено-политичке организације у предузећу, а и у граду ће морати да појачају своју активност у циљу очувања јединства и моралног духа код становништва. Жене у овом предузећу играће и у томе велику улогу.

Из тих разлога још сада у миру мислимо на евентуалну ратну ситуацију. Са резултатима нисмо у потпуности задовољни. Још увек је недовољан број жена чланова Савеза комуниста, још увек их је недовољно у органима управљања и представничким телима. То нас обавезује на стално ангажовање и на овим питањима.

У рату жена ће бити фактор на кога треба рачунати и у јединицама цивилне заштите. Све раднице „Првог маја“ биће ангажоване у пружању прве медицинске помоћи, у спасавању становништва, у изградњи склоништа, рашчишћавању рушевина итд. Зато се још сада преко разних курсева, обучавају за своју улогу у самозаштити.

У друштвено-политичким организацијама предузећа, покренута је активност ради укључивања жена — омладинки у одружане јединице предузећа. Пошло се од тога да у предузећу има мали број мушкараца и да су већ распоређени у другим ратним јединицама. Одзив омладинки за добровољно учешће у оружаним јединицама је изнад очекиваног. Велики број омладинки потписало је добровољну приступницу оружаним јединицама предузећа. Према томе, предузеће располаже снагом која може пружити снажан оружани отпор агресору. Радница „Првог маја“ је и борац са пушком у руци, спремна да положи и свој живот за одбрану своје отаџбине и њене независности.

Сада се активно ради и на обучавању омладинки у руковању војном техником. Ускоро ће почети курсеви на којима ће се омладинке упознати са својим дужностима у рату, руковањем оружјем, а добиће и друга потребна знања. Према томе, у овом предузећу се на жене — раднице не рачуна само да у рату пружају прву медицинску по-

моћ и да се ангажују у самозаштити, него и да пушком у руци стоје раме уз раме са мушкарцима у оружаном борби.

Схвативши озбиљност задатака из области општена- радне одбране, који су саставни део свакодневне активнос- ти свих друштвених снага у предузећу, на основу одлуке органа самоуправљања повремено се врши провера степе- на припремљености од периодичног разматрања извештаја Комисије за општенародну одбрану, до извођења конкрет- них вежби појединих јединица или предузећа у целини.

Разматрајући извештај о изведеним вежбама, органи управљања су оценили да су на општим припремама пре- дузећа постигнути добри резултати, који претстављају солидну основу за даље подруштвљавање послова општена- родне одбране у нашем предузећу. Да би се одржао кон- тинуитет у степену припремљености, као стални задатак је утврђена обавеза да се одржава ажурност свих планова припреме. На основу овога је сачињен програм рада који предвиђа стално усаглашавање процене услова и могућ- ности рада наше радне организације са општинском про- ценом ажурирања ратног и развојног плана и плана обу- ке. У извршавању овог програма учествују сви фактори, од руководиоца предузећа, преко органа самоуправљања и друштвено-политичких организација до свих радника у непосредној производњи.

Сматрамо да смо успоставили најљипшу основу за пот- пуну афирмацију радних људи, а тиме и жена — радница, као стварних субјеката система општенародне одбране и самозаштите, и да смо започели процес стварног подруштв- љавања многих послова одбране и друштвене безбеднос- ти на основама самоуправљања.

Ако смо изношењем искустава нашег предузећа ус- пели да вам представимо у којој мери су жене раднице у овој радној организацији већ ангажоване у припремама за одбрану и самозаштиту, онда ће нам бити друго да смо допринели успеху овог саветовања од кога очекујемо и но- ве подстицаје и за нашу активност у наредном периоду.

СЕКЦИЈА ЖЕНА МЕСНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ОСМАКОВО

ПРИПРЕМА ЖЕНА ЗА ОДБРАНУ И САМОЗАШТИТУ У МЕСНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ ОСМАКОВО

I

Село Осмаково налази се 25 км. северозападно од Пирога, између огранака Старе и Сврљинске планине на ли- нији пута Пирот — Сврљиг. Смештено је поред речнице, ко-

ја тече од Бабине главе и улива се у Нипшаву. Кроз село је некада водио царски друм, који је био најкраћа веза са Дунавом. Овим путем је пред крај II светског рата прошла немачка одступница, а на линији Враниште — Осмаково — Бабина глава, због чега је становништво морало да буде евакуисано у околна села.

Овај крај и данас, по свом положају, има важан стратегијски значај, јер може да се користи у свим варијантама евантуалног рата. Посебно има добре услове за прихват људи и материјалних средстава и организацију разних видова отпора противу евантуалног агресора.

Осмаково, као и остала села брдско-планинског краја, пре рата је било сиромашно, са чисто натуралном производњом. Сви мушкарци су углавном одлазили на рад ван села — печалбарили, а цео живот и терет у кући, бригу око подизања деце, обраду земље и све остало преузимала је жена. Жене су све ово подносиле храбро, увек свесне да тај терет носе за лепше сутра своје деце.

Иако је живот у селу био тежак, патриотска свест грађана била је на завидној висини. У делимичној мобилизацији 1941. год. позвани војни обвезници су се са вољом одазвали и отишли на фронт са намером да бране своју домовину.

И грађане овог села тешко је погодила окупација земље 1941. године. Још страшније их је погодило сазнање да су под окупацијом Бугара. Живот под окупацијом нису прихватили и пружали су разне видове отпора. Организовали су партизанску јединицу од 18 бораца, која је у почетку сакупљала оружје од грађана и вршила друге припреме. Једне ноћи та јединица разоружала је бугарску стражу у селу. Као одмазду за ову акцију Бугари су стрељали 9 становника села, а 100 лица интернирали у Бугарску. Тако је опет главни терет око чувања деце, обреде земље и опште око вођења домаћинства пао на жену.

Сурова мучења окупатора нису сломила становнике Осмакова, већ је њихов отпор стално јачао. У селу је постојала Скојевска организација, а жене у њој су радиле на сакупљању хране и одеће за борце Народноослободилачког покрета. Међу женама су се у овим акцијама нарочито истичале Вука Борђевић и Перса Пејчић. У Народноослободилачком рату из овог села учествовало је око 60 бораца. У току рата пет бораца је дало своје животе, а 20 бораца је унапређено у чинове официра и подофицира.

Послератна изградња и развој овог брдско-планинског села, у коме данас живи 220 домаћинстава са 700 становника, од којих 351 жена, и 170 деце и омладинаца испод 18 година, представља пример како треба радити на преображају села.

Као центар рејона у коме се налазе и села Враниште и Орља, Осмаково је седиште пољопривредне задруге „Први мај“, Месне канцеларије, амбуланте и четвороразредне основне школе са два комбинована одељења.

Дугогодишњом одличном сарадњом и заједничком акцијом Задруге, Месне заједнице, друштвено-политичких организација, а пре свега напорима грађана, у Осмакову су изграђени објекти друштвеног стандарда које могу да пожеле и многа градска насеља.

Задружни дом, у чијој изградњи нису изостале жене, а у коме су данас смештени: управа и продавница задруге, читаоница, амбуланта, Месна заједница, Месна канцеларија и веома лепо уређена сала за културно-забавни и друштвено-политички рад, представља прави привредно-културни центар села.

Електрификација села, а нарочито реконструкција електричне мреже, омогућила је домаћинствима да уведу трофазну струју, да користе бројне електричне апарате који олакшавају живот и рад жене, да телевизијски програми прате са преко 26 телевизора, да свако домаћинство има радио-апарат итд. Електрификација је омогућила изградњу млина и савремене пекарне. То је једино село на подручју наше општине, а можда и шире у коме грађани могу сваког дана да узму свеж хлеб.

Изградњом водовода, чија мрежа износи преко 8 километара, село је добило здраву пијаћу воду, а око 40 посто домаћинстава је увело воду у куће и изградило санитарне уређаје.

Изградњом асфалтног пута у дужини од 7 километара, који преко пута I реда Бела Паланка — Пирот, повезује Осмаково са Пиротом, отворена је аутобуска линија са 8 полазака дневно у оба правца.

У изградњи водоводних објеката у оквиру доприноса грађана, допринос жена износи преко 50 посто, јер су у овим акцијама жене биле бројније.

Поред послова у кући, жене су главни носиоци пољопривредне производње и гајења стоке. Многе од њих су чланови задруге. А њихова несебична помоћ задрузи у обради земљишта омогућила им је да посете и разгледају Новосадски и Загребачки сајам.

И док са улогом и напорима жене као пољопривредног произвођача можемо бити потпуно задовољни, ангажовање жене у органима управљања и самоуправљања још увек не задовољава. У односу на друге средине ситуација у Осмакову је боља, јер је то једно од малог броја села општине у којима жене масовно долазе на зборове бирача, узимају учешће у раду и одлучују о друштвеним проблемима, али је то недовољно.

Истичемо ове резултате једино ради тога што они најбоље говоре о спремности наших грађана на селу да удруженим снагама решавају и крупна друштвена питања, а то је и основа са које полазимо и у припремама за одбрану и самозаштиту у нашој месној заједници.

II

Упоредо са изградњом и развојем нашег самоуправног социјалистичког друштва, у свим друштвено-политичким заједницама, радним и друштвено-политичким организацијама, па и у месним заједницама, врше се припреме за одбрану и заштиту онога што радни људи стварају за бољи и сретнији живот.

Поред основне организације удруженог рада, месна заједница, као ћелија непосредног самоуправљања радних људи и грађана, а то значи и жена, остварује своје право и дужност да се припрема за одбрану и самозаштиту. На овим припремама радимо и у Месној заједници Осмаково.

Истини за вољу, морамо да признамо да у досадашњем периоду ангажованост месне заједнице на припремама општенародне одбране и заштите, осим класичне евидентне војних обвезника и образовања понеке јединице територијалне одбране и цивилне заштите, није била интензивна, систематска и свеобухватна.

Аналогно укупној ангажованости месне заједнице, може да се посматра и ангажованост жена. Чињеница је, да то важи и за жене Осмакова, да се до усвајања концепције општенародне одбране од жена није гражило више већ толико да васпитавају своју децу у патриотском духу и да повремено посећују курсеве прве помоћи, а о другим припремама мало се говорило.

Тек са потпуним усвајањем концепције општенародне одбране и самозаштите, са посебним акцентом на улогу месних заједница почиње и активније укључивање жена у ове послове.

Интензивнија активност на овим пословима у Општини Пирот, па и у Месној заједници Осмакова, почиње непосредно испред и у току извођења вежбе „Тресибоба 71“ у којој су учествовале јединице ЈНА, територијалне одбране и цивилне заштите, као и жене Месне заједнице.

Месна заједница Осмаково је имала прилику и част да буде домаћин једне од највећих јединица ЈНА која је учествовала у вежби.

Она је пружила гостопримство војницима који су у току дана по киши и снегу, уз борбена дејства, пешице прешли преко 40 километара.

Са каквим су поштовањем примани војници, какво

им је гостопримство пружено у свакој кући и од сваке жене, како су војници смештени, нахрањени, итд. о томе само они могу да кажу праву реч. Ми можемо само да кажемо да су се жене понеле као праве мајке, сестре. Многим војницима су опране и осушене чарапе, а неким и веш. Добром делу војника, баш као и у народноослободилачкој борби, жене су даровале вунене плетене чарапе. Због оваквог односа према учесницима вежбе и пруженој несебичној помоћи, Месна заједница Осмакова добила је писмену плакету Извршног већа Скупштине Социјалистичке Републике Србије.

Комисија за општенародну одбрану Месне заједнице Осмаково, у којој сада има 5 жена, има веома амбициозан програм припрема за општенародну одбрану и безбедност. Поред јединица за територијалну одбрану и јединице цивилне заштите, формиране су и следеће екипе: за рашчишћавање рушевина, за гашење пожара, за радиолошко-хемијско-биолошку заштиту, за јавну безбедност, санитетска и ветеринарска екипа у којима има жена. Поред тога жене имају у оквиру Месне заједнице свој посебан програм који се већ остварује. Тим програмом су предвиђене веће групе жена које ће се практично обучавати за рад у погону пекаре Пољопривредне задруге, под руководством квалификованог пекара. Овај практичан рад ће омогућити да у случају потребе ове жене замене у раду мушкарце тако да пекара ради пуним капацитетом и снабдева не само село са хлебом него и војску. Такође под руководством квалификованог мајстора, по утврђеном програму, практично се обучава већа група жена и за рад у погону млекаре Пољопривредне задруге. Програмом је обухваћена и практична обука већег броја жена у амбуланти под руководством медицинске сестре. Предвиђена је и обука групе жена и омладинки у руковању оружјем, а обуком руководи резервни официр.

Кроз практичну обуку по напред наведеном програму биће обучено 90 жена, што значи да су све млађе и способније жене укључене у извршавање послова општенародне одбране и како је раније речено да је самим тим у Месној заједници Осмаково извршено подруштвавање функције општенародне одбране.

Треба рећи и то да за нашу Месну заједницу у процени Општине Пирот, предвиђа се и значајан задатак у случају привременог запоседања територије општине. То нас обавезује и на посебну припрему за те задатке.

Очекујемо да ћемо и са овог саветовање отићи богатији за искуства других месних заједница и жена у њима, те смо и чинили напоре да што реалније изнесемо наша искуства.

САВЕТОВАЊЕ О ЗБОРНИКУ

14. IV 1973. одржан је састанак (саветовање), на којем су разматрана питања из рада „ПИРОТСКОГ ЗБОРНИКА“ и донете одлуке о реорганизацији даљег уређивања овог часописа. У овом броју „Пиротски зборник“ објављује уводну реч директора „Слободе“ Јована Манића, излагање одговорног уредника „Пиротског зборника“ др Петра Козића и ауторизоване текстове дискусија осталих учесника ове седнице — саветовања.

ЈОВАН МАНИЋ:

Дозволите ми да вас, у име Новинско-издавачке установе „Слобода“ и Редакције Пиротског зборника, поздравим и захвалим вам на томе што сте се одазвали нашем позиву да учествујете у раду овог саветовања.

Овај састанак смо сазвали поводом једног малог јубилеја — припреме петог броја Пиротског зборника. Жеља нам је да после изласка четири броја Зборника чујемо мишљење ширег круга људи чији стручни и друштвено-политички квалитети могу бити од велике користи у оцењивању досадашњег рада у Зборнику и његовој будућој програмској оријентацији.

Детаљ са саветовања (с лева на десно: Јован Манић, др Тодор Васић, Томислав Тодоровић, Томислав Костић, и Петар Панајотовић)

Зборник је, као што знате, „израстао“ из жеље људи да Пирот виде у читавој његовој величини, из свести да о њему треба говорити језиком научних истина, из практичне потребе за сазнањем које ће допринети даљем мењању његовог лика и отварању нових перспектива, да на највишем могућем нивоу одрази сва кретања, све процесе, односе и творевине — све оно што је живот Пироћанаца, што је њихова материјална и духовна култура; да покаже рељефно и непосредно у којој је мери пиротски крај учествовао у конституисању менталитета и структуре једног ширег региона и читаве нације (њихове економије, психологије, идеологије); да извуче из анонимности стваралачка дела вредних руку и развије љубав према завичају, а тиме и према читавој нашој заједници — како је у уводу првог броја Зборника писао његов уредник др Петар Козић.

Зато вас молимо да овде изнесете своја мишљења и примедбе на досадашње бројеве Зборника и предлоге и сугестије за наш будући рад на њему.

Ми смо свесни да су ово биле жеље и наши планови, али да, вероватно, нисмо успели да их у потпуности реализујемо у овом кратком временском периоду и да постоји потреба да се даље упорно, систематски и стручно ради на његовом усавшавању и коначном уобличавању.

Проф. др ПЕТАР КОЗИЋ,
одговорни уредник „Пиротског
зборника“:

Овај, данашњи састанак (саветовање) дошао је на иницијативу редакције „Пиротског зборника“ — како је то, уосталом, наглашено у уводној речи друга Јована Манића — што је само знак жеље и практичног настојања чланова редакције да, у краћим интервалима и отворено, препусте свој рад јавној и стручној критици и учине одговарајуће кораке на путу сталног напредовања, побољшања и популаризације „Пиротског зборника“. Додуше, овај наш годишњак увек је у јавној функцији па је, стога, непрестано изложен оцени и процени. Међутим седница каква је ова, посвећена „Пиротском зборнику“, има и карактер саветовања о њему са циљем да му се приђе одговорно, целовито и са намером да се утврди даља оријентација оних који на различите начине партиципирају у животу „Пиротског зборника“.

Разлог више оправданости ове седнице — саветовања у ово време јесте и тај што је управо у штампи пети број „Пиротског зборника“ који је, самим тим, у неку руку и јубиларни. Пет година без застоја наша завичајна и шира научна и културна јавност имала је у „Пиротском зборнику“ своје гласило и свој допринос животу који живимо, осветљавању онога који је за нама, и који хоћемо.

Одмах да вам кажем: моје излагање није редакцијски извештај, исцрпан и свеобухватан, како је то у одређеним приликама уобичајено. Ако, уопште, може бити речи о извештају он би могао бити само резултат изражених мишљења у дискусији учесника ове седнице—саветовања, о различитим аспектима проблематике „Пиротског зборника“. Вероватно ће том приликом бити речи и о нашим финансијским условима, о штампарским услугама, о дистрибуцији итд. Ја бих желео, међутим, да нам пажњу обухвате две ствари: прва се односи на

оно шта смо урадили на остваривању основне идеје о „Пиротском зборнику“, а друга — зашто, када и где нисмо у том погледу били на висини задатка и очекивања. Верујем да ће конвенције које ћемо у вези с тим извући, појединачно и институционално, и одлуке које ћемо донети бити платформа даљег рада на нашем зборнику и оживотворењу циљева у чију је службу стављен.

Подсећам вас да су нам, поред осталих, прве речи у првом броју „Пиротског зборника“, које су објашњавале његову појаву и намену, биле и ове: „А каква је његова намена? Да на највишем могућем нивоу одрази сва кретања, све процесе, односе и творевине — све оно што је живот Пироћанаца, што је њихова материјална и духовна култура. Да покаже рељефно и непосредно у којој је мери пиротски крај учествовао у конституисању менталитета и структуре једног ширег региона и читаве нације (њихове економије, психологије, идеологије). Да извуче из анонимности стваралачка дела вредних руку и развије љубав према завичају, а тиме и према читавој нашој заједници“. Другим речима, казано је тада, „ако „Пиротски зборник“

- окупи сталне сараднике у што већем броју,
- оријентише се на изучавање пиротских мотива,
- изврши интеграцију логичке и ликовне мисли о Пироту и његовој околини,
- пружи највиши квалитет несумњиве вредности,
- обогати садржај и перспективу нашег општенародног културног наслеђа и стања својим постојањем, онда ће његова мисија бити са успехом остварена, онда се можемо надати да ће скромни почетак „Пиротског зборника“ израсти у свеобухватну, тематски и проблемски структурирану публикацију о Пироту и горњем Понишављу“.

Био је то „у првом реду позив интелектуалцима свих професионалних оријентација које занима Пирот. Како онима који се баве академском и теоријском делатношћу, тако и онима који се интересују њеном емпиријском верзијом“.

Посебно — то је „позив Пироћанима у Пироту и читавом његовом крају: економистима, правницима, инжењерима, медицинарима, агрономима, политичарима, књижевницима и уметницима, професорима, наставницима, учитељима и другима“ речено је тада.

Отуда је прошло ни мало ни много времена. Недовољно да се испоље све стране „Пиротског зборника“ и да се види његово трајно значење у његовим постојаним квалитетима, али довољно да се могу уочити многе његове вредности као и његови неостварени идеали и намере, поруке.

Тако, на пример, четири изашла броја „Пиротског зборника“ обухватала су око осамдесет прилога (чланака, осврта, приказа, саопштења) нешто мањег броја аутора. Тај податак већ импонује јер значи да је у просеку било по двадесетак радова у сваком броју, чији су аутори реномирани научни, културни и јавни радници од којих је највећи број са научним и академским степенима и звањима. Разноврсност проблематике којом се „Пиротски зборник“ бавио до сада указује само на позитивну чињеницу да је био увек оријентисан да пружи шансу свим врстама истраживања и њихових резултата и свеколикој другој културној активности. Неки радови штампани у „Пиротском зборнику“, због свог значаја, појављивали су се, потом, и као посебна издања са мањим или већим допунима (др Ј. Гирића о пиротском билимарству, др Т. Васића о „Тиг-

ру“) или су директно иницирали рад појединаца на посебним монографијама и сличним публикацијама (као што су припрема рукописа др И. Николића о Кости Костићу и Владимиру Николићу, др Т. Васића о синдикалном покрету у Пироту, као и објављивање књижевних прилога и самосталних радова Д. Ранчића, др М. Велимировића и др.).

Прикази изашлих бројева „Пиротског зборника“ у „Политици“, „Слободи“, „Народним новинама“, билтену САН и др. били су, у ствари, ласкава оцена и похвала о радовима у Зборнику, што је, у многоме, поред осталог, допринело додељивању **Септембарске плакете** Пирота 1970. године НИУ „Слобода“ и главном уреднику „Пиротског зборника“.

Вероватно, пак, највећа манифестација рада и допринос „Пиротског зборника“, његове редакције, јесте учешће у организацији и остварењу **научног скупа** у Пироту са темом „Пирот и околна у свелу научних истраживања“ који је први скуп ове врсте у нашем граду, са учесницима и прилозима што су објављени у трећем броју Зборника као до тада непознате или мање познате истине о пиротском крају и Пироћанцима, о њиховом животу, историји и перспективи.

Све то није могло остати незапажено и без значаја о чему сведочи и чињеница да је, својом првом пријавом на конкурс Републичке заједнице културе, „Пиротски зборник“ **добрио средства** којим се помаже у свом излагању.

Исто тако велики допринос „Пиротског зборника“ — поред значаја који у том смислу има „Слобода“ јесте у томе што он врши и једну **интегришућу функцију** и то све снажније и ефикасније, окупљајући људе пиротског краја који су кренули различитим стазама живота и чији се путеви ретко укрштају, како интересовањем за часопис, прилоге и људе који сарађују у њему тако и за нове идеје о новим облицима сарадње, сусрете и повезаности Пироћанаца и свих оних који се на један или други начин интересују животом људи овога краја (услед чега је бивао све јачи притисак за формирање „Пиротског клуба“ у Београду, и до чега је дошао односно, све одређенија намера за тематске сусрете привредника, културних радника, историчара, пољопривредних стручњака, урбаниста, писаца и др. у Пироту, итд.).

Данас тако стоје ствари: ако смо се на почетку, поводом првог броја Зборника чудили шта ћемо са хиљаду и две стотине штампаних примерака (због чега смо следеће бројеве штампали и по седамстотина и педесет односно 1000 примерака) сада тај први број постаје раритет, више се он не може набавити а, по свему судећи, биће то исти случај и са наредним бројевима. „Пиротски зборник“ се, дакле, тражи њему се окреће све већи број људи.

Па ипак, критичка мисао човекова која спутава да људска осећања покрију целу истину, мора видети да „Пиротски зборник“, његови уредници и оснивачи **не могу увек да издрже примедбе и критике**. По својој природи „Пиротски зборник“ није „готова ствар“, једном за увек пронађена и обликована. Он ће бити увек ново тражење, ново обликовање, нови стил и порука због чега је увек подложен изменама у својој прогресивној (развојној) трансформацији. Међутим, он постоји и као једно стање, један наш производ у једном тренутку, у коме се приказује онаквим каквим јесте, какав постоји а не какав све може и треба да буде. То нам, опет, даје, могућност да га видимо и у **стању мировања**, у стању у коме се види свака његова бора, свака страница, његов дух и порука, људи у њему...

А тада нам постају јасне и друге ствари. На пример, да аутори 82 прилога у сва четири броја „Пиротског зборника“ живе ван Пирота а само 13 аутора су из Пирота, тј. живе у њему и то: Божидар Антић, др Миодраг Пешић, Душан Бирић, Бранко Радовановић, др Јордан Петровић, Нада Богдановић, Правдољуб Николић, Душан Најдановић, др Миодраг Видановић, Драгослав Војчић, Божидар Здравковић, Мр Никола Костић и др Тодор Васић, од којих задња петорица већ не живе у Пироту јер су у међувремену, из различитих разлога, настављени у Београду и Нишу.

Треба признати, Зборник није сасвим оправдао очекивања у погледу ангажовања **потенцијалних снага** Пирота и његове околине. Њега још нису доживели као свој књижевни, литерарни, истраживачки кутак и као могућност да изразе неке своје вредности и свој рад, своје идеје. Нарочито у томе погледу забрињава **апстиниција просветних радника** којима је по природи занимања и друштвеног позива предодређена потреба за писаном и јавном речи. Поред њих то се највише односи и на **политичке раднике**. Није чудно што је до сада у Зборнику област политичког рада била такорећи **незаступљена**, изузимајући само један једини објављени докуменат: Одлуку Општинског комитета СКС Пирот 1967. о променама у начину и облицима организовања комуниста у општини Пирот.

А када смо већ ту, треба погледати **структуру написана** обухваћених Зборником па закључити пред каквом је он великом обавезом у том погледу.

Највећи број прилога има **историјски** карактер. Четрнаест радова непосредно третира проблематику која је ближа или далека прошлост нашег краја а, морам рећи, чак и када је реч о неким прилозима о посебним областима културе, просвете, географије и др. такође је реч о прилазу са историјског аспекта.

Друга већа област коју смо третирали кроз Зборник јесте **географија**, подразумевајући под тим гране спелеологије, просторног планирања и урбанизма а, затим, следе области **просвета** и **култура** са дванаест-тринаест чланака и **економија** са још толико. **Поезија** и **књижевност** односе шест прилога, **социологија** такође шест а **здравство** три прилога. Остало су прилози, белешке, хронике, биографије, укупно око 11. Све у свему јасно је једно: историјски аспект и географске теме су доминирале а потпуно је **одсуство прилога** из области друштвено-политичког система, НОБ, судске и управне праксе, педагошко-психолошких истраживања, и уопште, посебно научних области, музичког и спортског живота итд. Оно што највише забрињава, нарочито ако то постане трајна оријентација, јесте што је Зборник уместо да буде **ангажован, актуелан** и непосредан остао претежно часопис окренут времену иза нас, **носталгичан, сладуњав** и остарео пре свог бурног детињства. А ми смо хтели да буде **борбен, непосредан, уочљив, снажан**, и одлучан чинилац **успаваних** душа, установа и средине.

Зашто је то тако?

Набројаћу само неке разлоге који ми се чине релевантним и важним.

1. Узмимо, на пример **састав редакције** која уређује „Пиротски зборник“. То су људи који су **задужили Пирот** својим радом, спремни увек да из чисте љубави посвете Пироту део свога живота. Тако су се и понашали. Али једна, макар и **годишња, публикација** какав је наш Зборник, **тражи планирање бројева, распоред материје, постојану комуникацију са потен-**

цијалним ауторима, координацију у раду и сл. То се, међутим, једва постигло. Од чланова редакције само су тројица у Пироту. Остали нису а функција неких од њих сводила се на повремену консултацију са одговорним уредником од којих су неке биле више него корисне. Редакција у овом саставу није могла да непрекидно и непосредно утиче на припрему Зборника, почев од прикупљања и селекције материјала до штампања и дистрибуције. Нема друге: сада је време створити редакцијски одбор од људи који су овде у Пироту и који ће оперативније и ажурније одговорити задатку уредништва. Савет „Пиротског зборника“ који би се, евентуално, формирао био би опет друштвени и саветодавни орган који би могао да пружа значајну подршку на овом послу.

2. Необјашњив је однос неких појединаца у Пироту који би, свакако, морали бити много више заинтересовани за ову једину пиротску периодичну публикацију стручног и научноистраживачког карактера. Многи млађи школски људи, затим руководиоци установа са великим радним искуством, политички функционери, организатори културног живота, стручњаци, и др. нису, на жалост, у Зборнику видели средство свог личног израза и начин доприноса културном наслеђу овога града и његове околине, и форму пропагирања посебних материјалних и духовних вредности и тако даље. Како је реч о Зборнику — годишњаку одзив сарадника (посебно из Пирота) био је доста слаб. Зато се и није могло битно утицати на карактер и физиономију појединих бројева Зборника: он је био одређен оним бројем примљених прилога између којих није била могућност избора и тематске селекције сем, наравно, уколико се није радило о неким материјалима који су били испод нивоа који је редакција „Пиротског зборника“ у обавези да поштује.

Овоме је, вероватно, и сама редакција допринела немогућношћу да њени чланови чешће и непосредније контактирају са потенцијалним ауторима из самог Пирота (и не само из Пирота), да организује разговоре и придобијају сараднике. У том погледу редакција је радила доста затворено и лежерно.

3. „Пиротски зборник“ је могао бити још значајнији и утицајнији чинилац нашег јавног друштвеног живота и личног развоја не само у случају да су појединци имали друштво, активнији однос према њему. Утисак је да га и град и читав овај регион није узео у довољној мери као своју трајну институцију. Њега се друштвени органи града, изгледа, једино присећају када треба одлучивати о додели финансијских средстава, а то се, као што је познато, ради једном годишње на седници Савета за финансије Скупштине општине.

О Зборнику, његовом постојању, утицају и значају, није била ниједна идејна, политичка анализа па чак ни у оквиру уобичајених прегледа стања односа и рада појединих друштвених организација и њихових органа. Углавном је „Слобода“ била тај посредник између Зборника и општинских институција и општине као целине. Што се тиче осталих, суседних општина (димитровградске, белопаланачке, лужничке) ту Зборник једва да је присутан и схваћен као публикација за коју смо рекли да ће покривати шире подручје од самог подручја града Пирота и његовог најближег залеђа.

4. Невероватна је али истинита ствар да тако већ угледна и позната публикација која се налази и тражи од наших познатих библиотека у земљи нема своје „седиште“, свој редакцијски стан, своју администрацију и технику. Другим речима, иако се претпоставља да је „Пиротски зборник“ при „Сло

боди", да му је база у тој установи, та је веза — платонска. Овог момента се не може наћи ни једна фијока која припада Зборнику а ако се и покаже на њу у њој не постоји ниједан сребен и обраћен записник са седница редакције, а о неком „деловодном протоколу“, архиви, документацији (као што су, на пример, одлуке и дозволе о покретању „Пиротског зборника“) нема ни трага уколико није реч о неким путним налозима и фасцикли са прилозима који су пристигли за текући број Зборника. Истина је, чланови редакције апсолутно, а и многи сарадници, раде на Зборнику без икакве новчане накнаде, из љубави или из неке страсти. Међутим, ми смо се у многоме одрешили према неким нашим сарадницима и установама било да им нисмо одговорили на молбе и захтеве, било да нисмо своје обавезе према њима извршавали (слање примерака који припадају аутору, извињења због грешака у тексту, исплата хорорара и сл.), из простог разлога јер немамо „своју“ администрацију и службу, а „Слобода“ је то, — ма колико је велика њена заслуга што Зборник уопште постоји — обавеза другог реда.

Тако се може објаснити што се у нашим књижарама Пиротски зборник не види (иако као једини годишњак у Пироту треба да непрекидно бode очи са највиднијих места наших књижарских излога и уличних продавница штампе, да га неке наше школе и немају у својим библиотекама, нити је ко истрајао у покушају да обезбеди претплату и сталну понуду. Уместо тога ми га поклањамо (најчешће у пригодним приликама) и разбацујемо се њиме (без евиденције колико смо до сада одштампали, колико је продато, подељено бесплатно, шта смо зарадили а колика је средства Зборник прогутао итд.). Ја знам да је Зборник много више допринео и учинио (и даље ће чинити) за наш крај него што је дато за њега. И знам да смо поклањањем првих бројева Зборника учинили доста за његову популарност и празнање али — ту, надаље, мора да влада ред који је неопходан као нужна претпоставка да не дође до његове кризе, падања, непотребне компромитације и сл.

Овде бих се зауставио. У нади и са жељом да се на овој седници чују и многа друга мишљења и нарочито оних који имају конструктивне и вредне пажње предлоге и решења за многе проблеме „Пиротског зборника“. Досадашња редакција Зборника са мном као одговорним уредником учинила је први корак молбом Савету Новинско-издавачке установе „Слобода“ да буде разрешена дужности и замењена другом, састављеном од људи који ће бити са већим могућностима да, с обзиром на досадашње искуство и данашњу дискусију и одлуке, преузме кормило „Пиротског зборника“ и са своје стране допринесе његовом даљем развоју, уз свесрдну помоћ нас који смо се окупили овде и многих других који то желе а нису овде.

Др ТОДОР ВАСИЋ:

У приступном напису Зборника „Уз први број“ Др Петар Козић је најсажетије приказао његову функцију и намену посебно подвукавши да он треба на највишем могућем нивоу да одрази сва кретања, процесе, односе и творевине — што је представљало живот и прегнућа Пироћанаца — „што је њихова материјална и духовна култура“.

Истина, овакав захтев је оцењен као претенциозан. Али, ако Зборник успе да окупи сталне сараднике у што већем

броју, ради се пре свега о кадровима из Пирота, изврши интеграцију логичке и уметничке мисли о Пироту и његовој околини, пружи квалитет несумњиве вредности и обогати садржај и перспективу нашег општенародног наслеђа и стања својим постојањем, онда ће његова мисија бити са успехом остварена.

Као области обрађивања утврђене су: историја, географија, економија, социологија, туризам, биологија, књижевност, уметност итд.

Ценећи ове претходне поставке ја бих се у свом излагању задржао само на два питања, иако су она добрим делом обухваћена у уводном излагању Др Петра Козића. Ради се о кадровској ангажованости Пироћанаца који живе у Пироту и о кадровским могућностима Пирота који би се ангажовали у Зборнику, а затим о неким питањима техничке и материјалне природе око издавања Зборника.

У напред цитираном приступном натпису уз први број Зборника посебно је наглашена његова кадровска функција. Он је замишљен, поред осталог, и као медиј за одгајање научних кадрова из пиротске средине. Зато је и програмски подвучено да ће се у њему штампати углавном оригиналне творевине и да их стварају кадрови из Пирота, или Пироћанци који живе ван Пирота.

Интересантно је какво је било учешће сарадника Пироћанаца у прва четири броја Зборника. Мерено кроз призму њиховог учешћа као сарадника уочиће се да више од једне трећине (30 од укупно 82) сарадника нису Пироћанци и не живе у Пироту. Од оних пак који су из Пирота (52 наслова) више од половине сада не живи у Пироту. Таквих је 32, док је свега 20 написа дошло од Пироћанаца из Пирота. Ако се узме у обзир да су већина сарадника Пироћанаца дали више од једног дописа онда се реалан број сарадника Пироћанаца који живе у Пироту своди на 13, јер њих 7 је објавило по два прилога.

Највећи део кадрова из Пирота са високом школском спремом запошљен је у делатностима и на радним местима где се оперише чињеницама којима се практично проверавају, доказују или побичају теоријске претпоставке и поставке, откривају нови моменти и сазнања. Многи раде у развојним институцијама привредних и непривредних организација, баве се руковођењем и учествују у управним телима и органима. Судије, на пример, пресуђују низ конкретних случајева који илуструју разне друштвене и појединачне сукобе, што је од посебног интереса за посматрање друштвених промена и кретања у Понишављу итд. Све то, посматрано као јединство, представља егзистентну слику, али и динамику наше локалне заједнице као дела интегралног југословенског друштва, па је зато учешће таквих кадрова у научно-истраживачком напору Зборника нужно и веома корисно.

Посебно треба подвући место и обавезу кадрова за послених у школама, а нарочито оних у Педагошкој академији за васпитаче. Зборник је едиција која обезбеђује подручје за научну афирмацију, али он и морално обавезује јер се ради о јединој радној организацији у Пироту са рангом и претензијама високошколске институције.

Иако висока школска спрема није одлучујући услов за научни и уметнички рад, ипак је она нека врста мере о реалној оцени могућности за такав рад. У Пироту, у пиротским радним организацијама, према подацима из 1970. године, (сада је ситуација свакако повољнија), запошљено је преко 480

Људи са високом школском спремом и то у привредним радним организацијама 211, а у непривредним 271. Највише их има са економским факултетом, па се затим ређају са правним — 67, медицинским — 61, филозофским — 56, пољопривредним — 34, природно-математичким — 30, технолошким — 27, итд. Детаљан приказ броја и профила ове категорије кадрова дат је у приложеној табели.

Од укупне овакве структуре кадрова, узимајући у обзир сараднике са нижим школским квалификацијама, у Зборнику су сарађивали један економиста, пет професора, два лекара, два стручњака са пољопривредним факултетом и два учитеља. Овакво учешће кадрова из Пирота, најблаже речено, није задовољавајуће. Разлози за то могу бити тројакe природе: или је реч о необавештености, чак и о извесној затворености Зборника, као да он није довољно популарисан — није се људима пришло како треба; или је реч о страху пред радним задацима који се квалификују као научни; или је пак посреди незаинтересованост за студозне прилазе тематици која може да буде третирана на страницама Зборника.

У сваком случају, тематски и кадровски, Пирот и његова шира околина представљају богат резервоар чињеница откритих и неоткривених и потенцијалне стручне и интелектуалне снаге, што, са нешто већим напором и ентузијазмом, може да се изрази у веома значајан научни, културни и уметнички фонд стваралаштва и високу културну вредност за наше регионално подручје, али и за ширу заједницу.

Друго питање о којем желим да нешто кажем више је него констатација.

Већ је речено да Зборник нема свој посебан просторни и технички кутак намењен само њему: не води се ни материјална ни административна евиденција о његовом битисању и материјалним перспективама. У том делу он је у ствари срастао са „Слободом“ као издавачем и, пошто је годишњак, увек се налази на нешто споредијем колосеку. Ако се жели његова јаснија и сигурнија перспектива, бар у том техничко-материјалном погледу, потребно је да нови Редакциони колегијум и Савет који је као нов установљен, имају тачну евиденцију средстава и рада на Зборнику, односно да се средства извојено воде без обзира да ли ће то бити у делокругу рада „Слободе“ или не и да се посебно води његово материјално пословање и администрација.

На овакав начин биће могуће да се, поред дотација које даје СО Пирот, обезбеде и средства која у те сврхе даје Културно-просветна заједница СР Србије, друге научне и културно-просветне асоцијације и меценатски доприноси привредних и других организација са подручја Пирота и његове шире околине.

Оваквим начином пословања сигурно ће се створити солиднија материјална основа за сигурније пословање и подизање угледа и иначе већ угледног годишњака Пирота и околине.

ЖИВОЈИН М. МИЈАЛКОВИЋ:

Пиротски зборник је релативно млад часопис. О њему се у јавности данас чују повољне оцене. То може бити ласкаво а ја бих рекао да то и обавезује. Не осећам се компетентним квалификованим да дајем пресек садржаја и квалитета прилога, па то нећу ни чинити, а тешко да би појединац и могао то данас учинити.

Међутим, када правимо осврт на петогодишњи рад и резултате тога рада, сматрам да треба, пре свега, полазити од функције коју има или коју треба да има Пиротски зборник. Мислим управо и пре свега на три главна елемента тог осврта: (1) Шта се Зборником желело?, (2) Шта је постигнуто? и (3) Како ићи даље?

Добар део одговора на ова питања чули смо у уводном излагању. Осећам да трећем питању: — Како ићи даље?— морамо посветити дужну пажњу. Добро би било да о томе чујемо што више мишљења. Нека од њих покушају и ја да предложим.

1. Мислим да су савремени захвати и идеје у свим областима делатности овога краја, схваћени у најширем смислу, неопходна оријентација будућег рада на Зборнику. Плашим се да ће без овога будуће генерације бити једнострано информисане о нашем крају. Да будем јаснији, сматрам да смо дужни уносити у Зборник оне садржаје и у оној мери у којој су они данас у нас присутни (без обзира на које временско раздобље се ти садржаји односе). Конкретно, потребно је више садржаја из техничко-технолошке, друштвене, образовне, комуналне и пољопривредне делатности. Задњих година у општини расте потреба неопходности временског скраћења припрема за откривање перспектива повећања ефективности рада у индустрији, комуналној делатности, пољопривреди, транспорту, везама, економици, образовању и процесу управљања. Ти напори и искуства у тако сложеним динамичким системима били би драгоцени за будуће генерације овога краја.

2. Овде је било речи и о сарадницима Зборника. Додао бих да је апстиненција од писане речи својеврсни феномен људи нашега краја. Не једном смо се уверили да појединци имају шта саопштити бар средини у којој живе, али да од тога одустају. Изнећу неке од могућих разлога: (а) Матерњи језик овога краја у знатној мери обесхрабрује пуну изражајност, (б) Још влада уверење да је писана реч привилегија људи са вишим степенима звања, (ц) Одсуство института и виших школа у граду допринели су да научни рад није подстицан или и уважаван, (д) Школе су, заокупљене основном делатношћу, испустиле прилику васпитања научног истраживања.

Међутим, чини ми се, кад је реч о широј сарадњи у Пиротском зборнику, да се она могла обезбедити: већом популаризацијом Зборника у свим срединама и задужењима тимова или појединаца на изучавање одређених процеса.

Према томе, мислим, да у том смислу треба вршити заокрет како би улога и место Зборника били значајнији.

Др ЈОВАН В. БИРИЋ:

Публикација — тематског карактера и значаја. Пиротског зборника — заслужује пажњу, поготову пажњу друштвене средине и друштвено-политичких радника горњег и средњег Понишавља са Лужнициом. Оријентацијом на проблеме средине и научно-стручном интерпретацијом ових проблема Пиротски зборник остварује значајан друштвени задатак. Значај Зборника није само у томе да пружи допринос бољем познавању овог краја, већ и у томе да открива, као и да указује на путеве решавања проблема овог краја. Као публикација са научно-стручним претензијама он је, за сада, једина публикација коју је као такву имао и коју има овај регион. Не може се рећи да

Зборник, у оквиру своја четири до сад изашла броја, није настојао и да оствари ове своје основне задатке.

С друге стране, управо тај значајан и могући допринос упознавању и унапређењу ове средине поставља питање да ли се и до које мере локална средина с разумевањем односи према Зборнику, као и то да ли је Зборник правилано и довољно одразио очекивања средине. С тачке гледишта Зборника не би се могло рећи да он, у границама својих материјалних могућности и успостављене сарадње, није испунио основна ишчекивања, иако неке тематске области нису биле довољно обухваћене, као на пример, актуелна привредна проблематика, савремени друштвено-економски процеси, народноослободилачки рат и футуролошки проблеми овог краја. Пored овог ни актуелност проблема није увек била у довољној мери заступљена — што је и сама редакција уочавала и истицала.

Однос друштвене јавности и нарочито однос издавача према Зборнику био је, међутим, недовољно покровитељски. На тој релацији — осим значајне и дужне пажње општинског органа који је својом материјалном помоћи омогућио појаву и издавање Зборника — није у пуној мери испунила очекивања сарадња локалних снага (која је била доста скромна), пропаганда Зборника (која је била знатно испод очекивања) и неажурни недовољно брижни однос издавача (који је био доста ноншалантан и непокровитељски).

Недовољна ажурност и небрижност издавача (Новинско-издавачке установе „Слобода“) посебно је поменута у уводној речи (Др П. Козић) као и од стране још неких дискутаната. Не постојање документације, нарочито финансијске о пословању Зборника (о његовом финансирању и трошковима) је доста незгодна појава. У исти оквир спадају: техничке грешке штампања и пролонгирање и неисплата ауторских хонорара сарадницима Зборника. И једно и друго, а нарочито ово друго, полако деградира и потискује хабиталну вредност Зборника. Овакав третман постепено потискује Зборник на маргиналије квалитетних публикација. Значајан потенцијални сараднички кадар, наиме (из редова стручних и научних радника), који се у почетку веома благонаклоно и са симпатијама односио према Зборнику (види прва два броја Зборника) због неизмерних или дуго задржаваних обавеза и других пропуста (неконтактирање, необавештавање и сл.) постепено се дистанцира и отуђује од ове публикације.

У погледу популаризације и пропаганде Зборника учињено је веома мало. Осим оскудних веза и контаката са сарадницима веома су танке везе и са исељеницима, који би путем Зборника могли и хтели да имају бољи додир и везу са родним крајем. Анкетни и други контакти са овим људима то увек изнова потврђују. Занимљив је, у том смислу, пример Драгице Здравковића, судије у пензији, који још од пре рата живи у Лондону. Писмом, којим се обраћа рођацима наводи да је дирнут Пиротским зборником (иако не знам како је дошао до његових бројева), нарочито чињеницом да је у фус-ногама ове публикације поменути један некадашњи његов рад о пиротском билимарству.

Један од нужних закључака овог скупа, дакле, требало би — осим истицања значаја и потребе јаче друштвено-политичке и сарадничке подршке — бити и ојачање његове издавачке компоненте, која не би смела бити само вербална.

МИЛИВОЈЕ Б. ПОПОВИЋ:

Изалагање Др П. Козића, уредника Пиротског зборника дало нам је веома успели приказ и пресек четири до сада објављена Зборника а нарочито је добро уочена тематска једностраност са наглашеним историцизмом што је донекле и разумљиво, будући да се публикација овакве врсте, о Пироту и његовој околини, први пут појављује. Никако не треба да значи да оваква опаска заговара потпуно избацивање радова који имају историјску ретроспективу. Таквих радова ће сигурно и даље бити, али би било пожељно да њихова бројност не доминира. Ради тога делим мишљење, овде већ изнето, да будући бројеви Зборника имају више радова из савремене актуелне проблематике, што ће допринети и практичној вредности ове значајне публикације. Међутим, сматрам да ће реализацији ове идеје сметати недостатак финансијских средстава, која ће бити неопходна ауторима оних тема које су везане за директна аналитичка истраживања. Неопходно би било, такође, да будућа редакција и Издавачки савет знатно раније утврде теме за наредни број које ће, поред разноврсности проблематике, омогућити Зборнику и већу актуелност тиме што ће бити и тема интересантних за тренутна и евентуална будућа сазнања о Пироту и његовој околини а затим се обратити могућим ауторима с молбом да за тај број припреме своје написе. Бавити се савременим темама претпоставља одређена испитивања анкетирањем, емпиријским и аналитичким истраживањем појава, како би се затим синтетизовањем уопштавањем откриле неке законитости. Сами аутори не би били у могућности да финансијски поднесу такав издатак. Пирот као развијеније језгро и средиште ширег простора доживљава у задњој деценији бројне и озбиљне трансформације у сваком погледу, те би и Зборник бавећи се таквим, савременим проблемима, у доброј мери помогао да се смишљеним акцијама практично утиче на планско усмеравање његовог будућег развоја. Тиме би стихијност била сведена на најмању меру, а Зборник би себи обезбедио неопходну актуелност и практичност.

Из приказа досада изашлих бројева Др П. Козић је лепо уочио да је веома мали број аутора који живе у Пироту био заступљен написима, што не одражава реално стање постојећег потенцијала. Потпуно делим мишљење да је неопходно знатније повећати број таквих аутора у наредним бројевима. Да бисмо постигли такав циљ неопходно је потражити одговор на питање: Зашто такви аутори до сада нису ангажовани? Вероватно да има више разлога, неки су овде, на овом састанку, већ изнети, а ја мислим да је један од разлога и чињеница да је управо баш тај број људи ангажован практицистичким питањима свакодневног друштвено-политичког живота, те се тако удаљавају од струке и одвајају од науке коју су студирали. У професионалом погледу претварамо се у занатлије свога занимања, а према стручном раду односимо се чиновнички, што изгледа неминовно прати мање средине каква је и ова наша.

Зборник је добар подстицај за стручну и научну активност овог кадра, којег Пирот и његова околина све више имају, јер им пружа прилику за афирмацију такве врсте. Утолико пре, што се изгледа сви слажемо у томе да то не треба да буду написи који треба да представљају, да тако кажем, искључиву и чисту науку, мада не искључујем научни метод прилазу прв-

блема. Ради тога делим мишљење, такође овде изнето, да Зборник треба да настави са издажењем, јер је то једна значајна културна тековина Пирота и околине.

ВЈЕКОСЛАВ БУТИГАН:

Пиротски зборник је, према општем уверењу, остварио своју пионирску мисију и то у време када издавачка делатност Пирота изразито стагнира.

Однос пиротске средине према Пиротском зборнику, о коме је у дискусији било доста речи, одраз је одређеног нивоа културе писане речи и креативног рада, пре свега интелектуалаца Пирота. Има доста истине и у томе да један број пиротских интелектуалаца, из различитих разлога, није могао да дође до изражаја на страницама Зборника.

Број аутора радова у Пиротском зборнику, из пиротске средине, могао би се повећати таквом културном и кадровском политиком пиротске општине којом би се креативне снаге Пирота усмериле на истраживачки и публицистички рад.

Редакција Зборника не може само чекати да се аутори спонтано јављају са својим прилозима. Она мора подстицати своје потенцијалне сараднике на истраживачки рад. У том циљу могу се, на пример, организовати: конкурси за најбоље истраживачке радове о Пироту, разговори о појединим актуелним темама из живота и рада Пирота и предузимати друге подстицајне мере. Зборник би могао објављивати делове магистарских, специјалистичких и других већих истраживачких радова, као и најбоље испитне радове ученика средњих школа на завршним испитима.

Редакција Зборника могла би да иницира израду једног истраживачког пројекта друштвеног бића Пирота око кога би се могао окупити широк круг стручњака различитих профила који раде у Пироту па и ван Пирота. Један добар пројекат могао би да побуди интересовање и сугерира правце истраживања свима онима који размишљају о будућности Пирота. Пирот је већ једном, не знам из којих разлога, пропустио изванредну шансу да има једну научну студију о културном животу Пирота. Иницијатор за истраживање културног живота Пирота био је Завод за проучавање културног развитка СРС.

Саопштење др-а Петра Козића на научном скупу: „Пирот и околина у светлу научних истраживања“ о могућностима истраживања Пирота у тој мери је било инструктивно да је права штета што то саопштење није комплетно постало саставни део културне политике пиротске општине и што га сви наставнички колективи нису веома пажљиво простудирали и из њега извукли потребне закључке.

Са формирањем Педагошке академије за васпитаче у Пироту, Пиротски зборник ће добити доста сарадника — наставника ове Академије. Учитељска школа у Пироту, на чијој се кадровској основи формира Академија, до сада је сваке године објављивала радове својих наставника. За који дан излази из штампе зборник стручних радова 13 професора Учитељске школе у Пироту. Ови професори већ су схватили да је њихова редовна обавеза да своје најзначајније резултате рада уопштавају, теоријски уобличавају и публикују.

МОМЧИЛО ЦВЕТКОВИЋ:

Желим да укажем на два момента, који су, имам утисак, неправедно занемарени још у уводном тексту уз први број Зборника, а и данас, на овом састанку, нису поменути.

Када је покренут Пиротски зборник постављен је услов да овај годишњак треба „на највишем могућем нивоу одржава кретања, процесе...“ итд. овога краја, али је изгубљен из вида недовољан број квалификованих људи који би испунили овако строг услов. Четири до сада објављена броја Зборника јасно су показала ту мањкавост. Број аутора Пироћанаца стално настањених у Пироту, који се јављају у Зборнику, управо је забрињавајуће мали. Зато предлажем да у нову програмску оријентацију, која ће се највише одразити на тематику будућих прилога, не одступајући од захтева да они буду на највишем могућем нивоу уђе и категорија истинитост података, као услов за објављивање. Уколико би ова категорија постала посебан услов за сарадњу у Зборнику, убудуће би се јавио далеко већи број сарадника Пироћанаца стално настањених у Пироту, који немају одговарајуће знање за научно систематизовање података, али желе да забележе и публикују доступне им истине. Зборник би тиме постао разноврснији и интересантнији и за све оне који научно третирају проблематику везану за овај крај.

Други, условно речено, недостатак досадашњих бројева Зборника је недовољна практична-употребна вредност.

Проучавање ужег завичаја последњих година постаје елемент програма школа првог и другог ступња, а ученици пиротских школа (па и наставници) немају пригодних текстова које би користили у ове сврхе. Зато предлажем да нови Редакцијски колегијум и Савет Зборника пронађу начин, и меру, како би се помоћу нашег годишњака ако не елеминисао, оно бар ублажио проблем недостатка оваквих текстова. Значи, требало би при планирању сваког броја часописа увек имати у виду и овај елемент што би, практично, не само скинуло са дневног реда проблем дистрибуције, већ би подстакло вишеструко повећање тиража. Јер, не треба губити из вида да се морају, поред ширих, задовољити и ужи, па и текући интереси.

ДУШАН М. БИРИЋ:

Подсећам да је на једном састанку Редакције било речи да у Зборнику буду прештампани извесни радови старих издања, која су данас ретка и неприступачна а тематски везана за Пирот и његову околину, али то није учињено. То су следећи радови:

— КУЛА, приповетка од Светислава Шумаревића, учитеља у Студени;

— СЛИКЕ ИЗ ПИРОТСКОГ ЖИВОТА, од Новице Поповића — Темца (са књигом располаже Музеј);

— ИЗ ЛУЖНИЦЕ И НИШАВЕ (одељак Свадба), од Влад. М. Николића;

— ПИРОТ И ПИРОТСКИ ОКРУГ, од Тодора Поповића (рукопис, Архив Пирот);

— ДИПЛОМСКИ РАД ГРАДИМИРА ВУЈИЧИЋА, професора основне школе у Љубераћи;

— НАШИ СВЕШТЕНИЦИ ИЗ НОВООСЛОБОБЕНИХ КРАЈЕВА, Забелешке Ђорђа Игњатовића, свештеника, родом из Топлог Дола (Весник српске цркве, 1903.);

— ОДЛОМЦИ ИЗ ХРОНИКА НОБ-а (Градашница, Градиште, Љубераћа, Петровац, Рсовце, Осмоково)

Даље, истичем потребу писања монографија о знаменитим Пироћанцима (Хаџи Неша Филиповић, Аранђел Стојановић—Трнски, Миладин Манчевић, Станча Видановић, др Јанко Сенкијевић, Борбе Поповић (оснивач модерног радничког покрета у Пироту), Павле Крстић, Петар Христић, инж. Борбе Златковић, Коста Н. Костић, Владимир М. Николић и др.) како би се више знало о њиховом животу и стваралачком раду.

О политичком животу, развоју и делању политичких странака у Пироту и округу, мало се зна, па сматрам да би неко од професора — историчара или јавних радника требало да прикупи податке, проучи њихов рад и репрезентује у једном напису. Исто тако Пирот, као занатски град, није посебно проучаван, па би требало и то урадити, јер се данас не оскудева у економистима, којима би овај посао требало да лежи на срцу. А за лекаре, зар не би била захвална здравствена област, о којој целовито не знамо много?

О С В Р Т И

РАДОВАН ЖИВКОВИЋ:

ПОРТРЕТ СЛИКАРА
С У М О Р Н А ЛЕПОТА
МИРОСЛАВ ЖИВКОВИЋ

У Пироту се у овом тренутку сликарством баве тројица аматера: Василије Костић, Борбе Златковић и Мирослав Живковић. Прва двојица, већ познати и признати, тихо, у самоћама свога искуства и стваралачке зрелости, трећи (најмлађи) трагички грозничаво и страшно. Живковић је „човек који долази“, и нисмо далеко од времена када ће његово име у уметничком свету значити више од ефемерне помодне епизоде.

Живковић је тринаест пута излагао у Пироту, два пута у Београду, самостално (1958. и 1971. године). Неколика његова платна била су изложена на Међународној изложби наивних сликара у Загребу 1973. Живковића знају и цене врсни познаваоци и теоретичари ликовне уметности (Ото Бихаљин Мерић, Миодраг Протић), о двема његовим изложбама писао је (у „Слободи“) Бранко Манојловић, углавном афирмативно.

Сликарство овог уметника — самоука је самоникло, и самосвојно. Мада би му место било међу наивним сликарима, међу ове би се могао уврстити с доста ограда и тешкоћа. За наивне уметнике га може везивати само покоја фолклорна или рустикална инспирација. Па и тада његова слика као да има два плана: слику сеоског живота али и једну подтекстну, узнемирену и критичку мисао, један нарочит угао гледања који сведочи о јако израженој стваралачкој индивидуалности. Слика Живковића није једноставно, наивно виђење света, она је израз једне сложене, сензибилне и контемплацији склоне природе. Ово сликарство је узнемирено и ангажовано, каткад полемичко, у сваком случају подстицајно. У њему има додуше елемената експресионистичких грандиозних визија, грозоморе и побуне, надреалистичких сомнамбулности и гротеске. Усуђујем се да устврдим да су и ти елементи плод интуиције и спонтане имагинације, а не угледања. Особито у каснијој фази свога стваралаштва Живковић не слика објективну стварност, мада му је она подстицај, него свој унутрашњи свет, своју експресију.

Грађанска професија која Живковићу обезбеђује егзистенцију (он је медицински радник) тешко се може довести у везу с његовим бављењем сликарством. У болници, међу болесницима, окружен свакојаким људским патњама и умјрањима, сликар се приближио човеку бранећи га од смрти. Болница — капела — гробље, то су духовне релације у које га је ставила професија, а на тим релацијама су и егзистенцијална људска и филозофска питања и поруке о животу и смрти, о болу

највећим делом у ранијој фази сликарева стваралаштва, чине први тематски круг. То је била фаза гражења, врења и сазревања. И већ тада Живковићу су стране амбиције да се допадне профаном укусу; слика није гоблен, она није за то да „украси“ зид, да допуни инвентар ентеријера. Слика треба да говори нешто значајно, најчешће трагично, мора да подстиче на размишљање и иницира активизам. Инспирације из болничког круга и ропцу, о трајању и ништавилу. Слике из болнице, настале га непријатне су, каткад чак дегутантне: самртници, скелети на постељама, жуто-зелени, са плавим акцентима; болница у ноћи окружена тамним уоченим силуетама дрвећа, беле очи прозора, вампирска белина болесника и болничког особља у крешченду крика, бола и очајања. Свет је кошмар, гротескна игра „лудака и болничара“ (назив једне слике).

Мирослав Живковић је сељачки син (рођен је у Доњем Крњину, малом селу у бабушничкој општини, 1934. године) и пупчаном врпцом везан је за село и сељака. Село је опустело, у њему таворе стари и старице, трају у тузи за омладином која је отишла у градове („Напуштени дом“). И у том селу, у једном од својих болова, сликар је ослушкивао неће ли чути птице, као у детињству, и, каже, није их чуо, рекли су му да чак и вукова више нема: „Видиш, са људима иду и птице и вуци“. Из тих простора носталгије су и композиције са фолклорним мотивима (свадбе, весеља, пијанке). Показује ми слику трудне сељанке која се запутила на њиву: „Она ће се породити на њиви, пресећи ће сама пупчану врпцу, подојити дете и наставити да копа“. Али понекад ти крепки сељаци убу у врзину коло пијанке и баханале, тада приказ добије карактер ироније и гротеске.

У овај круг иду и слике инспирисане предањима, пуне слутњи и мистике. Живковића снажно привлаче мутне легенде, стања мучнине и трагике. То су слике анегдотског карактера (као уостало и већина његових слика), у њима је доста литерарног, оне нуде фабуловање приче. Међу овим платнима занимљиво је једно са легендом „Птица која се прејела људских очију“. Из утробе и кљуна мртвог орла просуле се људске очи (према легенди коју је сликар чуо од једног сељака у Погановском манастиру); негде у Африци води се рат. Међутим, сликарева замисао била је ужа од ефекта који ова фасцинантна слика изазива. На тој слици, плавога, мутнога фона стена на којима чуче птичурине кричући очајање и проклетство, људске очи, беле и црвене, тако су интензивно наглашене да човек остаје слебен.

Занимљив је један број слика сатиричне интонације. То су слике — параболе на ефемерне (или вечне) друштвене појаве („Демагози“, „Лудаци с неба“, „Искушење“ итд.). У њима се сликар — атеиста обрачунава са лицемерјем, глупошћу, култом лажних величина и безвредних ауторитета, служећи се у конципирању људских фигура иконописачким маниром. Свеци на тим сликама синоним су за друштвени паразитизам сваке врсте.

Тематски посебну али хетерогену групу чине слике са општечовечанским мотивима на којима сликар даје своје виђење пролећа, љубави, природе итд. Овде је чак и лепота тужна. Бескрајни плави простори, светлост која блеска са свих страна и осветљава или овичује облике пустиг рељефа који као да је преживео катаклизму, па се стилизована вегетација упиње да преживи, — то су утисци које човек добија гледајући ове слике. Човек у том сутоњском пејзажу је бескрајно сам

и уклет, природа хладна и укочена, све је заустављено, у злослутној тишини. Живковићев пејзаж, „мисли и осећа“. Готово да нема пејзажа без човека, стазе на земљи су лавиринти човекових лутања, зраци неба су наговештаји његове судбине. Дешифровање симбола свакако би сликама одузело оне необјашњиве, тајне смислове које човек тражи у роју сопствених асоцијација.

Но у позамашном опусу Мирослава Живковића има и слика са огољеном поруком и баналном наивном симболиком. На њима још пажњу може да задржи и рафинована техника Живковићеве палете, знак једног чистог сликарства на коме се боје преливају тако хармонично да се не може избећи асоцијација на недостижни идеал ренесансних мајстора.

У разговору са Мирославом Живковићем ухватио сам једну његову мисао: „Није ми до лаког живота“. Уметник који је изабрао „ход под мукима“ мора имати будућност.

БУТИГАН ВЈЕКОСЛАВ

НА ПОЧЕТКУ РАДА ПЕДАГОШКЕ АКАДЕМИЈЕ ЗА ВАСПИТАЧЕ ПРЕДШКОЛСКИХ УСТАНОВА — ПРВЕ ВИШЕ ШКОЛЕ У ПИРОТУ

Петог септембра, три дана пре Дана ослобођења Пирота, свечано је обележен почетак рада Педагошке академије за образовање васпитача предшколских установа у Пироту. Оснивањем ове прве више школе у горњем Понишављу ствара се један педагошки центар од изузетног значаја за даљи развој социјалне заштите деце, образовања и културе пиротског региона.

Педагошка академија за образовање васпитача предшколских установа није случајно лоцирана у Пироту. Њено оснивање и почетак рада логичан је резултат дугогодишње традиције Пирота у образовању учитеља и политике развоја образовања и културе у општини Пирот у складу са друштвеним потребама.

Учитељска школа у Пироту у току свог педесет трогодишњег постојања дала је нашој друштвеној заједници 2.326 учитеља.

У циљу ефикаснијег и квалитетнијег оспособљавања учитеља за позив 1969. године започета је, после вишегодишњих дискусија и припрема, друштвена акција за реформисање и рационализацију система образовања наставника у Социјалистичкој Републици Србији. Утврђен је пројекат повишеног општег и стручног образовања будућих учитеља и васпитача у педагошким академијама. На основу тога органи управљања Учитељске школе у Пироту и органи Скупштине општине Пирот утврдили су концепцију стварања материјалних и кадровских услова за прерастање Учитељске школе у Пироту у педагошку академију. Уследила је широка акција за проширивање школског простора, модернизацију кабинета, набавку савремених учила. У тој акцији учествовали су највише Скупштина општине Пирот, Фабрика гумених производа „Тигар“, Фабрика савремене конфекције и трикотаже „Први мај“, Индустирија вуне и коже „Иван Караиванов“ и радни колектив Учитељске школе који се је одрицао дела личних доходака за модернизацију школе.

Први предлог о локацији педагошких академија у Социјалистичкој Републици Србији, ван аутономних покрајина, дат је јавности октобра 1969. г. Њиме се предвиђало да се на материјалној и кадровској основи 15 учитељских школа и једне школе за васпитаче формирају 6 педагошких академија за наставнике разредне наставе и 3 педагошке академије за васпитаче предшколских установа. Истим предлогом било је предвиђено да се једна педагошка академија лоцира у јужном делу Србије, тј. да се формира у једном од градова у Алексинцу, Врању или Пироту, у којима су постојале учитељске школе. Дефинитивна одлука о локацији донела би се на основу оцене о томе који град највише испуњава постављене географске, демографске, економске, педагошке, културне и друге услове.

У таквој ситуацији органи управљања Учитељске школе у Пироту и Одсек за школство СО Пирот припремили су елаборат о стварању услова за оснивање педагошке академије у Пироту.

На основу проучавања потреба за васпитачима и учитељима у југоисточној Србији утврђено је да југоисточна Србија не може да запосли вишак учитеља који се из године у годину повећавао ни у наредних десет година. У свим већим местима јужне Србије била је евидентна потреба за васпитачким кадром. У њима су се већ градиле предшколске установе. Само у Нишу, Лесковцу, Врању и региону Пирота било је у фондovima за непосредну децју заштиту око 20 милиона нових динара предвиђених за изградњу предшколских објеката. Оцењено је да највећи центри југоисточне Србије могу запошљавати годишње 30 до 40 васпитача. Динамика изградње предшколских установа у Нишу показивала је могућност запошљавања 35 до 40 васпитача годишње. Сви објективни показатељи говорили су да се Учитељска школа мора одрећи претензија за прерастањем у педагошку академију за наставнике разредне наставе и да је једино друштвено целисходно да припрема услове за прерастање у педагошку академију за васпитаче предшколских установа. За већи број наставника учитељске школе у Пироту који су своје прво стручно образовање стекли у овој Учитељској школи, који су годинама са љубављу радили у Учитељској школи у Пироту, за коју су били и интелектуално и емотивно везани, та преоријентација није била ни мало лака. Одбијање Скупштине општине Неготин да прихвати лоцирање педагошке академије за васпитаче предшколских установа још више је повећало изгледе да се у Пироту формира педагошка академија за васпитаче предшколских установа.

Априла месеца 1971. год. Републичка заједница образовања прихватила је предлог стручне Комисије Републичке заједнице образовања, Секретаријата за образовање и културу и Просветно-педагошког завода СРС, уз сагласност СО Пирот органа управљања Учитељске школе у Пироту, да се у Пироту оснује педагошка академија за васпитаче предшколских установа.

Педагошка академија требало је да почне рад 1. септембра 1972. г. Међутим, како наставни план и програм педагошке академије за васпитаче предшколских установа није донет на време, почетак рада академије одложен је за септембар 1973. Да би се нормално задовољавале нарасле потребе за васпитачима а будућа академија рационално организовала рад, Републичка заједница образовања и Скупштина општине Пирот одлучили су да у школској 1972/73. г. на материјалној и кадровској основи Учитељске школе буде основана Школа за васпитаче. Школа за васпитаче је уписала 3 одељења ученица I разре-

да, по једно одељење ученица II и III разреда из редова ученица гимназије и по једно одељење IV и V разреда из редова ученица Учитељске школе у Пироту.

Тридесетог јуна и првог јула ове године Матична комисија Педагошке академије за васпитаче предшколских установа у Пироту изабрала је прву генерацију ученика Академије, 10 професора, 9 предавача и 12 осталих радника Академије. Трећег јула конституисани су Наставничко веће и остали органи управљања Академије.

Тиме је завршена прва фаза припрема почетка рада Педагошке академије за васпитаче предшколских установа у Пироту на остваривању њене педагошке и културне функције.

Значај оснивања Педагошке академије за васпитаче предшколских установа у Пироту за културни развој Пирота и околине.

Пирот је добио Педагошку академију за васпитаче предшколских установа у тренутку свог најизразитијег економског и културног успона. Пирот са 30 000 становника, око 15 000 запослених, 7 000 предшколске деце и око 4 300 запослених жена, више него икад осећа потребу за експанзијом предшколског васпитања. Предшколским васпитањем обухваћено је 321 дете што износи 4,6% од укупног броја деце која треба да буду обухваћен предшколским васпитањем. У СР Србији, ван аутономних покрајина, предшколским васпитањем обухваћено је 5,1% деце. У циљу стварања могућности за већим обухватом деце предшколским васпитањем приводе се крају радови на предшколској установи у „Барјув“ капацитета за 136 деце, а ускоро треба да почну радови на изградњи предшколске установе „Првог маја“ и „Тигра“.

За организованом социјалном заштитом предшколским васпитањем деце осећа се одавно потреба и у сеоским насељима. Крајње је време да се предшколске установе почну отварасти и у селима како би и сеоска деца могла остварити право на предшколско васпитање.

Са оснивањем Педагошке академије за васпитаче предшколских установа у Пироту Пирот постаје центар за припремање кадрова за предшколске установе СР Србије, који су веома тражени.

Становници Пирота и околине добили су могућност да са нешто мање трошкова омогуће својој деци стицање више школске спреме.

За Пирот ће бити посебно значајно то што ће се Академија бавити праћењем и проучавањем проблематике предшколског васпитања, стручним усавршавањем васпитача предшколских установа и програмирањем облика и метода рада педагошког образовања породице. Академија треба да буде педагошки истраживачки центар републичког значаја. Наставници Академије су у објективној ситуацији да већи део свог времена посвете истраживачком раду и да сваки период реизборности дочекају са значајним стручним и научним радовима.

С обзиром на то да се у Академији брижљиво негује музичко, ликовно и физичко, литерарно и уопште естетско васпитање она може да утиче на развој музичке, ликовне, литерарне и физичке културе у Пироту и околини.

Статут Педагошке академије у Пироту већ наговештава правце даљег развоја Академије, у складу са друштвеним потребама, стварањем посебних одсека на Академији за васпитаче у

продуженом боравку и васпитаче у домовима ученика. Ове профиле кадрова не припрема ни једна високошколска установа у Социјалистичкој републици Србији.

Са оснивањем Педагошке академије за васпитаче предшколских установа у Пироту добија се један веома значајан педагошки и културни центар који наставнике Академије веома много обавезује али и пружа широке могућности за стваралачки рад. Ова прва виша школа представља клицу будућег високошколског центра са којим Пирот у свом будућем развоју мора да рачуна као једним значајним фактором бржег мењања постојећих односа и институција и култивисања друштвеног живота и рада.

П Р И К А З И

Коста Н. Костић: Историја Пирота, Пирот 1973. године

Музеј Понишавља — Пирот у едицији: Знаменити људи и дела, у редакцији Др Илије Николића, научног сарадника САНУ у Београду, издао је, као другу књигу, изабрана дела — чланака, одломака из студија, записа и натписа — Кости Н. Костића, која се односе на прошлост Пирота, а све под зједничким насловом „ИСТОРИЈА ПИРОТА”.

Крајње је време било да се дела овог врсног научног радника за проучавање Пирота као историјске и социјалне појаве, која су веома тражена али тешко доступна, пре свега нађу на једном месту, а затим сачувају од заборавља и губљења.

Издавач и приређивач књиге настојали су да читаоцима пружи податке о Кости Н. Костићу и његовим делима која се односе на подручје Пирота. У том циљу они су дали извод из Предговора Др Тихомира Борђевића књизи Косте Н. Костића: Наши нови градови на југу, који одише топлином и пијететом према Кости као човеку, али и са богатим подацима о његовом животу и делу.

Књига је добила назив по чланку ИСТОРИЈА ПИРОТА. Овде се ради о врло аргументованом историјату Пирота до његовог ослобођења од Турака 1877. године, који је објављен у Извештају пиротске гимназије за школску 1907 — 1908. годину под неадекватним насловом: „СВЕТСАВСКИ ГОВОР ОДРЖАН НА ДАН ПРВЕ СВЕТСАВСКЕ ПРОСЛАВЕ У НОВОЈ ЗГРАДИ ПИРОТСКЕ ГИМНАЗИЈЕ”. Реткост овог чланка и његов документарни значај огледају се, како у његовој садржини, тако и у богатом прилогу извора, литературе и докумената који су коришћени за овај чланак и у томе што је ова студија, због своје реткости, руком преписивана и као таква коришћена од многих генерација пиротских грађана.

Други напис носе назив „ПИРОТ”. Под њим он је објављен у Гласнику Српског географског друштва у Београду 1912. године. У овом чланку, на веома концизан начин, дат је кратак осврт на историју Пирота, приказана његова локација, становништво и привредне карактеристике са посебним освртом на ћилимарство и на социјални и економски положај пиротских ћилимарки.

Пиротско ћилимарство је привлачило пажњу како пословних људи тако и уметника, етнолога, историчара и других научника. Зато се Коста Н. Костић у својој књизи „СТАРА СРПСКА ТРГОВИНА И ИНДУСТРИЈА”, издатој 1904. године, враћа на ту тему. Приређивачи овог издања су сасвим умесно уткали овај одломак у ИСТОРИЈУ ПИРОТА, јер би без њега дело Косте Костића у односу на Пирот било некомплетно.

У следећем одломку „ЗАНАТИ И ЕСНАФИ У ПИРОТУ”, који је такође узет из књиге „СТАРА ТРГОВИНА И ИНДУС-

ТРИЈА“ приказани су постојећи занати о Пироту, положај, улога и односи људи у оквиру еснафа као и односи међу еснафима и посебно положај занатлијских радника и неки изворни етнолошки моменти карактеристични за ово уско социјално подручје.

Значајно место у књизи заузимају старији српски записи и натписи из Пирота, прилози старим српским записима натписима и фолклористичке белешке из пиротског округа. Ови записи и натписи су објављени у извештајима Гимназије у Пироту из 1905, односно 1909. године, а фолклористичке белешке у едицији „КАРАЦИБ“ у Алексинцу, 1909. године.

Вредност ове материје је несумњива, а њихова реткост и недоступност очигледни. Коста Н. Костић је веома савесно сакупио записе и натписе и то оне који нису објављени, а код објављиваних дао упоредни преглед с оригиналима и приказао разлику између оригинала и преписа. Захваљујући оваквом раду Косте Н. Костића добијени су аутентични текстови записа и натписа, а овим издањем они су учињени приступачним заинтересованим корисницима.

На крају књиге приређивач Др Илија Николић је, руководећи се сазнањем да је у науци било недовољно познато шта је све дао Коста Н. Костић, написао и објавио комплетну библиографију његових радова и указао где се ти радови налазе, чиме их је, на одређен начин, учинио приступачнијим читаоцима.

У целини садржина књиге „ИСТОРИЈА ПИРОТА“, иако састављена из радова који не чине органску целину, представља на једној страни значајан допринос фонду ретке литературе за изучавање проблема, пиротског подручја, тако и општој ризници документованих издања наше шире заједнице, а на другој страни извршење моралног дуга према Кости Н. Костићу као човеку и писцу.

Др Тодор Васић

Др Тодор Васић: Синдикални покрет у Пироту — од еснафске уредбе до радничког самоуправљања. Пирот 1973, стр. 1 — 184.

Др Тодор Васић није непознат пиротској и широкој културној јавности. Одмах по објављивању монографског дела о „Тигру“ и након неколико иступа у Пиротском зборнику и другим публикацијама, већ се појављује са новим делом: Синдикални покрет у Пироту.

Синдикални покрет, нарочито у локалним или регионалним размерама, је тематика која, иако захвална, не сусреће се често на страницама стручне и научне литературе, нарочито ако се ова бави покретом и проучава га у дужој временској релацији. Интерес и потреба за оваквим проучавањима су, међутим, несумњиви. Отуда се Синдикални покрет Т. Васића може сматрати својеврсним пионирским покушајем да се и по овој генетичкој линији даде допринос обради радничког покрета.

Замисао ове студије је да се, у једној дужој временској релацији и у ширем дијапазону, сагледају друштвено-економске и политичке околности у којима је настао и развијао се синдикални покрет у Пироту. Посебно, делатност пиротских синдиката, организовање и методологија рада и њихова приржениост револуционарном интересу радничке класе.

Студија има три дела издвојена хронолошким редом: Син-

дикални покрет до првог светског рата, између два рата и у послератном развоју до увођења система самоуправљања.

На почетку првог дела нешто шире је дата улога и место Пирота и његове околине као социјалног, економског, политичког и културног попришта рабања синдикалног покрета. Овим корисним уводом аутор не само да попуњава поједине стране историје Пирота, већ омогућава да се рељефније сагледа слика услова и околности у којима је никао и развијао се синдикални покрет.

Материја студије у сва три дела (Синдикални покрет у Пироту у доба развоја српске социјалдемократије, Синдикални покрет између два светска рата и Синдикални покрет у условима изградње и развоја социјализма — до појаве система самоуправљања) захваћена је и дата хронолошки. У оквиру овог распореда, међутим, захваћена је и обрађена организациона, политичка, економска, културна и друга активности синдиката. Широки, дакле, спектар акција и напора синдиката на путу борбе и еманципације радничког покрета у Пироту и зони његовог радијуса деловања. Делатност пиротских синдиката, у условима буржоаског друштвено-економског и политичког система, дата је у контексту рада организација Социјалдемократске партије до почетка првог светског рата, односно рада КПЈ између два рата. Тиме студија вједно представља допринос проучавању радничког покрета у Пироту и на подручју бившег пиротског округа. У периоду развоја и изградње социјализма (после 1944) делатност синдиката обрађена је до увођења система самоуправљања. До тог времена синдикати су радили у посебним условима административног регулисања односа у друштву.

Са увођењем самоуправног регулисања односа мења се положај, улога и начин рада синдиката што захтева посебан прилаз и посебно поглавље у раду.

Конечно, може се напоменути да овај рад представља и критички прилаз грађи за проучавање синдикалног, а у ширем смислу и радничког покрета у Пироту. Студија се, осим тога, одликује обиљем фактографије. Писац је настојао да што мање препричава изворне материјале, већ да их даје у оригиналу, било у целини или као извод. Циљ је да се доста ретки подаци, кроз систематско и хронолошко излагање, сачувају од заборава и истовремено пруже читаоцу што изворније.

Др Јован В. Ђирић

**Олга Зиројевић: Цариградски друм од
Београда до Софије (1459 — 1683),
Зборник историјског музеја Србије —
7. Београд 1970, стр. 3 — 195.**

Наша научна литература обогаћена је још једним значајним делом. То је студија о Цариградском друму у другој половини XV, XVI и XVII веку, која у ствари представља докторску дисертацију аутора.

Цариградски друм — у периоду римске и византијске владавине *Via militaris* — је једна од најзначајнијих саобраћајница на европском и балканском тлу. Своју изванредну улогу, некад у израженијем а понекад у мање израженом виду, обављао је кроз све периоде постојања, од првог столећа наше ере до данас. Његова међународна и интерконтинентална улога свим је извесно да се неће угасити ни у будућности.

Задатак О. Зиројевић је тим захвалнији што се прихва-

тила сложеног и одговорног задатка да нам осветли улогу и прилике на овом друму и у његовом саобраћајном коридору у једном значајном и не довољно осветљеном периоду његове функције: то је у периоду почетне владавине и присуства турске владавине у овом простору (од 1459. до 1683. године).

Материја студије је изложена на 192 стране у четири поглавља: траса пута, организација саобраћаја, сметње у промету и систем обезбеђења и насеља на путу. На почетку студије налази се уводно поглавље (Интересовање за Цариградски друм од XV века до данас), преглед извора о овом друму и списак коришћене литературе. На крају се налази краћи закључак и резиме на енглеском језику. Студија је, осим тога, илустрована са 16 сликовних прилога и картом трасе Цариградског друма од Београда до Софије у проучаваном периоду. Солидност и савесност у приступу и документарност у прикупљању и обради докумената и грађе за ово дело види се и из фус-нота (1927 регистарских јединица). У оквиру поменути четири поглавља обрађене су бројне теме на основу којих сазнајемо значајан број податка о изгледу пута, саобраћајним објектима, саобраћајним средствима, промету путника, промету на рекама, обезбеђењу пута и нарочито о насељима: градским и сеоским.

На проучаваној траси друма од Београда до Софије, поред осталих крајева и места, посебно место припада моравско-липањским крајевима као саобраћајном коридору којим пролази Цариградски друм. Отуда за овај крај на југоистоку Србије ова студија има посебан значај, не само због чињенице да Цариградски друм пресеца овај регион, већ и због тога што су значајне историјске странице живота и егзистенције Ниша, Пирота и овог краја везане управо за овај друм. Опсежна, документована, савесно вођена и свестрана студија О. Зиројевић о Цариградском друму помаже и омогућава да се јасније схвате историјска збивања и догађаји овог, као и осталих простора уз овај друм, на почетку и у првим вековима владавине Турака у овом простору.

Студија је, поред наведеног, значајан извор података — великим делом до сад непознатих или мало познатих — за друга (историјска, географска, етнографска, привредна и друга) проучавања и студије о крајевима уз овај друм. Они који се баве насељима посебно ће наћи значајан број мало познатих или, до сад, непознатих података, значајних за ову врсту проучавања.

Др Јован В. Ђирић

Др Јован Петровић: ОДОРОВАЧКЕ ПЕБИНЕ. Зборник радова Природноматематичког факултета у Новом Саду, св. 1, стр. 227—259, Нови Сад, 1971.

Професор Универзитета у Новом Саду др Јован Петровић познат је читаоцима Пиротског зборника по чланцима о Држинској пећини и Ветреној дупки. Прочавајући пећине околине Пирота, овај научник, са групом спелеолога, боравио је у Одоровском пољу и на његовом југозападном ободу вршио спелеолошка истраживања. Резултате до којих је дошао на терену и прикупио из постојеће литературе објавио је под насловом „Одоровачке пећине”. Овај рад је значајан за познавање физичке географије нашег краја, те га приказујемо на страница-

ма Зборника. Међутим, пре приказа резултата изложених у раду морамо истаћи да називе „Одоровачко поље“ и „Одоровачке пећине“ локално становништво не употребљава. На терену, картама и неким радовима срећу се називи Одоровско поље, односно, Одоровске пећине, па их као такве, у изворном облику, треба уносити у научну литературу.

Рад др Јована Петровића обухвата неколико поглавља. После приказа положаја и физичко-географских одлука околине, дат је преглед геолошког састава, тектонских односа, геоморфолошких, климатских и хидрографских прилика. Проучаване пећине налазе се на југозападном ободу Одоровског поља, које је смештено у подножју централног дела крашке површи Видлича. Поље је дугачко 9 км, а широко 3 до 5 км. Дно Одоровског поља лежи на висини од 685 до 740 м. Са севера је ограничено Видличем, са југа Горачом, са запада Тепошем, док је ка истоку обод представљен ниским превојем. Проучавани спелеолошки објекти налазе се у атару села Петрлаш. Од Димитровграда су удаљени око 12 км и веома лако су приступачни.

Постанак пећина условљен је морфолошком еволуцијом ширег подручја као јединствене целине. Основни предуслов постанка пећина и јама је постојање кречњака и доломита у којима је развијен крашки процес. Одоровско поље, једино те врсте у Србији, по др Ј. Петровићу, образовано је пре неогена. У неогену је било испуњено водом и представљало је језеро. За језерску фазу еволуције поља везан је постанак проучаваних пећина и јама. У постјезерској фази површински хидрографски објекти сведени су на само дно поља које се подземно одводњава. Основно обележје терену дају површински и подземни крашки облици рељефа. Поред крашких облика запажају се и абразиони и флувијални елементи. Трагови абразионог (језерског) рељефа запажају се само у нижем делу поља, док су флувијални (речни) заступљени на Видличу и његовим падинама.

Због недостатка података конкретних метеоролошких и хидролошких осматрања појава и елемената, климатске и хидролошке одлике терена приказане су веома кратко. Истиче се да је средње годишња висина падавина 726 до 792 мм. Од тога се преко 70% излучује од марта до октобра. Средња годишња температура ваздуха варира од 5,7° С до 9,3° С. Климатске прилике, у првом реду мала количина падавина, нису повољне за интензивнији развој савременог крашког процеса. Једини стални водток представља Одоровска река, која понире недалеко од Попове пећине. Подземно одводњавање Одоровског поља усмерено је ка долини Нишаве. Бојењем воде утврђено је да подземни пут од понора у Одоровском пољу до врела код села Градишта (укупно 16 км) вода прелази за 70 часова. Аутор истиче да се Одоровска река током лета и јесени губи у делу поља који је познат под меном Блато, а да за време максималних водостаја има протицај од 12 м³/сек. Тада пред понорима образује језеро које траје око месец дана.

Други део рада др Ј. Петровић посветио је приказу пећина и јама, које су на проучаваном терену врло честе. Пећине се јављају на ободу поља, дуж понорске и изворске зоне, а јама на површи у скраћеним долинама. На површини од 200 км² евидентирано је 35 јама и 20 правих пећина. У раду су приказани само спелеолошки објекти југозападног обода поља, јер они чине јединствен пећински систем. То је комбинација хоризонталних, косих и вертикалних канала насталих спуштањем подземног дела тока Одоровске реке.

Највише простора у раду посвећено је Поповој пећини, јер је то главни и највећи спелеолошки објекат. Приказан је улазни део пећине, њени канали, дворане и галерије. Укупна дужина испитаних канала је 468 м. Надморска висина пећинског улаза је 686 м, а најниже тачке у Доњој водној галерији 646 м. Попова пећина има доста сложен систем канала и дворана и богата је накитом. Посебном привлачношћу одликује се Арагонитна дворана са накитом од црвених и белих кристала који покривају таваницу.

Друга приказана пећина је Данчулица. Иако кратка, одликује се снежнобелим сталактитима, те је названа „Кристална пећина“. Накит постао обичним изливањем калцијум карбоната у пећини Данчулици представља праву реткост. Данчулица припада групи понорских пећина.

Известан простор посвећен је јами познатој под именом Цеманска пропаст. Дубина ове јаме је 25 м, а дужина хоризонталног канала који се надовезује на вертикални 60 м. Аутор указује да је Цеманска пропаст тектонски предиспонирана, а обрађена ерозивним радом подземног тока. Представљала је један од највиших понора Одоровске реке, што значи да је најстарији подземни крашки облик рељефа јужног обода поља.

У даљем излагању реч је о кратким пећинама Тамној дупки и Недељиној дупки. Обе ове пећине припадају типу понорских пећина, али су данас ван хидрографске функције какву су имале у прошлости.

Под посебним насловом приказана је јама звекара позната под именом Хоцина дупка. Отвор ове јаме је кружног облика, пречника 3,5 до 4 м. Вертикални део јаме се на дубини од 7 м проширује у пећинску двораницу од које се у разним правцима пружа неколико краћих канала.

У завршном делу рада, датом под насловом „Опште особине пећина и јама“ др Ј. Петровић указује на обурвавање стеновитих маса и механичке седименте који се јављају у пећинама и јамама. Указано је и на стварање пећинског накита, хидролошку еволуцију проучаваних објеката и њихову генезу.

Богат конкретним резултатима мерења и приложеним плановима, рад др Ј. Петровића један је од најобимнијих прилога познавању подземних крашких облика рељефа околине Пирота. Као такав, он ће свакако побудити даља проучавања крашког рељефа који се јавља на знатним површинама у сликовима Нишаве, Јерме и Височице.

Мр Стеван М. Станковић

Предраг Влатковић: ПРОЦЕНА ПРИРОДНИХ ФАКТОРА ТУРИЗМА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ПИРОТ. Зборник радова Економског факултета, Ниш, 1968. год.

Асистент Економског факултета у Нишу П. Влатковић има за магистарски рад тему из области туризма у Понишављу. Отуда његов интерес за природним факторима развита туризма у општини Пирот. Рад који је написао на ту тему има 16 страна и обухвата неколико поглавља.

После уводних напомена аутор анализира географски и туристичко-географски положај општине Пирот. Истиче чињеницу да се Пирот налази на једном од најважнијих европских и светских туристичких праваца, што је од великог значаја за развој иностраног туризма.

Други део рада посвећен је рељефу као фактору развоја туризма. Приказани су многи макро и микро облици рељефа који имају извесну туристичку привлачност и могу се туристички валоризовати. Указано је на постојеће туристичке објекте и неке акције друштвених и радних организација које нису даље очекиване резултате. На плану изградње рекреационо-туристичког комплекса и уређења Сарлака није учињено готово ништа.

Климатским и хидрографским условима за развој туризма такође су посвећена посебна поглавља. Климатски показатељи дати су уопштено и недовољно, вероватно због ограниченог простора у Зборнику којим је аутор располагао. Климатски фактори заслужују посебну пажњу и могу бити предмет посебних проучавања. За разлику од климе, хидрографски објекти приказани су доста детаљно. Најпре је реч о рекама, а затим о изворима и врелима, тресавама, језерима и термоминералним изворима. Већина набројаних хидрографских објеката може се на изврстан начин туристички валоризовати. Да би се то остварило, аутор предлаже конкретне мере које у вези с тим треба предузети.

Велико распрострањење кречњака на територији општине Пирот, разноврсни површински и подземни облици рељефа и атрактивност неких од њих посебна су погодност за развој туризма. У раду је реч о крашким депресијама, пећинама и клисурама и кањонима. „Биљни и животињски свет и ловно-риболовне могућности општине Пирот“ последње је поглавље приказаног рада. Шумско богатство појединих делова општинске територије, ловна дивљач и риболовне воде нису довољно афирмисане у националним и међународним размерама. Скромне могућности задовољавају потребе унутар регионалних туристичких кретања.

У закључку рада резимирана су претходна излагања. Јасно се истиче бројност и разноврсност природних туристичких мотива и објеката. На основу њиховог просторног размештаја и концентрације П. Влатковић на територији општине Пирот издаваја четири туристичке зоне. То су: Пирот са најближом околином, долина Јерме са Звоначком Бањом (обухвата и део општине Бабушница), горњи Висок са центром на Вреду и потенцијална зона Завојског језера.

Рад П. Влатковића успео је покушај генералног сагледавања основних природних фактора развоја туризма пиротског краја. Туризму као новој привредној грани неопходно је посветити много више пажње него до сада, јер ће само тако доћи до правог изражаја постојећи фонд природних туристичких мотива и објеката.

Мр Стеван М. Станковић

Др Милош Зедемски: **УЛОГА АНТРОПОГЕНОГ ФАКТОРА У ЗАШТИТИ КЛИЗНОГ ЗЕМЉИШТА У ДОЛИНИ ВИСОЧИЦЕ.** Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, св. 19. Београд, 1964.

Изузетно великих димензија и катастрофалних последица урвина у долини реке Височице већ од првог дана постојања привукла је пажњу истраживача. О урвини — природној брани на Височици и Завојском језеру написано је више геолошких, геоморфолошких и хидролошких научних радова и ела-

бората. Урвина и језеро спадају у најбоље проучене природне објекте околине Пирота. Богатство библиографије о клизишту и језеру успешно употпуњује рад др М. Зеремског којег приказујемо у овом Зборнику. По времену издања спада у прве радове о урвини, човековој борби са стихијом и језеру, те је служио као основа за каснија проучавања.

У уводном делу чланка аутор истиче да је било непходно промсне микролефа једног дела слива Височице проучити не само са геоморфолошког аспекта, већ и са позиције човека ве борбе за очувањем бране и регулисано пражњење језера. Да би био што доследнији чињеничном стању, аутор најпре даје хронолошки преглед настанка урвине, која је кренула ка кориту Височице у рано јутро 25. фебруара 1963. године. Од момента када је урвинска маса преградила Височицу почела је народчовечанска борба људи са стихијом. Многи детаљи тога добро су познати читаоцима „Пиротског зборника“.

О морфометријским и хидрометријским подацима доњег дела урвине и језера, реч је у другом делу рада. Као геоморфолошког, др М. Зеремски се посебно интересовао за проблем очувања бране, односно, процес ерозије који је претио да исту разори. Због тога је у раду дат преглед изведених радова од којих су неки напуштени, јер нису дали жељене резултате. Првобитно прокопаним каналом потекла је огромна количина воде, вршећи огромну ерозију. Због тога је за извесно време била обустављена свака одбрана бране. Али када се видело да се катастрофа може избећи, предузети су одлучни кораци и стихија је укроћена.

Аутор анализира узроке које су спречили напредовање ерозије и уништење бране. На основу запажања на терену изнети су и неки теоретски закључци, као прилог познавању ерозивног процеса уопште. Искуство са завојске урвине биће од користи свима онима који се баве сличним проблемима.

Мр Стеван М. Станковић

**Др ЈОВАН БИРИЋ: Карактеристики и тенденције
в растежа на пиротското население
„Мост“ бр. 2. Ниш, 1966.**

Др Јован Бирић, писац Географије Пирота, један је од најдоследнијих истраживача читавог низа проблема Пирота и његове околине. У раду који је обављен у часопису „Мост“ бави се проблемом пораста становништва Пирота за задње 3 до 4 деценије. У периоду од 1931. до 1953. године пораст броја становника Пирота био је релативно мали. Тако се од 1945. до 1953. године број становника повећавао просечно за 272 годишње. После тога настаје период бржег повећања броја становника, достижући годишње до 1.600. Аутор истиче да је то 5,8 пута више него првих послератних година. Интензиван пораст становништва изазван досељавањем са стране условно је појаву ширења града, али и неке нежељене последице (бесправна грађња). У даљем излагању др Ј. Бирић задржава се на проблему миграције становништва ка Пироту, истичући да је 1961. год. че 53,37% градског становништва рођено изван Пирота. Ова чињеница јасно указује на интензиван механички прираст становништва, који је и данас веома актуелан. Анализирајући структуру досељеника по матичним местима, аутор је дошао до интересантних података. Они указују да највећи број до-

сељеника потиче из села са територије општине Пирот, а мањи из суседних општина, удаљених делова Србије и иностранства. Под претпоставком да ће Гњилан, Градашница и Бериловац ускоро постати саставни део града, дати су бројчани подаци и за ова сеоска насеља. И она бележе механички пораст становништва, што значи да су привлачна за становнике даљих села. Др Ј. Гирић истиче да је процес досељавања у град стагнирао до 1958. године, када је започела својеврсна експанзија. Међутим, има и обрнутих појава. У периоду од 1940. до 1961. године из Пирота се иселило око 3.000 становника. Процес иселавања ширих размера завршио се углавном 1942. године.

Појави дневне миграције такође је посвећена пажња. Истиче се да је 1961. године било 1.665 радника и службеника који су свакодневно долазили на посао у град из суседних села. У односу на укупан број запослених то је чинило 28%. Израгање о дневној миграцији илустровано је таблицом статистичких података и картографском скицом. Иза тога следи неколико конкретних закључака. Посебно је значајно одређивање границе миграторног подручја. Према гравитационом подручју Ниша ова граница је код села Црноклишта, а према гравитационом подручју Димитровграда код села Жељуше.

У закључку рада др Ј. Гирић истиче да процес насељавања и миграцију становништва ка Пироту треба очекивати и у будућности. Већ с правом треба очекивати да ће до 1995. године број становника Пирота износити 60 до 65 хиљада. Због тога је неопходно правовремено функционално уређење животног простора.

Приказани рад др Ј. Гирића значајан је допринос познавању социо-демографских проблема Пирота. Због тога се ставови изложени у њему морају уважавати код решавања питања даљег развоја градског организма и читавог низа других проблема.

Мр Стеван М. Станковић

БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА*)

Радош Трeбјешанин, професор у пензији — Београд. Писац већег броја расправа из књижевне и културне историје лeсковачког и врањског Поморавља. Сарадник Лeсковачког зборника, Врањског гласника и Народног стваралаштва. Члан Удружења фолклориста Србије. Учествовао са својим рефератима на више конгреса Савеза фолклориста Југославије. Плодан записивач народних умотворина — народних песама и приповедака.

Мирко Потић, дипломирани шумски инжењер, рођен у Пироту 1912. Ради у Основној привредној комори — Ниш. Објавио преко 20 чланака из области шумарства и дрвне индустрије у часопису Привредни преглед (сада Наука и пракса) и у листу „Шумарство“.

Томислав Николић, рођен 1932. у Пироту. Завршио Високу школу за физичко васпитање у Београду. Сада је предавач у Педагошкој академији за васпитаче предшколских установа у Пироту. Објављивао стручне радове из области физичке културе у школским извештајима Учитељске школе и у књизи Огледи и искуства.

Правдољуб Николић, рођен 1933. у Пироту. Завршио Филозофски факултет — књижевност народа ФНРЈ, у Скопљу. Сада је професор Педагошке академије за васпитаче предшколских установа у Пироту. Објавио око 20 радова из области књижевне историје и методике наставе језика и књижевност. Сарађивао у Просветном прегледу, публикацијама Учитељске школе у Пироту и у „Слободи“.

Љиљана Манић, професор Економске школе у Пироту, рођена 1937. у Пироту. Завршила Природно математички факултет у Скопљу.

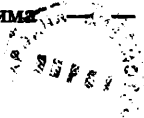
Миливоје Поповић, рођен 1929. у Пироту. Завршио Природно-математички факултет — одсек економске географије, у Београду. Сада је директор Економске школе у Пироту. Радове из области проблематике школства објављивао у часописима Проблематика стручног образовања и Наше стручне школе и у листу Борба.

---

*) Односи се на ауторе који први пут објављују радове у Пиротском зборнику.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Радош Требјешанин	
Радоје Домановић у Пироту 1895. године — —	3
Правољуб Николић	
Проза Слободана Џунића — — — — —	29
Миљивоје Поповић	
Прилог методологији истраживања образовних потреба пиротског региона — — — — —	59
Драгослав Војчић	
Образовање и продуктивност рада у Савременој конфекцији и трикотажи „Први мај” у Пироту	79
Божидар Антић	
Основни проблеми развоја пиротске привреде	107
Мирко Потих	
Шуме у сливу Нишаве и Лужнице — — — — —	121
Др Јован В. Бирић	
„Регулациони план вароши Пирота” 1888. и 1891. године — — — — —	157
Мр Стеван М. Станковић	
О специфичном отицају у сливу Височице	171
Љиљана Манић	
Човек и његова средина — — — — —	179
Томислав Николић	
Негативне појаве и деформитети у физичком развоју деце у општини Пирот — — — — —	185
Богољуб Пејчић	
Основне особености животног стила индустријске радне снаге — — — — —	191
Никола Костић	
Из година окупације у горњем Високу — —	211
Радница „Првог маја” као произвођач, самоуправљач и субјекат општенородне одбране —	221
Припрема жена за одбрану и самозаштиту у Месној заједници Осмаково — — — — —	226
Саветовање о Зборнику — — — — —	231
Осврти — — — — —	247
Прикази — — — — —	253
Белешке о ауторима — — — — —	262

Фотографија на корицама: детаљ из парка Савремене
конфекције и трикотаже „Први мај” — Пирот

Штампање завршено августа 1973. године

Издаје НИУ „Слобода”

Штампа „Графика” — Пирот